

ҲОМИЛ ЁҚУБОВ

Сайланма

Икки жилдлик

Биринчи жилд

Адабий мақолалар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

83.3Уз
Е. 93

Сўзбоши муаллифи
Лазиз Қаюмов

Ёқубов, Ҳомил.

Сайланма: 2 жилдлик / [Сўзбоши муаллифи Л. Қаюмов].— Т.:
Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

Ж. I. Адабий мақолалар. 368 б.

Атоқли адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор, Бериуний
номидаги республика Давлат мукофотининг лауреата Ҳомил Ёқубовнинг икки жилд-
лик „Сайланма“си нашр этилмоқда. Ушбу биринчи жилдга унинг социалистик
реализм методининг ўзига хос принциплари, бу методнинг ўзбек совет адабиётида
таркиб топиши, лирика, бадий услуб масалаларини ёритган илмий асарлари
киритилди.

Ёқубов Х. Избранное. В 2-х т. Т. I. Лит. статьи.

Я $\frac{70202-223}{М 352 (04)-83}$ 15 — 81 4603010202

ББК 83.3Уз7

АДАБИЁТ АЛЛОМАСИ

Мазкур икки жилдлик «Сайланма»нинг муаллифи ўзбек совет адабиётшунослигининг мустақил фан сифатида шаклланиши ва ривожига, адабий-бадий танқидчилигининг равнақига, бадий адабиётимизнинг гуркираб, яшнаб тараққий этишига улкан ҳисса қўша олган забардаст олимларимиздан биридир.

Ҳомил Исломович Еқубов адабиётшунослик ва танқидчилик майдонига санъат ва адабиётни ўрганиш, тадқиқ этишда идеалистча совет санъатчилигининг унлари ўчмаган, адабий ҳодисаларни, ўтмиш ва янги — совет ёзувчилари ижодини баҳолашда жиддий методологик хатолар ва камчиликларга йўл қўйилаётган, ур-йиқитчилик авж олган ғоят оғир шароитда кириб келди. У ўзининг нафосат ҳақидаги илк асари («Ойбек ва унинг шеърлари»)ни «Қизил Ўзбекистон» газетаси (1929 й. 16 август) саҳифасида эълон қилганида ҳали В. И. Ленин номидаги Урта Осиё Давлат университети (ҳозирги ТошДУ)нинг талабаси эди. Қўплаб ёш ўзбек совет ёзувчилари, жумладан эндигина икки тўплами («Туйғулар» ва «Кўнгил найлари») — ни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этган Ойбек асарларини ҳам баҳолашда шартли-субъектив мезонни асос қилиб олган ашаддий «танқидчи»лар Ҳ. Еқубовнинг мақоласига нисбатан ҳам «тўқмоқ» усулини қўлладилар. Лекин ёш мунаққид ўз фикрларидан қайтмади. Чунки у дунёқараши ва истеъдоди тобора шаклланиб бораётган, марксизм-ленинизм таълимотини ўрганиш билан жиддий шуғулланаётган ёш Ойбек шеърларидаги айрим ғоявий-бадий камчиликларни ҳалол кўрсатиб, янги воқелик моҳиятини ҳаққоний акс эттирган шеърларининг эстетик аҳамиятини тўғри баҳолай олганига ишонарди.

Қисқаси, адабиётшунос ва танқидчи учун энг характерли фазилатлар бўлган ижодкорлар асарларини объектив баҳолаш, ютуқларини ҳам, камчиликларини ҳам беғараз кўрсатиш, истеъдодлар кела-

жагига умид билан қараш, уларни халққа манзур бўладиган асарлар ёзишга руҳлантириш, ўзининг ҳаққоний фикр-мулоҳазаларидан қайтмаслик ва бошқалар Ҳ. Еқубовнинг илк мақоласидаёқ, гарчи куртаклар тарзида бўлса ҳам, кўринган эди. Ундаги бу фазилатлар кейинги асарларида тўлиқ шаклланди, янги-янги хислатлар билан бойиб, такомиллашиб борди.

Ҳ. Еқубовнинг серқирра ва билимдон адабиётшунос, адабий таъқидчи эканлиги, ўз таҳлил услуби борлиги 30-йиллардаёқ аниқ сезилди. Унинг ўша йилларда «Қизил Ўзбекистон», «Еш Ленинчи» каби газеталарда, «Китоб ва инқилоб», «Ўзбекистон шўро адабиёти», «Социалистик фан ва турмуш», «Гулстон» каби журналларда, илмий тўпламларда босилиб чиққан бир талай тақризлари («Ғ. Ғулломнинг кулги ҳикоялари», «Зафар нишони» повести», «Тарих тилга кирди», «Ҳукм» повести ҳақида», «Кўкан» тўғрисида»), айрим ўзбек совет ёзувчилари ижодини умумлаштирувчи мақолалари («Ўйғун ижодиёти», «С. Айнийнинг ижодий йўли», «Ғ. Ғуллом ижодиёти», «Ҳ. Олимжон ижоди»), илмий-назарий характердаги тадқиқотлари («Еш ёзувчиларга консультация ва маслаҳатлар», «Янги лирика», «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик», «Ўзбек совет поэзияси янги босқичда», «Ўзбек совет поэзияси 15 йил ичида», «Таржимачилар — масъул ижод эгалари» ва бошқалар) илмий салмоғи, теранлиги билан алоҳида ажралиб турарди. У ўзининг бу ишларида Коммунистик партиянинг санъат ва адабиёт соҳасидаги кўрсатмаларини амалга ошириш учун астойдил интилади, ёш ўзбек совет адабиёти эришган ютуқларни умумлаштирди, йўл қўйилган ҳадо ва камчиликларни принципиаллик билан кўрсатди, адабиётимизнинг тараққий этиши учун ҳалал бераётган тўсиқларга, адабиётдаги ёт идеологияларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди.

Шуниси диққатга сазоворки, Ҳ. Еқубов фақат ўзбек совет адабиёти вакиллари ижодини таҳлил этиш, муҳим масалаларини ечиш билангина машғул бўлмади. У 40-йиллардан бошлаб кўп асрли ўзбек классик адабиёти, рус классик, рус совет ва Европа адабиётининг йирик вакиллари (А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, В. Г. Белинский, Н. А. Некрасов, А. М. Горький, В. В. Маяковский, А. А. Фадеев, В. Шекспир, Д. Сервантес) ҳақида ҳам кўплаб қимматли асарлар яратди. Олимнинг А. Навоий («А. Навоийнинг «Ҳамса»си», «Ўзбек адабиётининг фахри», «Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони», «Сабъаи сайёр»да шаҳар қатламларининг образи»), Бобир («Заҳриддин Муҳаммад Бобир», «Улуғ шоир ва адиб», «Бобир»), Муқимий («Демократик шоир», «Муқимий ва ўзбек адабиёти», «Ўзбек демократ шоири Муқимий») каби классик шоирларимизга бағишланган сермазмун мақолалари, «Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг ҳаёти ва ижоди» (1941), «Шоир Турди ижоди» (1941) каби монографиялари

классик адабий меросни марксистик методология асосида ўрганиш ва баҳолашга қўшилган муҳим ҳиссадир.

Ҳ. И. Еқубов илмий-тадқиқот ишларини ўқиш-ўрганиш, педагогик ва жамоатчилик ишлари билан қўшиб олиб борди. У 1943—1946 йилларда СССР Фанлар академиясининг Ленинграддаги Шарқшунослик институти аспирантурасида ўқиди. Атоқли олим А. К. Боровковнинг илмий раҳбарлигида тайёрлаган «Турди ва унинг адабий муҳити» номли кандидатлик диссертациясини, 1948 йилнинг январида муваффақиятли ҳимоя қилди. Классик адабиётимиз меросини ўрганишга бағишланган бу нодир тадқиқот олимнинг етуклигини ва катта истеъдод эгаси эканлигини яна бир бор исботлади.

Ҳ. И. Еқубов Ўзбекистон Ёзувчилар союзида адабий консультант (1934—1935, 1944, 1945), унинг танқид ва адабиётшунослик бўлимининг бошлиғи (1949—1951), «Шарқ юлдузи» журналининг масъули котиби (1946) бўлиб ҳам ишлади.

Ҳ. И. Еқубов Улуғ Ватан урушидан кейинги тинч қурилиш даврларида, мамлакатимизда коммунистик жамият қуриш ишлари кенг авж олдирилган йилларда, айниқса баракали ижод қилди. У шу йилларда том маънодаги кўпқиррали санъаткор олим бўлиб халққа танилди.

Олимнинг «Ғафур Ғулом ижоди» (1953), «Урушгача бўлган беш йилликлар даврида ўзбек совет адабиёти» (1954), «Ойбек ижоди» (1955), «Ғафур Ғуломнинг ҳаёти ва ижоди» (1959 — рус тилида), «Ойбек» (1959), «Ғоявийлик ва маҳорат» (1963), «Адибнинг маҳорати» (1966) монографиялари адабиётшунослигимизда яратилган ҳар томонлама мукамал илмий асарлардир. Унинг Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Абдулла Қодирий, С. Айний, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, Ш. Рашидов, Н. Сафаров, М. Бобоев, А. Мухтор ва бошқа адиблар фаолиятига бағишлаб ёзган кўплаб мақола ва ижодий портретлари, «Ўзбек поэзия ва прозасида социалистик реализм масаласига доир баъзи мулоҳазалар» (1949), «Лирикада конфликт» (1956), «Адабий меросимизни чуқур ўрганайлик» (1957), «Лирикада замондошимиз нафаси» (1962), «Ҳақиқий новаторлик учун» (1963), «Танқид ва адабиётшунослик тарихига бир назар», «Навоний ва ўзбек совет адабиёти» (1967), «Типик шароит ва типик характер», «Ҳамза Ҳакимзода ижодида социалистик реализмнинг таркиб топиши» (1968), «В. И. Ленин талқинида бадий метод» (1970), «Адабий танқиднинг партиявий бурчи» (1974) каби талай проблематик мақолалари илмий-назарий теранлиги, амалий аҳамияти билан кенг жамоатчилик таҳсинига сазовор бўлди.

Ҳ. И. Еқубовнинг улкан олимлик истеъдоди олмос сўз санъаткори Ойбек ижодини илмий тадқиқ этишда айниқса равшан кўринди. Олим ўзининг Ойбек ижодига бағишланган икки монументал моно-

графияси («Ғоявийлик ва маҳорат», «Адибнинг маҳорати»)да реализм, лирик характер, лирикнинг турлари ва жанрлари, ижобий қаҳрамон, конфликт ва характер, замонавийлик ва тарихийлик, анъана ва новаторлик, шакл ва мазмун диалектикаси, ижоднинг партиявийлиги ва халқчиллиги, тил ва услуб ва бошқа масалаларни Ойбек ижоди билан боғлиқ ҳолда юксак маҳорат билан текширди, илмий-назарий фикрларини умумсовет адабиёти билан боғлиқ ҳолда исботлади. Олим шу икки монографияси учун 1966 йилда филология фанлари доктори деган илмий даражани олиш шарафига муяссар бўлди.

Ҳ. И. Ғақубов 1934 йилнинг январь ойида Ўзбекистон Фанлар Комитети составида очилган Тил ва адабиёт илмий-текшириш институти (ҳозирги ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти)га илмий ходим бўлиб ишга кирган эди. У шундан бери, аспирантурада ўқиган йилларини ҳисобга олмаганда, мазкур илмий даргоҳда муттасил, аввал кичик илмий ходим, катта илмий ходим, сектор мудири, директор ўринбосари вазифаларида ишлади. У ҳозирги пайтда шу илмий муассасадаги «Ўзбек совет адабиёти тарихи» бўлимига мудирлик қилмоқда. Бу бўлим ходимлари узоқ йиллар давомида ўзбек совет адабиёти тарихини яратиш устида жилдий иш олиб бордилар. Бу ишларнинг самаралари сифатида «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерклари» (II томлик, 1961—1962), «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (Москва, 1967), уч том, тўрт китобдан иборат «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (1967—1972) нашр этилди. Ўзбек совет адабиётшунослигининг муҳим ютуғи бўлган мазкур китобларнинг яратилишида Ҳ. И. Ғақубовнинг хизматлари бениҳоя катта бўлди. У ана шу ишларнинг ўз вақтида яратилиши, илмий-назарий жиҳатдан пухта бўлиши учун қайғуриш билан бирга, уларда асосий ва етакчи авторлардан бири сифатида ҳам фаол қатнашди.

Ҳ. И. Ғақубов раҳбарлик қилаётган бўлим аъзолари йтифоқимизда биринчилардан бўлиб, совет ёзувчилари асарларининг мукамал академик нашрларини тайёрлашга киришдилар. Социалистик реализм адабиётининг моҳир устаси Ойбекнинг 20 томлик «Мукамал асарлар тўплами»нинг нашрга тайёрланиши ва чоп этилиши (1975—1980 йилларда 17 томи нашр этилди)да Ҳ. И. Ғақубов раҳбар сифатида ҳам, бир неча жилдларни нашрга тайёрловчи, кўпларининг масъул муҳаррири сифатида ҳам фаол иштирок этди.

Қисқаси, Ҳ. И. Ғақубов днапозони шу қадар кенг адабиётшунос олимки, унинг тадқиқотчилик фаолияти адабиётимизнинг айрим даври ёки тури, баъзи ижодкорлари билан эмас, деярли ҳамма томонларини ўзида мужассам этган. Ўзбек классик ва совет адабиёти ва адабиётшунослиги ҳамда танқидчилигининг бирор проблематик масаласи йўқки, Ҳ. И. Ғақубов у ҳақда бирор нима демаган, ўз муносабатини билдирмаган, асосли фикрини айтмаган бўлсин.

Ҳ. И. Еқубов фақат атоқли олим, моҳир адабий танқидчигина бўлмай, таниқли педагог, кўплаб адабиётшунос олимлар етиштирган меҳрибон устоз, актив жамоатчи ҳамдир. У турли йилларда техникумларда, педагогика институтларида, В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университетидида (1948—1951, 1956—1959) «Ўзбек совет адабиёти», «Ўзбек классик адабиёти» курсларидан дARS берди. Ҳ. И. Еқубов мактаблар учун бир қанча дарслик, хрестоматия ва ўқув программалари тузиш ишларида ҳам фаол иштирок этди. У VI синфлар учун дарслик ва хрестоматия (1935), IV синфлар (1944), VII синфлар (1948), IX, X синфлар (1950), VIII синфлар (1958) учун дарсликлар яратишда жиддий меҳнат қилди. У 1948 йилдан бери ЎзССР Маориф министрлиги қошидаги Олий ўқув методика кенгаши (ВУМС)нинг аъзосидир.

Адабиёт ва санъат соҳасидаги Ҳамза номли республика Давлат мукофотлари Комитетининг аъзоси, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти илмий Кенгашининг аъзоси, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали редколлегияси аъзоси, профессор Ҳ. И. Еқубовнинг илмий раҳбарлиги остида бир неча фан доктори, кўплаб фан кандидатлари етишиб чиқди.

Ҳ. И. Еқубовнинг адабиёт ҳақидаги фанни юксалтиришдаги, бу соҳа учун муносиб кадрлар тайёрлашдаги, педагогик ва жамоатчиликдаги катта хизматлари Коммунистик партия ва Совет ҳукумати томонидан юқори тақдирланди. У икки марта «Ҳурмат белгиси» ордени, бир неча медаллар, Ўзбекистон ССР Олий Совет Президиумининг Фахрий ёрлиқлари билан мукофотланганди. 1967 йилда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг фармони билан унга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвони берилди. Ҳ. И. Еқубов 1970 йилда Беруний номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотини олиш шарафига ҳам мушарраф бўлди.

Ушбу икки жилдлик олижаноб қалб эгаси, ўта камтарин инсон, адабиёт ва у ҳақидаги фаннинг алломаларидан бири Ҳ. И. Еқубовнинг ярим асрдан ортиқ давр мобайнида яратган сермазмун илмий-назарий, адабий-танқидий ишларининг учдан бир қисминигина ўз ичига олади.

Қўлингиздаги биринчи жилдга олимнинг буюк В. И. Лениннинг маданият ва адабиёт ҳақидаги геннал таълимоти, бадий метод, ижод эркинлиги, санъатнинг синфий ва партиявийлиги, халқчиллиги ҳақидаги доно фикрлари, кўплаб адиблар фаолиятига, қалами маҳсулларига берган объектив баҳоларининг тарихий аҳамияти талқин этилган мақолалари, ўзбек совет адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиш хусусиятлари, бадий услуб, лирикада конфликт каби фоят муҳим назарий амалий аҳамиятга молик масалалар асосли ёритилган тадқиқотлари, социализмнинг ғалаба қозониши даври

Ўзбек совет адабиёти, ўзбек совет адабий танқиди ва адабиётшунослигининг туғилиши, шаклланиши, ривожига бағишланган адабий-тарихий очерклари, шонли КПСС нинг тарихий XX съезидан кейинги йиллар ўзбек совет поэзияси замонавийлик, гоёвийлик ва маҳорат масалалари аспектида таҳлил этилган, улуғ Алишер Навоий ижодининг ўзбек совет адабиёти тараққиётига кўрсатган таъсири ёритилган проблематик мақолалари киритилган.

Иккинчи жилд олимнинг классик адабиётимизнинг тўрт йirik намояндаси — Заҳрирiddин Муҳаммад Бобир, Турди Фароғий, Гулханий, Муқимий ва кўпмиллатли совет адабиётининг энг ёрқин, энг истеъдодли вакиллари Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Шароф Рашидовларнинг ҳаёти, ижоди, маҳорати таҳлил этилган илмий ишларидан ташкил топган.

Ўйлайманки, мазкур икки жилдлик «Сайланма»даги асарларни ўқиб ва уқиб олганлар унинг муаллифи шаънига, истеъдодига берилган бу баҳонинг чинлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиладилар.

Муътабар олимимизнинг ҳозир табаррук ёшлари 70 дан ошди. Шу кунларда адабиётшунослигимизнинг ҳамон ечилмай келаётган бир неча проблемаларини ҳал этиш, фанимиз учун ёш кадрлар етиштириш ишлари билан бандлар. Биз адабиётимиз алломасига чин дилимиздан узоқ умр, сиҳат-саломатлик, янги режа ва ниятларининг рўёбга чиқишига муваффақиятлар тилаймиз.

ЛАЗИЗ ҚАЮМОВ,

*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти-
нинг лауреати, филология фанлари доктори,
профессор.*

*Умр йўлдошим, марҳумā Ақойидхон
Ашрафхонованинг ўлмас хотирасига
бағишлайман.*

Муаллиф

I

БАДИИЙ МЕТОД УЛУҒ ЛЕНИН ТАЛҚИНИДА

Маркс ва Энгельс революцион таълимотининг генерал давомчиси, Совет Иттифоқи Коммунистик партияси, Октябрь революцияси ва Совет давлатининг бунёдкори, халқаро ишчилар синфи ва меҳнаткашларнинг йўлбошчиси, улуғ мутафаккир В. И. Ленин коммунизм учун кураш йўлида кишилик жамияти маданиятининг барча ютуқларидан, инсон ақл-заковатининг куч-қудратидан тўла фойдаланиб, халқ оммасини тарбиялашнинг кучли воситаси сифатида санъат ва адабиёт масалаларига ҳам зўр эътибор берди. Лениннинг санъат ва адабиёт тўғрисидаги таълимотини, фикр ва қарашларини ўрганиш санъатнинг социал воқелик ва замонавийликка боғлиқлигини, унинг моҳияти, жамият ҳаётида тутган ролини, маданий ва адабий мероснинг аҳамиятини, санъат ва адабиётнинг партиявийлиги, халқчиллиги, реализм масалаларини чуқур тушуниб олишга йўл очади.

Улуғ Лениннинг билиш ва инъикос назарияси санъат ва адабиёт методини ўрганишга энг яхши очқич беради. Башарият доҳийси, буюк мутафаккир ўзининг рус ва чет эл ижодкорлари асарлари ҳақида айтган фикрлари ва қарашларида, айниқса улуғ рус ёзувчиси Л. Н. Толстой ижодиётига бағишланган мақолаларида бу назарияни санъат ва адабиёт масалаларига доҳиёна равишда татбиқ этди ва бадий методнинг асосий хусусиятларини белгилаб берди. Ленинча инъикос назариясидан эстетика ва бадий методнинг асосини ташкил этадиган талай хулосалар келиб чиқади. Бу хулосалар санъат ва

УЛУҒ АДАБИЙ ТАНҚИДЧИ

В. Г. Белинский 1811 йилнинг 1(13) июнида Свеаборг шаҳрида туғилди. Унинг отаси флот доктори эди. Белинскийнинг болалик чоғлари оғир шароитда, муҳтожликда кечди. 1816 йилда Белинскийнинг отаси флотдаги хизматидан бўшаб, Пенза губернасидаги Чембер шаҳрига кўчиб келгач (ҳозир бу шаҳар Белинский номи билан аталади), ёш Виссарион Белинский аввал Чембер уезд мактабида, сўнгра Пензадаги гимназияда ўқиди. Гимназияни битирмасдан, у 1829 йилда Москвага жўнаб кетди ва кўп қийинчиликлар билан Москва университетининг адабиёт факультетига ўқишга кирди.

Виссарион Григорьевич Белинский ўз адабий фаолиятини университетда ўқиш йилларида бошлади. У 1831 йилда университетда ўқир экан «Дмитрий Калинин» номли драмасини яратди. Бу драмада ёш Белинский бадий сўз воситаси билан крепостниклик тузумига қарши кескин норозилик билдирди. Асар бадавлат помещикларга қарши оташин нафрат билан суғорилган эди. Бу исёнкор драма чоризм цензурасини қўрқитиб юборди. У, бу асарни «университетнинг шарафини булғовчи, ахлоқсиз асар» деб баҳолади ва «Дмитрий Калинин» авторини мислсиз риёкорона бир баҳона билан университетдан чиқариб юборишга муваффақ бўлди (1832 йил).

Шундан сўнг, Белинский орадан икки йил ўтгандан кейингина, адабий ишини давом эттира олди. У даставвал таржима ишлари билан шуғулланади. Аммо 1834 йилнинг сентябрь ойида «Молва» («Овоза») журналида «Адабий орзулар» сарлавҳали машҳур мақоласи билан адабий танқидчи сифатида майдонга чиқади.

Шундан кейин у танқидий асарлар ёзишни тўхтатмади. Аввал «Молва» ва «Телескоп» (1834—1836 йиллар), сўнгра «Московский наблюдатель» (1838—1839 йиллар), «Отечественные записки» (1839—1846 йиллар) ва ниҳоят, Некрасовнинг «Современник» (1846—1848 йиллар) журналида доимий равишда қатнашиб турди.

Белинскийнинг биринчи адабий — танқидий мақола-си — «Адабий орзулар»нинг ўзиёқ ҳаяжонли руҳий, фикрий чуқурлиги, ёш автор маълумотининг кенглиги билан китобхонларни ҳайратда қолдирди. Бу асаридеёқ танқидчи адабиётда реализм ва халқчиллик принципларини белгилаб қўяди.

Бироқ Белинский бу йилларда ҳали революционер-демократ сифатида майдонга чиқмайди. Маориф ва урфоннинг аста-секин илдиз отиши рус халқини бахтсаодатга олиб чиқишига чин кўнгилдан ишонади. Фалсафий қарашлари жиҳатидан ёш танқидчи идеализм позициясида турар эди. У немис идеалист файласуфлари Фихте, Шеллинг, кейинроқ Гегель асарларини қизиқиб ўқийди. Бу файласуфларнинг асарларидаги диалектик тараққиёт идеяси Белинскийни кўпроқ ўзига жалб қилади, зотан унинг ўзи ҳам стихияли равишда ҳаётдаги диалектик ривожланишни тушунишга обдан яқинлашиб келмоқда эди. Лекин шуниси характерлики, Белинский бошданоқ немис идеалист файласуфларининг қарашларидаги мухофазакорлик ва махдудликни бартараф қилиб, рад этиб боради.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, Белинский (1837—1839 йилларда) Гегельнинг «Воқелик билан ярашиш» тўғрисидаги фикрига қўшилади ва Русиядаги ҳоким муносабатларга нисбатан бирмунча келишувчилик позициясига ўтади. Унинг бу нотўғри нуқтаи назари шу йилларда ёзилган айрим асарлари, шу жумладан, «Менцель — Гётенинг танқидчиси» мақоласида акс этади.

Бироқ Белинскийнинг дунёқараши ва ижодиётида қатъий бурилиш ясалиши шубҳасиз эди. Рус ижтимоий ҳаётининг ривожланиши, инқилобий фикрларнинг ўсиши, Белинскийнинг озодликка ва халқ бахтининг кушодига интилиши унда албатта бурилиш бўлишидан дарак бермоқда эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлади. У, «разил воқелик»ни инқилобий йўл билан инкор этишга келади. У ўз хатоси ва адашган йўлини қатъий босиб-янчиб ўтади. Белинский энди ғазаб билан Гегелнинг реакцион

сиёсий хулосаларини парчалаб ташлайди. Гегелнинг пруссия тартиблари олдида бош эгишини нафрат билан тилга олади. У Пруссия ҳукумати ҳақида: «...Олчоқлар одамзодга зулм қилувчилар! Хуррият ва ақл жаллодларининг учлик союзи аъзоси. Мана сизга Гегель» — деб ёзади.

Белинский Гегелнинг «зиддиятларни яраштириш» тўғрисидаги идеясини узил-кесил рад қилиб, Николай Палкин тузумини дадил ва қатъий суратда қоралайди. У мавжуд ҳолатни ва ҳукмрон муносабатларни инкор этишга, унга қарши инқилобий равишда курашга, меҳнаткаш кишиликни озодликка чиқаришга чақиради. У киши шахсининг озодлигига бутун жамиятни революцион равишда қайта қуриш йўли билан эришиш мумкинлиги тўғрисидаги хулосага келади. У эски анъаналар ва мавжуд тартибларни идеаллаштирувчи славянофинлар ва Ғарбий Европадаги капитализм тузумига бош эгувчи ғарбчилар йўлининг нотўғрилигини очиб ташлайди.

40-йилларда Белинский дастлабки рус революцион-демократлари сафига ўтади, материализм ва социализм позициясида маҳкам туриб қолади. Социализм унинг учун «идеяларнинг идеяси, борлиқнинг борлиғи, масалаларнинг масаласи, эътиқод ва билимнинг боши ва охири» бўлиб қолди.

Белинскийнинг ўз революцион қарашларини ифодалашда адабий танқид бирдан-бир восита бўлди. Унинг ғоявий ўсиш йўли танқидий фаолиятида яққол кўрилади.

Адабий танқид Белинскийнинг энг қадрли ва жонажон иши эди. Унинг ўзи бу тўғрида шундай дейди: «...Менга кафедрани ва халқ оломонини топшириб қўйинг... У вақтда ҳароратли ва бақувват сўзлар оғзимдан дарёдай оқа беради», «Менинг фаолият доирам оташин сўзлар ва жонли образлардир... Менинг бутун куч ва қудратим — бевосита ўз туйғуларимдир, шунинг учун мен ундан ҳечқачон воз кеча олмайман, чунки ўзимнинг ўз шахсимдан воз кечишим мумкин эмас».

Белинский шахсидаги бу хислат уни адабий танқиднинг мислсиз мастерига айлантриб қўяди. Белинский танқидий мақоласини янги эстетика, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги янги тушунчаларнинг жанговар манифестига айлантриа билар эди.

Белинский «Телескоп», «Московский наблюдатель», Отечественные записки», «Современник» сингари қалин журналларни кафедрага айлантириб қўйди. Бу кафедрада туриб, танқидчи-публицист сифатида китобхоналарга мурожаат қилар, бадий адабиёт ва у билан боғлиқ масалалар ҳақида сўзлар, фақатгина ўз иши — танқидчиликка қизиққан киши сифатидагина эмас, балки ижтимоий ҳаёт ва курашнинг актив қатнашчиси сифатида ҳам ўзини кўрсатар эди.

Белинскийда гўзаллик туйғуси ғоят ўсган, тараққий топган эди. Доҳий танқидчининг бу ажойиб хислати тўғрисида И. С. Тургенев шуларни ёзади: «Унинг эстетик туйғуси деярлик кам-қўстсиз эди; унинг кўз қараши бениҳоят чуқур эди ва ҳеч қачон хираланиб қолмас эди. Белинскийни ташқи кўриниш, зебу-зийнат ҳеч алдай бўлмас, у ҳеч қандай таъсир ва бидъатларга бўйин эгмас эди; лекин гўзал ва хунук нарсалар, ҳақиқий ва сохта нарсаларни дарҳол пайқаб олади ва дадил журъат билан ўз ҳукмини айтарди, айтганда ҳам оройишини олмай, тўлиқ, қизғин ва кучли қилиб, ишонч ва қаноат ҳосил қилиб айтарди... Бирорта янги истеъдод, янги роман, шеър ё повесть пайдо бўлса, унга ҳеч ким Белинскийдан аввал, ундан кўра яхшироқ ва тўғри баҳо беролмас, чинакам қатъий сўз айтолмас эди».

Белинский ўз эстетик туйғусини тинмай бадий адабиёт ўқиш йўли билан ҳам тарбиялаб, такомиллаштириб борди. Унинг эстетиканинг фалсафий масалалари устида мулоҳаза юргизиш одати бу фавқулодда ўткир нафосат туйғуси билан қўшилиб, ғоят тўғри хулосалар чиқаришга ёрдам берар ва талабни катта қўювчи ҳар қандай китобхонни ҳам ҳайратда қолдирар эди.

Белинский бир асарни текширганда, гўё танқид лабораториясида тургандай, унинг авторининг бутун ўй ва фикрларини таҳлил қилар, унинг ижодий фикрларининг моҳиятига кира олар, у асарнинг майда-чуйда тафсилотларига қадар текширар, кўпинча бир сўз ёки характерли бир чизги билан қатнашувчи шахснинг характери ва руҳини очиб ташлар эди. Белинскийнинг образли фикр қилиш салоҳияти унинг нутқидаги картинали муқоясаларда, унинг ўз адабий ва сиёсий дўст-душманларнинг бадий тасвирини чиза олишида ёрқин ва яққол кўринади. Унинг оташин темпераменти мақолаларини алоҳида нафас билан суғоради. У кўп вақт

мақоласини лирик даъватлар билан тўхтатиб қўйиб, тўлқин ва ҳаяжон билан аудиторияга хитоб қилиб юборади.

Белинский эндигина шеър ёзишга бошлаган ёш шоирларнинг тўпламларига бағишланиб ёзилган танқидий мақоласини ҳам лирик чақириққа айлантира билди, ҳаётнинг маъносини англашга, бахт учун «Жасур, эркин ақл» тантанаси учун, ҳақиқий кишилик хислатлари учун курашга даъват қилди.

Шундай мақоласидан бирида, романтик хаёлларга берилиб, қалбнинг изтироблари тўғрисида куйлаган бир ёш шоирга қуйидагича хитоб қилди: «Ажабо, ҳаёт, табиат, инсон, башарият, илм, санъат — олижаноб курашлар учун, ёш ва янги кучларни татбиқ қилиш учун нақадар кенг, улуғ, ниҳояти йўқ бир майдон!» Аллақандай мажҳул тарафларга кўз тикиб ёш шоирнинг:

Эркин қушдай кўкда парвоз қиламан,—
сатри уни ер юзида яшашга, ҳодисаларга эътибор беришга чақиришга танқидчини мажбур этади. У шоирга маслаҳат бериб, дейди: «Ахир кўк, яъни атмосфера-нинг юқори қатламлари кимсасиз ва совуқ-ку, ахир одамнинг одамлар билан яшаши яхши-ку — кўринг, нақадар одамлар сиқилиб яшайдилар...»

Белинский бу шоирга мурожаат қилиб, «ҳаммадан бурун ва ҳаммадан кўпроқ инсон бўлиш», ҳаётнинг қадри-қимматига етиш, ноумид бўлиб қайғуга ботмаслик кераклигини уқтиради. У дейди: «Умуман, одамлар, табиатан ёмон эмаслар — анча яхшилар; уларнинг табиати эмас, балки тарбияси, муҳтожлик, ижтимоий ҳаёт уларни ёмон қилиб қўйган».

Танқидчи ёш шоирга одам идеалини, халқ озодлиги учун курашувчи унинг олижаноб фарзанди образини чизиб беради ва дейди: «Ҳа, азизим — шоир, ваҳимали даражада катта нарсаларга қизиқмасликка ўрганинг, — у фақат ваҳимали, лекин улуғ эмас; яланг ҳайратда қолдирувчи, эффеқтли; ялтироқ ва ёрқин нарсаларга қизиқмасликка ўрганинг. Ҳақиқий ва улуғ нарса — сода ва камтарона бўлади... Кучли, ваҳимали даражада катта одам — ҳали айни чоқда улуғ одам бўлавермайди».

Белинский биринчи мақолаларидан то сўнгиларигача санъат ҳодисаларини «ҳаёт ҳақиқати», типизм, оригиналлик ва ёзувчининг халқпарварлиги нуқтаи назари-

дан баҳолади. Бу эстетик назариянинг реалистик асоси ҳатто танқидчининг Гегель эстетикаси билан танишиб, изланиш ва адашиш пайтларини бошидан кечирган даврларида (1837 йил охирида) ҳам ҳеч қачон барҳам топмади.

«Менцель Гётенинг танқидчиси» мақоласида Белинский шуларни ёзди: «Санъат воқеликнинг инъикосидир, демак, унинг вазифаси ҳаётни тузатиш ё бўяш эмас, балки унинг ўзи қандай бўлса, ўшандайлигича кўрсатиб беришдир». Белинскийнинг фикрича, санъат — ҳақиқатнинг ифодаси ва воқеликгина энг юксак ҳақиқатдир...». Санъаткор эса образлар орқали объектив воқелик идеясини кўрсатиши, ундаги қонуний заруриятни очиши керак. Аммо объектив воқелик идеясини бир ёқлама талқин қилган илк пайтларда, санъатда субъективликни камситиш ҳоллари рўй берди. Бу босқичда Белинский ҳаётдаги тасодифни, субъективликни бир шарпа, воқеликни инкор этиш — деб англайди. Шундай қилиб, Белинскийнинг қарашича, «воқелик билан келишиш», гарчи воқеликни тўлалиги билан образли равишда акс эттиришни илгари сурса ҳам, лекин ижодиётдаги субъектив ниятни рад қилади. Шунинг учун Белинский Гогольнинг «Ревизор» комедиясининг бадийлигини тан олсада, Грибоедовнинг «Ақллилик балоси» комедиясининг бадийлигини бошда эътироф этмайди.

«Ревизор» комедияси, Белинскийнинг сўзича, санъатнинг юксак талабларини ва ижодиётнинг асосий фалсафий қонунларини тамомида қониқтирувчи бадий асар бўлса ҳам, лекин «Ақллилик балоси» унда «ижодиётнинг керакли шарти бўлмиш объективлик йўқлиги учун» бадий асар эмасдир; чунки автор пьесани «субъективликни акс эттирувчи лирик жўшқинлик билан «суғорган», «пьесанинг қаҳрамони Чацкий — шарпа... «шахсиз образ» чунки бу билан жамият ўртасидаги қарама-қаршилик «воқийий эмас, балки тасодифийдир». Танқидчининг фикрича, «Ақллилик балоси» — комедия эмас, балки сатирадир, сатира бадий асар бўла олмайди.

Шу равишда Белинский, дастлабки (объектив) фалсафий-эстетик концепциясини поэзия ҳодисаларига татбиқ қилиб, шоирнинг тасвир қилинаётган шахсларга нисбатан бўлган субъектив муносабатини эътироф қилмади; воқеликка қарши бош кўтарган қаҳрамонларни поэзия оламига киритишни истамади.

Бироқ В. Г. Белинский бу даврдаги ўз объектив воқелик тўғрисидаги назариясини босиб ўтди, зотан объектив назария уни ўстирган фалсафий асосга зид эди: Белинский воқеликда диалектик равишда тараққий этаётган тарихий қонуниятни кўриб турди. Грибоедов пьесасига нисбатан ҳам, шу тарихий нуқтаи назарни тараққий эттириб, Белинский энди «Ақллилик балоси»даги Чацкий образини оқлашга ўтди. Николай I даврдаги даҳшатларни, халқ бошига тушган кулфатларни бевосита ҳис қилиш Белинскийнинг ғоявий тақомилини тезлаштирди, комедия автори — Грибоедовнинг эътиборини кўтаришга танқидчини етаклади. «Грибоедов,— дейди Белинский,— рус руҳининг энг бақувват намоянасига мансубдир... «Ақллилик балоси» — қудратли талантнинг асари, рус адабиётининг қимматбаҳо гавҳари... фавқулодда бир ҳодисаси... у жонли, енгил гаплашув тили билан ёзилган... Грибоедов комедиясининг ҳар бир сўзи комик ҳаёт билан нафас олади, зеҳн суръати, жумла тузилишларининг оригиналлиги, образлар поэзияси кишини ҳайратда қолдиради, чунки ундаги ҳар бир мисра деярлик мақол, ё оталар сўзига айланган...» Грибоедов комедиясини Белинский «жамиятга қарши энг ўткир сатира» деб топди.

Белинский Грибоедов ижодиёти тўғрисида қилган бир вақтдаги хатосини оғир изтироб билан эсга олади. «Ақллилик балоси»ни хотирга олиш менинг учун ғоят оғир,— деб Белинский 1840 йил 11 декабрда ёзган эди,— ахир уни мен бадиий нуқтаи назардан қоралаган, унга баланддан менсимай қараган, унинг энг олижаноб гуманистик асар эканини, разил Русия воқелигига қарши, чиновниклар порахўрлар, фоҳиш — бойваччаларга қарши, биздаги киборлар жамиятига қарши, жоҳиллик, ихтиёрий хушомадгўйлик ва ҳоказо ва ҳоказоларга қарши кескин (шунинг баробарида биринчи) норозилик эканини билмаган эдим».

Шу тахлитда 30-йилларнинг охириги даври, танқидчи йўл қўйган хатоларга қарамасдан, унинг эстетик системасининг тараққиётида олдинга қараб қадам босиш бўлди. Белинский илгари ўзлаштирган тараққиёт ҳақидаги идеясини чуқурлаштирди. Диалектик методни Белинский биринчи марта кенг суратда ва чуқур психологик текшириш асосида «Ревизор»нинг анализида танқидий фикрнинг бу ажойиб ёдномасида татбиқ қилди.

Белинский бу даврда бадий асардаги мазмун ва форма бирлиги тўғрисидаги таълимотни, поэзияни образли тафаккур тарзида талқин қилувчи таълимотни, поэтик образнинг энг муҳим принципи бўлган типизм масаласи, адабиётдаги ғоявийлик ва халқпарварлик масаласи ва бошқаларни чуқурлаштирди. Белинский Гегель идеализмини ўртадан кўтариб ташлайдиган назарий қуролни обдан тоблади.

40- йилларда Белинский фалсафий ва сиёсий қарашларида янги босқич ҳисобланган воқеликни инкор этиш идеяси авваллари ҳам танқидчида озми-кўпми бор эди. Аммо Белинский идеологиясида социализм ва материализм ҳукмронлик қилиши билан бу идея унинг мақолаларида етакчи ва асосий ўринни олди.

Белинский 40- йилларда воқеликни поэтик инкор этишни изчил равишда мушофаа қилди, объектив дунёни образлар орқали ҳар тарафлама тўлиқ акс эттирувчи метод сифатида уни (инкорни) қабул қилди ва ҳаётдаги ижобий мақсадга етиш учун уни кураш қуроли қилиб олди. У: «Ҳар қандай инкор, жонли ва поэтик бўлмоғи учун бир идеал йўлида қилиниши лозим» дейди. Бу идеални шоир воқеликдан топади. Замонага хайрихоҳлик билан қараш — чинакам шоирнинг бир аломатидир. «Шоир бўлмоқлик учун,— дейди у,— замонавий воқелик масалаларига қаттиқ хайрихоҳ бўлмоқ... керак». Энди Белинскийга кўра, санъатда субъектив моментнинг бўлиши унинг ҳаётийлигини таъминловчи шартдир. Шоир «Ўз тасвирига шахсий жонли фикрini қўшади, бу фикр тасвирнинг мақсадини ва маъносини белгилайди. «Бизнинг замонамизда шоирда ички (субъектив) элементнинг бўлмаслиги нуқсондир». «Улуғ талантда ички субъектив элементнинг ортиқча бўлиши — инсонпарварлик аломатидир... Улуғ шоир ўзи ҳақида, ўзининг «ман»лиги ҳақида гапирганда умумий башар тўғрисида гапирди, чунки унинг натурасида кишиликни ўзига боғлаган нарса бор. Шунинг учун унинг қайғусида ҳар ким ўз қайғусини кўради, унинг руҳида ҳар ким ўз руҳини топади ва уни фақат шоиргина эмас, балки бир инсон, башарият орасидаги ўз биродари, деб тушунади».

Белинский замонавий ёзувчи деб, «ўзини жамият ичида ва жамиятни ўз қалбида доимо ҳис қилиб турган» ёзувчини айтади. «Инсоннинг ички ҳаёти нақадар

бой ва сермазмун бўлмасин, агар у ўз мазмунига ташқи олам, жамият ва башарият манфаатларини сингдирмаган бўлса, у тўлиқ ҳисобланмайди. Мукамал ва соғлом натуранинг қалбини ватан тақдири қаттиқ банд қилади, ҳар қандай олижаноб шахс ўзининг ватан билан бўлган қон-қардошлигини, қони билан боғланишини чуқур идрок этади. Жонли одамнинг руҳини, қалбини, қонини жамият ҳаёти эгаллайди: у, жамиятнинг дардини тортади, унинг изтироблари учун азоб чекади, унинг соғломлигидан гул-гул очилади, унинг бахти-саодатидан мамнун бўлади...», «Шоир қанча юксак бўлса, у шу қадарли, уни етиштирган жамиятга мансуб бўлади, унинг талантининг тараққийси, йўналиши ва ҳатто характери шу қадарли жамиятнинг тарихий тараққиёти билан чамбарчас боғланади».

Белинский ўз асрини «танқидий давр, ҳаётнинг емирилиши» даври, эскилик инкор қилиниб, янгилик ҳис қилина бошлаган давр» деб атади. «Бизнинг замонимиз,— дейди танқидчи,— бошлича фикр қилувчи ва ҳукм қилувчи, демакки, танқид қилувчи замондир. Бизнинг замонимизни танқид қилишда, замона руҳи, ҳар қачонгидагидан кўра кўпроқ ифодаланади».

Белинский «соф санъат» назариясини рад қилади, «санъат — санъат учун» шиорини тамоман фош қилади, даврининг ижтимоий масалалари билан боғланган адабиёт учун кураш олиб боради. Худди мана шу даврда у, кейинчалик, 60-йилларда Чернишевский, Добролюбов томонидан тараққий эттирилган материалистик ва демократик эстетикага асос солади.

Белинский ҳамisha санъатнинг ижтимоий ролини бўрттириб кўрсатди.

«Санъатнинг ижтимоий манфаатларга хизмат қилиш ҳуқуқини тортиб олиш — уни юксалтириш эмас, балки пасайтириш демакдир,— деб ёзди,— чунки бу уни энг жонли кучдан, яъни фикрдан маҳрум қилиш демакдир».

Бу фикр революцион-демократик лагердаги ҳамма ёзувчи ва танқидчиларнинг шиори бўлиб қолди.

Белинский, Чернишевский, Добролюбов: санъатни халқ тақдиридан ажратиш мумкин эмас,— деб тасдиқлайдилар. Улар истар-истамас халққа қарши позицияга ўтган, ҳоким синфларга хизмат қилган «соф санъат» мудофаачиларини фош қилдилар.

Белинский сиймосида адабиёт назарияси ва унинг

ташкилотчиси, адабиётшунос ва танқидчи бирга қўшилди. Ҳақиқатан ҳам унинг ватан адабиётини юксалтиришда ўйнаган роли беҳад зўрдир.

Белинский юз йил мобайнида Русияда ёзилган ва босилиб чиққан асарларни ўқиб, чиқиб, рус адабиёти тарихидаги ҳар бир ёзувчининг ўрнини белгилаб қўйди, санъатнинг вазифаларини тушунтириб берди, санъатда ҳукм суриб келган бошбошдоқликка хотима берди, адабий хурофотларни емириб, эски авторитетларнинг ҳукмронлигини синдириб ташлади, янги фикрий адабий ҳаракатчиликка унинг ўзига муносиб илғор ўрнини забт қилиб берди.

Танқидчи, замондошларидан қайси бир ёзувчи ҳақида ёзмасин, уларнинг ижодиётини тарихий равишда тушунди ва олдин ўтган адабиёт билан боғланишни очиб берди. Шунинг учун у «академик-илм»ни «танқид»дан ажратиб қўймади, ваҳоланки, бу иккисини бир-биридан ажратиб қўйиш каби кўнгилсиз ҳодиса ҳозиргача либерал — буржуа мактабининг қолдиғи бўлиб давом этиб келади.

Чернишевский «Рус адабиётидаги Гоголь даврининг очеркларى» асарида Белинскийни ҳақли ва асосли равишда рус адабиётининг биринчи тарихчиси деб атади.

Белинский ўз танқидий мақолаларида рус адабиётининг асосий даврларини, унинг магистрал йўлини тайинлаганда, бу адабиётнинг асосий хислатини унинг реал ҳаёт билан, халқ турмуши билан тобора яқинлашишида, ҳоким мутлақ-крепостниклик тузумини тобора кескин ва дадил танқид қилишда кўради.

Белинский объектив воқеликдан сув ичиб яшновчи реалистик поэзиянинг ҳақиқати ва нафосатини ёқлади. У XVIII аср классицизмнинг эскирган принципларини рад қилиб, Пушкин, Гоголь ва Лермонтов ижодиёти орқали рус адабиётида бўлган янги тенденцияни ҳимоя қилди: зикр қилинган шоирларнинг ижодиётлари кулги билан, нафратли оҳ-воҳ ва ҳасрат билан, қабиҳ ва разил картиналарни тасвирлаш билан, озодлик, шахсий қаҳрамонлик қўшиғини куйлаш билан ҳаётни ҳаққоний равишда кўрсатиш билан, инсонларнинг аламли аҳволига ачиниш билдириш билан ҳоким тузумни инкор қилар эди. Белинский Пушкинга юксак баҳо бериб, уни «миллий доҳи», «поэзия мастери, санъат устози», «гуманист шоир» деб атади. У Пушкиннинг тарихий ролини

ва унинг жаҳоншумул аҳамиятини чуқур суратда очиб берди. Пушкиннинг бир талай образлари галлерейси маъносини, унинг лирик шеърларининг ҳамма хусусиятларини очди. «Евгений Онегин» асарини тўла анализ қилиб, уни «рус ҳаётининг энциклопедияси ва олий даражада халқпарвар асар» деб хулоса чиқарди.

Белинский айтишича, Пушкиннинг аҳамияти шундан иборатки, унинг сиймосида рус адабиёти классицизмнинг ўлик схемаларидан, сентиментализмнинг сохта кўз ёшларидан воз кечиб, реализм ва халқпарварлик йўлига, ҳаётни ҳаққоний равишда тасвирлаш ва изчил равишда халқ манфаатларини ҳимоя қилиш йўлига бутунлай ўтиб олди.

Революционер — демократ танқидчи Белинский Гоголь ижодиётида адабий тараққиётнинг янги босқичини, унинг пастки социал табақалар ҳаётига дадил мурожаат қилишини, Николай воқелигининг танқид қилишини кўрди. У Гоголни доҳи шоир, деб эълон қилди, энг миллий, замонавий, социал ёзувчи эканини эътироф қилди. Гоголни Пушкиннинг ўрнини эгаллаган шоир, рус ёзувчиларининг янги мактабининг отахони, деб атади.

Белинский биринчи ўлароқ Лермонтовни «халқ шоири; унда рус жамиятининг тарихий моменти ифодаланди» деди. У Лермонтовнинг «Хулъё» шеъридан парча келтириб, ҳаяжон билан ёзди: «Бу мисралар қон билан ёзилган... бу шундай одамнинг фиғони, оҳи-воҳидирки, ундай одам учун ички ҳаётнинг пучлиги бир фалокатдир ва жисмоний ўлимдан кўра минг марта даҳшатлироқдир!...» Лермонтов поэзиясида Белинский «инкор қилувчи заҳар», «Умидсиз оҳу-воҳлар» билан бир қаторда бошқа мотивлар борлигини пайқади. Шоирнинг «юрагида келажак идеални ҳис қилиш бор»лигидан дарақ беради, яъни унинг сиймосида революцион ҳаёлларга ботган шоирни, янги поэзия — революцион романтизм методининг биринчи кашшофини кўради.

Белинский Григоревич, Тургенев, Кольцов, Некрасов, Герцен, Достоевский, Гончаров ва бошқа ёзувчиларнинг биринчи асарлари чиқиши биланоқ доҳиёна ўткирлик билан уларнинг ижодиётларида туғилиб келаётган тенденцияни белгилаб беради.

Белинский «натурал мактаб»нинг пайдо бўлишида Пушкин, Гоголь принциплари, Лермонтовда туғилган «элемент»нинг аҳамиятини кўрсатиб, ёлғиз ўзи уларни

мудофаа қилади. «Натурал мактаб» ёзувчилари, Белинскийнинг уқтиришича, «ҳаёт ва воқеликни ҳақиқати билан акс эттириш»га, «оломон, омма, оддий кишиларни» тасвирлашга интилганлар. Бу оддийликни тасвирлашда «натурал мактаб» поэзияда илгари акс эттирилган ҳаёт доирасини жуда кенгайтirdи, адабиётга янги-янги ҳодисаларни, айниқса, шаҳар ва қишлоқдаги қуйи социал табақаларни киритди. «Натурал мактаб» ўз бадий образлари билан замонавий социал масалаларни ўртага қўйди ва китобхонлар диққатини, фикрини мавжуд социал тартибларни ўзгартиш томонига бурди. Бу мактаб, унга кирган ёзувчиларнинг ижодий айирмаларидан қатъий назар, Белинскийнинг фикрича, адабий тараққиётнинг ягона тўғри йўлига тушиб олди ва бу «ҳақиқий, чин йўлдан» рус адабиёти, танқидчининг мулоҳазасича, сира четга чиқмайди.

Белинский ҳаётининг сўнги йилларида реалистик адабиётга, социал ва демократик тематикани киритиш учун, гражданлик поэзияси учун, тенденцияли санъат учун қизғин кураш олиб борди, ёзувчиларни ижтимоий ҳаётдаги эскирган формаларни синдиришда актив қатнашишга чақирди. У, 1846 ва 1847 йил адабиётларининг таҳлилига бағишланган обзорларида крепостной халқ ва разночинецлар турмушини, социал қарама-қаршиликларни, интеллигент дворянин ва крепостной деҳқоннинг жамъат ўртасидаги ва оиладаги муносабатларини ҳаққоний равишда очиб берган асарларни текширди. У адабиётдаги социал ва демократик тенденцияли асарларнигина таҳлил қилиб, воқеликни поэтик танқид қилишни ўша воқеликни инкор этиш билан қўшмоқчи бўлди ва санъатни ижтимоий ҳаётнинг юқори босқичига ўтиш учун курашиш қуролига айлантиришга интилди.

Белинский бошидан кечирган ғоявий ва ижодий йўлнинг якуни унинг машҳур «Гоголга мактуб» сарлавҳали мақоласи бўлди. У рус-демократик-озодлик ҳаракатини ва ғоявий юксалишининг энг зўр ҳужжатларидан бири бўлиб қолди.

В. И. Ленин 1914 йилда бу мактуб ҳақида шундай деган эди: «Белинскийнинг адабий фаолиятига яқун ясовчи, унинг машҳур «Гоголга мактуб»и, цензурасиз демократик матбуотнинг энг яхши асарларидан бири бўлиб, ҳалигача ғоят зўр ва жонли аҳамиятини йўқотган эмас».

Белинскийнинг хати Гоголнинг «Дўстларга ёзилган хатлардан танланма» номи билан 1847 йилда босилиб чиққан китобига қарши ёзилган эди. Бу китобда Гоголь ўзининг аввалги бадий асарларидан воз кечиб, крепостной ҳуқуқ, ҳоким мутлақ ва диний таассубни ҳимоя қилади. Гоголнинг бу китоби илғор рус жамоатчилигининг энг яхши намояндаларининг чуқур нафратини қўзғотган эди. Белинский ўз мактубида Гоголдан қаттиқ ранжиб, унинг реакция қучоғига кирганини аёвсиз фош қилади ва крепостной ҳуқуқни тугатишга чақиради.

Улуғ мутафаккир Белинский бу мактубида мавжуд тузумга — крепостной ҳуқуққа, ҳокими мутлаққа, христиан бутхонасига қарши зўр жасорат билан кескин суратда бош кўтариб чиқди. Белинский мактуби революцион-озодлик ҳаракатининг янги тўлқини яқинлашиб келаётганидан дарак берар эди. Мактуб фақат рус демократиясининг эмас, балки танқидчиликнинг ҳам манифести бўлиб чиқди.

Белинскийдан аввал ҳеч ким рус санъатини ўзига хос тўғри йўл билан тараққий эттиришда рус ёзувчиларига унингча устоз бўлган эмас. Рус танқидчиларидан Чернишевский ва Добролюбовга қадар ҳеч ким Белинский сингари ижтимоий фикр ва бадий адабиётга раҳбарлик қилган эмас.

XIX асрнинг 40-йилларидаги рус адабиётининг ижтимоий маъносини чуқур суратда изоҳлаш, бадий сўз санъати традицияларига айланиб қолган унинг прогрессив тенденцияларини очиш вазифасини шубҳасиз В. Г. Белинский бажарди.

В. И. Ленин Белинскийнинг «...Озодлик ҳаракатимизда дворянларнинг различинецлар томонидан сиқиб чиқарилишида салаф» бўлганини очик-равшан қайд қилиб ўтган эди.

Буюк Октябрь Социалистик революцияси ғалаба қозонган диёрда кишилик томонидан яратилган энг яхши маданиятнинг қонуний ва тўла ҳуқуқли меросхўри бўлган совет халқи Белинскийни сира эсдан чиқармайди, улуғ Ватаннинг ёлқинлик патриоти сифатида, ҳоким мутлақ ва крепостнойликка қарши қизгин ва мурасасиз курашчи сифатида, оташин инқилобчи-мутафаккир ва публицист сифатида, Русиядагй илмий-эстетиканинг асосчиси, илғор — прогрессив танқидчиликнинг яратувчиси сифатида уни ҳамиша ҳурматлайди.

ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЁТИДА СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМНИНГ ШАҚЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

(1917—1930)

Халқ ижодий кучларининг, санъат ва адабиётнинг гуркираб ўсишига кенг йўл очган Улуғ Октябрь социалистик революцияси ўзбек совет адабиётида ҳам янги бадиий методнинг таркиб топиши ва равнақида асосий омил бўлди. Ўзбек адабиётида революциянинг дастлабки кунлариданоқ бу янги ижодий метод шакллана бошлади. Лекин унинг шаклланиш жараёнини унга зид бўлган, идеалистик дунёқарашга асосланган реакцион романтизм ва унинг кўринишларидан бири — символизм оқими (Фитрат, Чўлпон ижодлари) қаршилигини енгишгина эмас, балки революцияни садоқат билан қабул қилиб, уни кўнгилдан қутлаган ёзувчилар ўртасида янги воқеликни бадиий акс эттириш принципларини ўзлаштириш қийинлиги, улар ижодида марксча-ленинча дунёқарашнинг эндигина етилиб келаётганлиги ҳам ғоят мураккаблаштирди. 20-йиллар давомида, ҳатто 30-йиллар бошида янги, революцион воқелик таъсирида яратилган, унинг қандайдир умумий қирраларини тасвирлаган, янги ҳаёт туфайли туғилган ҳиссиётлар, ҳаяжонлар ва фикрларни ифодалаган революцион романтизм руҳидаги талай асарлар ҳали социалистик реализм ўзанига келиб қўшиладиган ирмоқлар эдилар. Янгилик даъвосини қилиб, адабий мероснинг демократик, реалистик ютуқларини инкор этишда бирлаштирувчи ёки революцион тошқинларни умумий шиорларда куйловчи ҳар хил эстетик йўналишлар ҳам ҳали социалистик реализмга узвий сингиб кетган эмасдилар. Социалистик реализмга хос хусусиятлар унга узвий ёпишмаган, бего-

ҲАМЗА ҲАҚИМЗОДА ИЖОДИДА БАДИИЙ УСЛУБ ҚИРРАЛАРИ

Ёзувчининг адабий услубини текширишда совет филологлари ўртасида турлича қарашлар, фикрлар ва таърифлар мавжуддир. Бир группа тадқиқотчилар адабий услуб доирасини жуда кенгайтириб, унга тарихий-эстетик категориянинг ихотасиз майдони, воқеликни акс эттиришнинг энг кенг тушунчаси деб қарасалар, услуб ёзувчининг бадиий методи, дунёқараши ва мазмунли форма, компонентларининг ҳаммасини тўла қамраб олишини қувватласалар, иккинчи олимлар услубни адабий асарлар, ёки ёзувчиларнинг бадиий тил хусусиятлари билан чеклаб, уни тилнинг тасвирий — ифодали воситаларининг заنجирбанд системаси, узвий мазмун, бадиий форманинг тирговичи деб тушунадилар. Бир-бирига зид бу икки концепция оралиғида униси ёки бунисига ён босувчи, униси ё бунисини такомиллаштирувчи қарашлар ҳам тез-тез учраб туради. Агар биринчи концепция тарафдорлари, услуб ҳодисаларининг муҳим специфик хусусиятларини, услубдаги тил ва тасвирий воситаларнинг аҳамиятини ва нисбий мустақиллигини четлаб ўтишга интилсалар, уларнинг муҳолифлари тарихий ўзгариш қонуниятларини, бадиий ҳодисаларнинг социал табиатини камситадилар ёки уларга эътиборсиз қарайдилар.

Лекин услуб проблемаларини ўрганиш ва ҳал қилишда ҳар икки концепция намояндалари, бир ёқламалikka мойиллик кўрсатишларига қарамасдан, услуб категориясини ёритишга қимматли ҳисса қўшдилар. Баъзи бирлари ёзувчи ижодий индивидуаллигини белгилашда дунёқараши, бадиий метод, партиявий пози-

диянинг ҳал қилувчи ролини кўрсатиб бердилар, бошқа бирлари тил воситалари ва форма компонентларининг специфик ва ўзига хос равишда ишланиши ва кашф этишини синчковлик билан кузатдилар.

Услуб тушунчасига энг кўп аниқлик киритган олим машҳур адабиётшунос, академик М. Б. Храпченко бўлди. У услубнинг бадий асарнинг асосий компонентлари (поэтик мазмун, ғоя, метод, образлар системаси, сюжет, композиция, тасвирий тил воситалари ва ҳоказо) билан узвий боғлиқлигини таъкидлагани ҳолда, улардан фарқ қиладиган ўзига хос соҳасини ва хосиятларини кўрсатиб берди. Олимнинг ихчам ва лўнда таърифига кўра, «...услуб — ҳаётни образли ўзлаштириш (идрок этиш) ва қўлланиладиган ифода усуллари, китобхонларни ишонтириш ва жалб қилиш усуллари»¹.

Демак, услуб ҳаётий образларда акс эттирган бадий ижоднинг барча ифода усуллари ҳамда ўқувчига эмоционал таъсир кўрсатиш воситалари соҳасини қамраб олади ва ёзувчи ижодининг индивидуал хусусиятларини гавдалантиради².

Шундай экан, композицион — нутқ шакллари ва образли тафсилотлар системасидан ташкил топган услуб асарнинг ғоявий-бадий бирлигини вужудга келтиради. Услуб асар мазмуни, мавзуи ва заңжирбанд образлар тизмаси ичида бутун бўлиб яшайди, улар билан бирга ривожланади, асарнинг ғоявий-бадий яхлитлигини юзага чиқаради, шакл ва мазмун ўртасидаги диалектик уйғунликни майдонга келтиради, поэтика компонентларини ғоявий-тематик қатламлар билан соzлайди, эстетик идеал ва бадий мазмуни баркамол ва

¹ М. Б. Храпченко. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Советский писатель, Москва, 1970. Стр. 109.

² Адабиётда шакл ва мазмун тушунчаси муайян конкрет ижод (асар)га нисбатан қўлланади. Аммо адабий услуб (худди шунинг каби бадий метод ҳам) алоҳида асарда намоён бўлиши билан бирга ёзувчи ижодининг такомил ва ривожда ҳамда муайян давр адабий жараёнида янада кенг кўламда кўринади. Ёзувчининг индивидуал услуби адабий жараённинг бир ҳалқасини ташкил этади. Демак, услуб фақат алоҳида-алоҳида ёзувчи ижодида ҳаётни образли идрок этишнинг натижасигина эмас, балки айни замонда, умумий хусусиятларга ҳам эга бўлган бадий тушунча ҳамдир. Шунга кўра, адабий ривожланиш жараёнида муштарак метод, адабий мактаб ва ижодий йўналишлар доирасида майдонга келган услубий оқимлар ҳам мавжуддир.

нафис ифодаловчи шаклнинг жонини, мағизини акс эттиради.

Ўзбек совет адабиёти асосчиси Ҳамза—Ҳакимзода Ниязийнинг индивидуал услуби тўғрисида фикр юришидан аввал шунини айтиш керакки, унинг асарлари услуби жуда мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, узоқ ва системали равишда текширишларни тақозо этади. Биз ёзувчи услуби ва ижодий индивидуаллиги юзасидан олиб борилган умумий кузатишларимизни ўртоқлашишни, унинг услубининг ҳамма проблемаларини эмас, балки воқеликни бадий ўзлаштиришда қўллаган ифода усули системаларининг баъзи бир хусусиятларини, қирраларини ёритишни вазифа қилиб қўйдик.

Ўз-ўзидан маълумки, Ҳамза Ҳакимзода адабий услубининг таркиб топиши, шаклланиши ва етилишида воқеликни образли идрок этиши, тарихий ва замонавий ҳаётни ҳаққоний акс эттириши, ғоявий-эстетик концепцияси, ижодий принциплари, адабий традицияларни ўзлаштириши, новаторлик изланишлари ҳал қилувчи роль ўйнади. Унинг ижодиётида социалистик реализм принципларининг ишланиши услубий ифода усуллари системасининг тез шаклланишига йўл очди. Зотан, адабиётшунос олим Д. Марков жуда тўғри кўрсатиб ўтганидек: «Социалистик санъатда метод бирлиги асосида бадий умумлаштиришнинг янги формаларини ишлаб чиқиш ва серқирра услубларнинг яратилиши тез кечди... Социалистик реализм бадий онининг янги бир типи, тарихан кашф этилган ифода воситалари системасидир. Масала мана шу воситаларнинг барча хилма-хилликларини аниқ кўриш, уларнинг вазифаларини белгилашдан иборатдир»¹.

Ўз индивидуаллигини ёрқин гавдалантирган Ҳамза Ҳакимзода ижодиётида аввало услуб ранг-баранглиги, ифода усуллариининг бойлиги, поэтик мазмунни ҳаяжонли, жозибадор ифода воситалари орқали акс эттириши, услубнинг бир эмас, бир қанча қатламларига мурожаат этиши, ўзига хос «ифода воситалари системаси» мавжудлиги кўзга ташланади. У революциядан аввалги ижодидаёқ ҳар бир асар мазмунига уйғун

¹ «Вопросы литературы». («О формах художественного обобщения в социалистическом реализме») («Социалистик реализмда бадий умумлаштиришнинг формалари ҳақида»). 1972, № 1, с. 87.

«ифода воситалари системасини» топишга уринган. Унинг маърифатпарварлик реализми руҳида ёзилган асарларидаёқ услуб жилоларининг таълимий-дидактик ирраларининг бўрттирилиши ҳам («Илму ахлоқу адаб», «Илм иста», «Олим ва жоҳил ҳақида», «Мақтаб», «Уқи!», «Китоб», «Қалам» каби шеърлари); классик поэзиянинг традицион-барқарор образлари билан бойитилган рамзли ишқий услуб ҳам («Ниҳоний» тахаллуси билан ёзилган «Мубтало қилди бани», «Бир келиб кетсун», «Бир маҳлиқо», «Жоно», «Ургулсун қулинг», «Айрилмасун», «Боғларда гул», «Жавлон айладинг», «Арзимни айтай», «Жонон келадур», «Хуш келибсиз», «Эй ёр», «Қўп доғлама бағримни», «Эй дилрабо», «Арзимни еткур», «Эй пари», «Дилбарим», «Келсангчи», «Санамо» каби ғазаллари); кинояли дидактик тамсиллар ҳам («Тошбақа ва чаён», «Ҳикоя», «Тўғри сўз бола» каби қиссадан ҳисса чиқарувчи масаллари); мақтанчоқ мевали дарахтларнинг монологига асосланган мунозара усуллари ҳам («Урук», «Гилос», «Олувча» масали); фош қилувчи, ҳажвий бўёқлар ҳам («Бир зарра борму ақлу ҳушимиз», «Эшонлар ҳолидан», «Эшон иши бойни кутмоқ» каби шеърлари); ошиқ ва маъшуқанинг («Даркор эмас» ғазали каби), Эрлар ва қизларнинг айтишувига («Эрлар билан қизлар» шеъри каби) асосланган дуэтлар ҳам, халқ қўшиқларига хос параллелизмлар негизда яратилган ва самимий юрак дардлари ва армонлари билан йўғрилган йигит ва қиз ёзишмалари усулидан фойдаланиши ҳам «Мактублар» шеъри каби) кенг эпик тасвири ички туйғулар тошқини билан қўшган баён услуби ҳам («Миллий роман» ёхуд янги саодат» каби); социал-синфий воқелик нобоплигини севишганлар фожиаси орқали акс эттирган сентиментал-ҳиссий ва романтик бўёқлар ҳам («Заҳарли ҳаёт ёхуд иш қурбонлари» драмаси каби), фронт орқасидаги ишларга сафарбар этилган мардикорларнинг чоризм зулми ва истибдодидан норози кайфиятларини элу юрт соғинчи ва ҳасрати туйғуларига буркаган лирик куй садолари ҳам («Соғиниб», «Салом айтинг» асарлари каби); февраль инқилобидан кейинги кескин сиёсий вазиятда меҳнаткаш халқ тақдири ва манфаатларини тилка-пора қилишга тайёр турган сотқин миллатчи зиёлиларга қарши қаратилган аччиқ риторик сўроқлар ҳам («Шундоқ қолурму?!» шеъри каби) адабий услуб жи-

доларининг нақадар зангинлиги ва кўламдорлигидан далолат беради.

Бу асарларда фақат тасвирий тил воситалари ва приёмларинигина эмас, балки асар композицияси, сюжети, ритми ва ҳоказоларини ҳам қамраб олган ранг-баранг ифода усуллари ҳар бир асардаги тасвир объекти ички мазмун, ғоявий-ижодий принциплар, жанр хусусиятлари билан белгиланганлиги кўзга ташланиб туради ва ўқувчига (томошабинга) эмоционал-ҳиссий таъсир кўрсатишни ҳам назарда тутлади.

Ҳамза Ҳакимзода ўзбек адабиёти, хусусан драматургиясида биринчи бўлиб социалистик реализм методига асос солди, ўзига хос услуб ранг-барангликларидани унинг ғоявий-эстетик принципларини ўзлаштирди. Аммо бу масъулиятли вазифани амалга ошириш нақадар оғир изланишларни талаб этди. Унинг бадий ижоди умумсовет адабиётида бўлгани каби, мазмун жиҳатидан социалистик бўлиб, ўзбек адабиёти тарихида янги бир ҳодиса, новаторлик эди. Унинг новаторлиги янги дунёни, унинг бунёдкорлари, ғоялари ва муносабатларини «кўриш»дан бошланади. Ҳамза Ҳакимзода ижодида барча турмуш ҳодисалари ва процесслари социализм ғоялари позициясидан ёритилиб меҳнаткаш халқ оммаси манфаатларини ифодалади.

Инқилобий халқ ҳаракати, янги социалистик жамиятни тузиш ва ривожлантириш учун кураш социалистик реализм санъати ва адабиётини вужудга келтирди. Бу метод ижодкорларининг тарихан қондошлиги ва яқинлиги улар олдида турган муштарак бадий проблемалар, чунончи социалистик эстетик идеал, ижобий қаҳрамон, ҳаёт процессларини тушуниш ва баҳолаш, халқчиллик ва унинг олий кўриниши бўлган коммунистик партиявийлик проблемаларини миллий колоритда, ўз индивидуалликларини ҳам ёрқин акс эттириш асосида ҳал қилишни тақозо этди. Ҳамза Ҳакимзода сафдошлари ичида пешқадам бўлиб, бу ижодий принципларни ўзига хос услубда амалга оширишга эришди. Лекин ижодкорнинг инқилобий-социалистик ўзгаришларни бадий ўзлаштиришдаги услубий новаторлиги бу соҳадаги миллий традицияларни ва ўз тажрибаларини, услубий изланишларини инкор этиш йўли билан эмас, балки уларни бойитиш, замонавий воқеликни янги томонларини акс эттиришга тадбиқ этиш йўли билан борди.

Албатта, Ҳамза Ҳакимзоданинг Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабаси билан бирга ўса борган янги методи, янги ижодий принциплари услубига нисбатан бефарқ бўлиб қола олмас эди. Бошқача қилиб айтганда, воқеликни революцион асосда ўзгартиш, социализм қурилиши учун кураш тажрибаси билан мустақкам боғланган янги ғоявий мазмун, янги турмуш ҳодисаларини акс эттириш ўзига энг мос келадиган адабий формалардан, ифода воситаларидан, интонация ва ритмдан фойдаланишни тақозо этарди. Бунинг учун Ҳамза Ҳакимзода ўзига қадар мавжуд тасвирий воситаларни танқидий ўзлаштирди, айни чоқда янги ижодий вазифаларни ҳал қилишда услубий изланишларга катта аҳамият берди, яъни ёзувчи қаршисида услуб жабҳасида ҳам традиция ва новаторлик проблемаси кўндаланг бўлиб турди ва унинг ижодида услубнинг эски ва янги жилолари, қирралари жўнгина эмас, балки ўзаро тортишувда, курашда янги поэтик мазмунни ифодалашга мослашиб таркиб топди, узвий бирлашди. Демак, Ҳамза Ҳакимзода ижодиётида ҳаётни идрок этишнинг янги бадий принциплари ғоят муракқаб, ранг-баранг, ҳатто қоришиқ изланишлар олиб боришга турлича ифода усуллари ва воситаларидан унумли фойдаланишга монёлик қилмади.

Аввало, Ҳамза Ҳакимзоданинг назм ва наср шаклидаги баён усулларининг у ёки бу даражада услубига таъсир кўрсатишини қайд этиб ўтиш лозим. Унинг шеърлари, одатда қабул қилинганидек, назмга хос баён усулида ёзилаверади, уларда нутқ (сўз) тўппа-тўғри, бевосита шоир ғоявий-бадий ниятини ифодалайди; монологик шакл композицион-стилистик хилма-хилликни бирликка келтирувчи, уюштирувчи восита бўлиб қолади.

Ҳамза Ҳакимзода Октябрь социалистик революциясидан сўнг ёзган шеърларида услуб серқирралиги принципини давом эттирди ва ривожлантирди. Унинг революцион шеърларида халқ қўшиқчилигининг хилма-хил услубий имкониятлари нотиклик пафоси, янги давр шоирларининг жанговарлик руҳи, кескин бадий мурожаатлар, хитоблар билан узвий чатиша олди:

Бизнинг бахтга қуёш чиққан
Кунлар букун, унутма!

Битсин бойлик! Ғариб бўлган
Кунларингни унутма,
Қурашурга қурол керак,
Қуролланинг, ишчилар!

«Биз ишчимиз» шеърдан олинган бу парчадаги оташин жанговарлик, революцион пафос, юксак халқчиллик, гўзал социалистик келажакка чин юракдан бўлган ишонч руҳи унинг «Ҳой, ишчилар», «Уйғон!», «Яша, Шўро!», «Ҳой, ҳой, отамиз!», «Ишчи бобо», «Ишчилар, уйғон», «Берма эркингни қўлдан!», «Қизил аскарларга», «Яшангиз, ишчи-деҳқонлар!», «Ашула» ва ҳоказо қўшиқ-шеърларидаги ифода воситалари билан уйғунлашади. Бу шеърларда шоирнинг революцияни тушуниш, улугвор воқеаларда тутган ўз ўрнини, халқ билан «ғоявий-эстетик алоқаси»ни таъкидлаши, воқеликни тубдан ўзгартираётган халқ ишининг қаҳрамонона пафосини акс эттириши, революцион турмуш ҳақиқатига садоқати; халқ кучларининг энгилмаслигига ишончи, ҳаётда бораётган халқ курашига актив ва онгли суратда қўшилиши қўшиқ ва марш оҳанглари билан торларида ҳайқириқли, декламацион ифодаларда, ўқувчи билан жўшқин мулоқотда, поэтик нутқнинг жарангдорлигида, акс садосини топди.

Поэзияда революциянинг ҳаётни янгилашга, меҳнатга чорловчи образи табиатни яшнатувчи қудратли кучга қиёсан параллелизм усулида гавдалантирилади:

Гулдур этиб, булут тарқаб,
Ялт-юлт этиб чақмоқ чақди.
Ишчи бобо, сескансанг-чи,
Шарққа қуёш чинлаб чиқди!

Ашулага мўлжалланган ифода воситалари эркин вазнини қўллаш, сўзларнинг стилистик, поэтик, лексик ва полифоник хоссаларини кенг намоён қилиши талай шеърларининг кўрки бўлиб жилваланади. («Букун 8-Март», «Қутлуғ бўлсин», «Узилган чечаклар» каби).

Ҳамза Ҳакимзоданинг услубий ифодалари актив характер касб этади, янги лирик қаҳрамон — социализм

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Асарлар. Икки томлик. Биринчи том. Шеърлар. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент—1960, 230-бет.

курашчиси қаҳрамони образини яратишга имконият туғдиради, меҳнат кишиси — ишчи ва деҳқонларни улуглашга, озод меҳнат ғоясини куйлашга хизмат этади, китобхонга қизгин таъсир кўрсатиш, унинг қалбига йўл топиш хусусиятларига эга бўлади. Классик поэзия, фольклор традициялари, мотивлари, ибораларига суяниш, она тили бойликларидан маҳорат билан фойдаланиш ўқувчига яқин бўлишни, уни ҳаяжонга солишни ҳам кўзда тутади.

Ҳамза Ҳакимзода шеърларида ғазалчиликнинг нисбатан тор услуб жилолари ижтимоий, маданий ўзгаришларни, озодлик қувончларини ақс эттирган сиёсий-гражданлик лирикасининг тасвирий ва лексик воситалари билан бойиди. Ғазал жанрининг оҳанги тўлишиди, барқарор ва кўчиб юрвчи сўз санъати элементлари истиқболни, маданий тўкинликни яратишга, бунёдкорликка даъват этувчи қизгин, кўламдор мисраларга айланди:

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоен қил,
Парчалаб кишанларни, ҳар томон паришон қил.
Мақтаб, анжуман борғил, унда фикр очиб гоҳи
Илму фан тиги бирлан жаҳл бағрини қон қил.

Классик адабиётнинг поэтик арсенали ва полифоник усқуналарини янги эстетик идеалнинг ифода воситаларидан бирига айлантириш Ҳамза Ҳакимзоданинг «Ўзбек хотин-қизларига», «Озод хотин-қизлар қўшиғи» каби ғазалларида кўринади. Шоирнинг революциядан илгариги поэзиясида ўрин олган севишганлар айтишуви революциядан сўнг лирик ва драматик торлари таранг тортилган мустақил дуэт жанри даражасига кўтарилди. Отинбиби билан йигит ўртасидаги мушоирага асосланган лапар — дуэтда қиз қалбидаги покиза муҳаббат туйғуларининг жўшқин, самимий ва ҳаётбахшлиги табиат ҳодисасига нисбатан бериб қўлланган истиора приёмида, севги торларини зарб билан черта олган, халқ қўшиғига хос ибораларда услуб жилолари ёрқин тус олди:

Кечам тонг отди,
Чиқди қуёшим.
Кўнглим қувонди,
Тинмайди ёшим.

Кел-кел севиклим,
Жоним берайн,
Ойдек юзингга
Бирдам тўейин.

Ҳамза Ҳакимзоданинг революциядан бурунги шеърларида кўринган ҳажвий услуб аломатлари энди социал иллатларни куйдириб ташлашга асқотадиган сатирик образнинг кинояли услуби даражасига етади. Илк сатирасида «фақир молини чайнарга тишлари ўткир бўлган», «вақфлар учун жон бериб, мударрисликни талашган «юзлари шармсиз», «кўзлари ошга тўймас» руҳонийларни танитиш, ўз ҳаромхўрликларини турли найранглар билан ниқобловчи тилёглама эшонларни, фикри-зикри меҳнаткашларнинг чўнтагида бўлган, уларнинг моли ва қизларига кўз олайтирган мунофиқ Пиркомилларнинг шармандасини чиқариш билан чекланган бўлса, совет ҳокимияти йилларида социалистик идеал нуқтан назаридан ишчи ва деҳқонларнинг ўз революцион тузумини мустаҳкамлашларига тўсқинлик қилаётган душманларни сатира ўти билан марҳаматсиз ёндиради. («Бир эшон ўпкаси», «Бир шарманда тилидан», «Бир қўрқоқ», «масъул ишчи» нинг тилидан», «Азимхўжа эшон бини Тошхўжа эшоннинг оғиз боғлашлари», «Хужум хоинларга» каби шеърлари). Шоир синфий душманларга қарши халқ ғазаби ва нафратини ифодалади, эски турмуш қолдиқлари, хусусан, диний хурофотларни қаттиқ ҳажв қилди.

У қиз-жувонлар озодлиги душманларини аччиқ-аччиқ сўзлар билан савалайди. Шоир бир томондан, руҳонийларни фош қилса, иккинчи томондан, мансабпараст, маълақсиз кишиларни сатира найзаси остига олади. «Хотин ўқитдим, ҳаққим йўқотдим», «бош эгмас энди, қолдим жафога» дегувчи принципсиз амалпарастнинг янгиликдан қўрқишини масхаралайди. У хотинларга ҳуқуқ беришдан чўчувчи «масъул ишчи» образини ёрқин сатирик бўёқда чизади.

Ҳамза Ҳакимзода озодлик ёвларининг қўлида қурбон бўлган хотинларнинг қотилларига ғазаб ва нафрат сочди. У жоҳил эри томонидан ўлдирилган артистка Турсуной тилидан ёшларга мурожаат қилиб, шу сўзларни айтади:

Соғинганлар сўрса, алдаб юпатинг,
Мендан салом айтинг, кўнглин қувонтинг.

Ҳожикулдек ёвузюрак ётларни
Еш турмушдан, ёшлар, қувлаб йўқотинг.

Ҳамза Ҳакимзода хотин-қизларни қул қилишда шариатни дастак қилган дин ва хурофот аҳлини аёвсиз фош қилди:

Чўриликни муллалар сенга қилдилар тортиқ,
Кел бугун бу дардинга маърифатни дармон қил.

У шайх, эшон ва муллаларнинг алдамчилигини, мунофиқлигини, рўза, намоз, жаннат, дўзах каби диний одат ва тушунчаларнинг маъносизлигини, улар халқни алдаш воситаси эканини, руҳонийларнинг халқни қоронғиликда тутиб туришга манфаатдорлигини кўрсатишда кулгили ифода воситаларидан кенг фойдаланди.

Ҳамза Ҳакимзода ўзбек совет адабиётида сатиранинг турли жанрларини вужудга келтирди. У 20-йилларда ишчи ва деҳқонларнинг ўз революцион тузумини мустақкамлашларига тўсқинлик қилган душманларини социалистик идеал позициясидан танқид қилишда сатирик ифода усулларидан кенг фойдаланди.

Ҳамза Ҳакимзода кўп сонли персонажлар диалоги асосида тузилган шеърӣ драматик инсценировкаларида («Сайлов олдида», «Қуйи совет идораларига сайловга кира олмаган бир эшон ўпкасига жавобан», «Ер ислоҳоти» каби) ва кичик ҳажмли пьесаси («Қузғунлар») да талай сатирик образларни яратишда ҳажвий услубнинг янги-янги қатламларини адабий истеъмолга олиб кирди ва янги мазмунга мослаб жанрашлатди.

«Сайлов олдида» сатирасида эшон, бой деҳқон (муштумзўр), эски мактабдор, эски элликбоши, савдогар, ижроқўмнинг ёмон раиси (бюрократ) образларига батрак, чорикор, янги муаллим, янги домком, ўрта деҳқон, косиб, комсомол, қўшчи, маориф вакили образлари қарши қўйилади. Бу персонажларнинг диалогларида Ўзбекистонда 20-йиллар ўртасида маҳаллий советларга сайловлар олдидан бўлган қизғин синфий кураш акс этган. Асар образларида бир-бирига қарама-қарши икки социал кучнинг характерли хусусиятлари ғоят индивидуаллашган тил воситалари орқали очилади. Масалан, эшоннинг тилида ўрни тагида йўқ «охират»ни пеш қилиб халқни алдашга интилиш очиқ сезилса, муштумзўр-

нинг лексикасида ялиниш ва тилёгламалик хусусиятлари яққол кўзга ташланиб туради. Меҳнаткаш табақа вакиллари ҳар бири ўз касби-корига яраша бир-биридан фарқ қиладиган лексика, интонация аломатларини намоён қилиш билан бирга, улар тилида душманларга нисбатан ғазаб, ғалабага бўлган ишонч, ўзаро иттифоқлик, ҳушёрлик оҳанглари ёрқин акс этади. Бу диалогик тарзда тузилган сатирик инсценировкада салбий персонажларнинг ижобий образлар хатти-ҳаракати, ҳужумкорлиги натижасида энгилишлари характерлидир. Асар меҳнаткашларнинг қуйидаги шодиёна сўзлари билан тугайди:

Келинг, ўз деҳқонимиздан
Етишибдир Хол акам.
Шуни сайлаб, бу моховлар
Дилини қон қиламиз.
Яшасин дунёда йўқсул
Била деҳқонларимиз!
Биз ҳам энди янги турмуш
Била даврон қиламиз.

Ҳамза Ҳакимзоданинг «Қуйи совет идораларига сайловга киролмаган бир эшон ўлкасига жавобан» сарлавҳали сатирик асарида диалоглар орқали революция томонидан мажақланган синф вакиллари билан бўлган эшон билан мамлакатни идора қилишда қатнашаётган, янги ҳаёт қураётган, ўз ишининг ҳақлигига тўла ишонган батрак ўртасида бўлиб ўтган тўқнашувлар берилади. Диалогнинг охирида эшоннинг: «Ҳим!.. гум бўл, денг!» сўзлари билан ифодаланган гина-кудуратига жавобан батракнинг: «Туёғингни шиқиллат!» деб айтган хитобиди синфий душманга нисбатан муросасизлик, қатъий ҳукм халқ ифодасида, ёрқин бўёқда акс этди.

«Ер ислоҳоти»да Ҳамза Ҳакимзода Совет ҳокимияти душманларининг сатирик образлари галереясини яратди: бунда ер-сув ислоҳоти муносабати билан батрак ва чорикорлар ихтиёрига ўтиб кетаётган ер-сувларни қандай яширишга шошиб қолган, «бозордаги совундек, ичи тушган қовундек Бой бува» ҳам, «томга қўйган шотидек, кўзи ўйнар мокидек Домла почча» ҳам, «Ойболтадек салмоғлик, Эшон ойимдек димоғлик Эшон почча» ҳам, «олти пуллик такадек, кўзи ирғиб бақадек, оч

мухлисининг қўлида ўтмай қолган чақадек Шайх ҳазратлари» ҳам типик-сатирик образлардир. Автор катта мулкдорларнинг ерларини батрак ва чорикорлар фойдасига қирқиб олишга бағишланган мажлисдан кейинги кинояли «салом» маросимини тасвирлаш орқали ер-сувли бойлар ва руҳонийларнинг жирканч башараларини очиб ташлайди. Асарда буларга қарши меҳнаткаш деҳқонларнинг ўз меҳнатларидан баҳраманд, ер-сувли бўлганликлари диалогик формада алоҳида таъкидланади:

- Эски унум қайга кетди?
- Бой, эшонлар киссасига.
- Бу унумлар қайга борур?
- Ишчи-деҳқон фойдасига.

Ёзувчи ҳам бевосита воқеага аралашиб, Октябрь социалистик революцияси ғалабалари туфайли ер-сувга эга бўлган меҳнаткаш деҳқонларни қизгин табриклар асарни тугатади:

- Қутлуғ бўлсин, батрак ўртоқ, чорикорлар,
Октябрнинг берган бу ер ислоҳоти,
Қутлуғ бўлсин, янги меҳнат, янги бойлик,
Янги турмуш, онг-билимнинг мусовати!

Демак, Ҳамза Ҳакимзода ўз юмор ва сатиралари тифини совет жамиятининг олға қараб ҳаракат қилишига тўсиқ бўлган зарарли кучлар ва иллатларга қарши қаратиб, индивидуаллашган ҳаётбахш образлар яратди.

Ҳамза Ҳакимзода «Қузғунлар» инсценировкасида (1927) бой, эшон, мударрис, домла, имом, қози, муфти, аълам, ҳаким, мулозим, дуохон, парихон, фолбин, ромчи, қоқимчи, кинначи, ўғри, судхўрлар билан «жавобчи» ўртасида бўлиб ўтган тортишувда замонасининг енгувчи илғор тенденциясини аниқ ифодалаб беради. Ижобий персонаж — жавобчининг маънавий, зеҳний устуңлигини, сиёсий, синфий онги ўсганлигини, ҳужумкорлик хислатини ёрқин гавдалантиради. Мунозара асосида синфий характеристиканинг миллий-маиший белгилар билан ҳаққоний ва узвий чатишуви, адабий, ҳажвий тенденцияларнинг ижодий қайта ишланиши яққол кўзга ташланади ва янги ҳаётбахш сатиранинг ўзига хослигини, оригиналликни таъминлайди.

Ҳамза Ҳакимзода фақат мазмунни, қаҳрамонларни-

гина эмас, балки услуб формаларини ҳам халқ ҳаёти-нинг қайноқ жойларида катта йиғин ва маърака майдонларида, қизил аскарларнинг дасталарида, «Шарқ кечалари» деб ўзи уюштирган катталар ва ёшларнинг сайилгоҳларида излар ва халқ оғзаки поэтик ижодининг гавҳарларини терар эди. Буни Ҳамза Ҳакимзоданинг замондоши, академик Т. Н. Қори Ниёзий ҳам тасдиқлаб, ўз хотираларидан бирида ёзган эди: «Ҳамзанинг ажойиб ва қимматбаҳо хусусиятларидан бири шунда эдики, у кўп вақт омма орасида бўлар эди. Унинг чўнтагида доимо махсус бир дафтарчаси бўлиб, унга халқ хазинасидан чиққан айрим сўзлар ва мақолаларни ёзиб юрар эди»¹. Шоирнинг бу каби амалий-ижодий фаолияти услубининг олмос қирраларига, ифода усулларига сайқал берар эди.

Ҳамза Ҳакимзода ўзбек адабиёти, хусусан драматургиясида биринчи бўлиб социалистик реализм методига асос солди. Унинг ғоявий-эстетик принципларини ўзлаштирди ва бу принципларни буларнинг ўзига хос услуб ва ранг-барангликларига ифодалади. Аммо бу маъсулиятли вазифани амалга ошириш ғоят оғир изланишларни талаб этди. Унинг драматургияси, умумсовет адабиёти каби мазмун жиҳатидан социалистик бўлиб, ўзбек адабиёти тарихида янги бир ҳодиса эди. Унинг новаторлиги янги дунёни, унинг бунёдкорлари, ғоялари ва муносабатларини «кўриш»дан бошланади. Ҳамза драмаларида барча турмуш ҳодисалари ва процесслари социализм ғоялари позициясидан ёритилиб, меҳнаткаш халқ оmmasининг манфаатларини ифодалади. Бу драматургнинг хоҳ ўтмишни, хоҳ революция йилларидаги ўзгаришларни акс эттирган асарларига ҳам оиддир.

Драматург ҳар бир пьесасида тасвирланган мавзу, проблематика, ҳаёт ҳодисалари, характерларнинг хусусиятларига, уларга бўлган автор муносабати, эмоционал-эстетик баҳосига кўра, услуб йўналиши ва тонини сайлаб олади, типик характерларни типик шароитда кўрсатишга мўлжалланган кенг реалистик услуб оқими доирасига услубнинг ҳажвий-юмористик, кўтаринкиромантик, реализм — киноявий, қизгин драматик, фожиавий, сиёсий-публицистик жилоларидан тортиб, ки-

¹ «Уқитувчилар газетаси», 1954 йил, 19 март.

гобий, оғзаки-поэтиқ ижод, гаплашув нутқи, мажозий, идиоматик, фразеологик, афористик ва ҳоказо қатламларига қадар жалб этади.

Ҳамза Ҳақимзода драма асарларини одатдаги диалогик баён усулида ёзди. Персонажларнинг диалогик нутқида баён усулининг бир неча хиллари қўлланади. Улар орасида персонажларнинг ўзига хос баён усули ҳам, оғзаки гаплашув тилига ўхшатма намуналар ҳам, гаплашув ва адабий тилнинг аралаш нусхалари ҳам (ёзишмалар, хатлар каби), умумадабий тил шакллари ҳам (маиший ҳаётга доир мулоҳазалар, илмий, адабий, ахлоқий-дидактик, диний, фалсафий баҳслар каби), услуб жиҳатидан жуда индивидуаллашган нутқ ва баъдий картиналар ҳам учрайди. Автор персонажлар нутқи, баён усули ва ҳоказо ифода воситалари маъзига ғазаб ва нафрат, хайрихоҳлик ва рағбат, киноя ва кесатиқ, шодиёна ва қувонч туйғуларини, ҳис-ҳаяжон уруғларини сепеди ва услуб марказларини вужудга келтиради, бундай марказларни тобора кенгайтиб, чуқурлатиб ва умумлаштириб, айнаи замонда ижтимоий-ҳаётий, маънавий-ахлоқий ва эстетик ҳодисаларни образли англаш марказларига айлантиради, услубнинг мундарижасини намоён этади.

Ҳамза Ҳақимзода революциянинг дастлабки йилларида ўзбек халқ театри ҳамда айрим озарбайжонча ва татарча комедиялар таъсирида кичик ҳажмда кулгили пьесалар ёзди. Шу хилдаги асарларидан бири бир пардали «Ким тўғри» (1918) комедиясидир.

Комедиограф оилавий можароларни, кунчилик, ахлоқий-маиший разилликларни кулги остига олган бу комедияда бир-бирини алдаб, эр-хотинлик бурчини поймол қилувчи олифта ва сатангларнинг ахлоқий-маънавий пучлигини, калтафаҳмлигини кўрсатишга монанд услуб ва нутқ воситаларидан маҳорат билан фойдаланган, услуб марказларини таъкидлаб чизган, Қодиржон ва Марямнинг авторга бегона ва мухталиф овозларини, нутқларини услуб марказига тўплаб, ҳажвий тонни тўғри танлай билган, услубнинг кулгили (хунук) қирраларини фош этиб, ғоявий-эстетик пафосининг аниқлигига, шакл ва мазмун ўртасидаги уйғунликка эришган. Композицион — нутқ воситаларининг ҳаммаси услубни жозибадор, ҳаяжонли қилган. Зотан, севгига ғоят энгил муносабатда бўлган эр-хотин (Қодиржон ва

Марям)нинг бевафолиги ва хиёнатини фош қилиш учун сюжет ўзанида қўққисдан бурилиш ясаб, ҳажвий ҳолатини таранглаштириш усули ҳам услубни мароқли қилган. Комедияда ижобий идеал ярамас, хунук нарсаларни танқид қилган, уларни ҳаётдан супуриб ташлашни кўзда тутган автор кулгиси (ҳажви) ўз ифодасини топди. Мешчанлик ахлоқини фош этган кулгининг тиғи социал иллатлар (типик ҳолатлар)нинг илдизларига эмас, бошлича характерларнинг ўзига, персонажлар хатти-ҳаракатининг номаъқуллигига қаратилади. Айрим фольклор асарлари, халқ қизиқчиликларига хос бадний-эстетик принципларни ривожлантирган ва ўзича кўркемлик касб этган композицион шартлилик, симетрилик приёмлари ҳажвий шахсларнинг расволигини кўрсатишга мос тушган. Комедиограф томонидан эрхотинлик муносабатидаги разилликнинг танқид қилиниши (ҳажвий нафос)да оилавий вафо-орзусининг ифодаланиши замонавий киши қалбига яқин эди. Мазкур комедия учун характерли бўлган ҳажвий усулда инсонийликка интилиш пафоси билвосита совет санъатига хос актив инсонпарварликнинг тасдиқланишига маълум ҳисса қўшади.

Ҳамза Ҳакимзода нобоп турмушни омонсиз фош этувчи қаҳрамонлик — психологик драмаси «Бой ила хизматчи»да (1918 йил. Драманинг янги редакцияси 1939 йилда драматург К. Яшин томонидан тузилган) услуб доирасини янги-янги материал билан бениҳоят кенгайтиб юборади. Драматургнинг бу асари услуби унга қадар яратилган ҳамма асарлари услуби хусусиятларини ривожлантирган ҳолда энг муҳим томонлари, воқеликни реалистик бадий ўзлаштиришнинг чуқурлашуви билан улардан фарқ қилади.

Ҳамза Ҳакимзода драматургиясида социалистик реализм методининг асосий ижодий принциплари тобора мустақкам ўрин ола бошлади ва камол топади. Булардан бири ижобий қаҳрамон характерининг ижтимоий воқеалар таъсирида ўсишида ва айни замонда характер ирода-йўналишининг жамиятда ва кишилар тақдирида ўзгаришлар ясашга қаратилишида кўринади.

Ҳамза Ҳакимзода шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабатини тасвирлаганда, революциядан илгариги («Заҳарли ҳаёт»да) қаҳрамонни тарихий шароитнинг қурбони қилиб кўрсатган эди. Унинг реализми қаҳра-

мон ва унинг тақдирининг ижтимоий муҳит билан бўлган алоқасини бир ёқлама акс эттирганди. Ташқи шароит шахснинг табиий интилишларига енгилмас бир ғов бўлиб турган эди: социал шароитнинг тазйиқида қаҳрамон ё ҳалокатга учраб («Заҳарли ҳаёт»да), ё тўқнашувдан воз кечиб, бошқа йўлни тутар эди («Илм ҳикояти»да). Автор биринчи пьесаларида шахсий бахтга, инсонча ҳаёт кечирришга, эркинлик, ва илм-маърифатга интилган қуйи табақа ва «миёна» кишиларнинг ноилож ва оғир аҳволига ачинар, уларнинг изтироб ва аламларини бирга кечирар эди, социал муҳит норасо, нобоп эканлигига, халқ оммасининг нормал ҳаёт кечирришга зид эканлигига исён қилар эди. Қисқаси, у вақтларда авторнинг воқеликка муносабати асосан танқидий характерда эди.

Ҳамза Ҳақимзода революциядан кейин социалистик реализм методида ёзилган комедия, драма ва фожиаларида инсон ва халқ муносабати, шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабати проблемасини янгича ҳал қилади, шахснинг муҳит билан боғлиқлигини аниқса, таъкидлайди. У қаҳрамоннинг социал шароитга боғлиқлиги традициясини сақлагани ҳолда, унинг тарихий, мазмунини, унга бўлган ижтимоий турмушнинг таъсирини бошқача қилиб қўяди. Зотан, янги замон характерининг ўзи қаҳрамонни фаоллаштиради; характер ва шароит муносабатини янгича қилиб кўрсатишга йўл очади; истар ҳозирги замон, истар ўтмиш ҳаётни акс эттиришда қаҳрамоннинг турмушга таъсир кўрсатишдаги роли бениҳоя ортади. (Фотима, Сайидхон, Майсара, Жамила, Ғофир ва бошқа образлар каби). Автор эндиги драмаларида «ўртамиёна» одамнинг ожизлигини тасвирлаш, унинг социал муҳитнинг ёвуз кучларига қарши оёққа туришга уриниши ва чил-парчин бўлишини кўрсатиш билан чекланмайди, балки қаҳрамонни даврнинг асосий тарихий вазифаларини бажаришга у ёки бу даражада таъсир кўрсатувчи уддабурон, актив куч сифатида гавдалантиради. Бунда муаллифнинг ҳаётга янгича қараши ифодаланаяди.

Ҳамза Ҳақимзоданинг драматик ижодиётида социалистик реализмнинг воқеликни ҳаққоний ва революцион тараққиётда тасвирлаш ҳамда партиявийлик принциплари тобора қарор топди. Унинг асарларида ҳаёт ўзининг конкрет-индивидуал, миллий ва социал-тарихий

қиёфасида гавдаланди. Унинг энг яхши пьесаси — «Бой ила хизматчи»да инсоннинг чинакам озодлик ва маънавий камолат сари юксалиши, меҳнаткаш халқ ҳаёти ва онгининг тобора юқори босқичларга кўтарилиши, айниқса яққол намоён бўлди, халқ оммасининг тўхтовсиз курашларда олдинга — истиқбол сари ҳаракати ёрқин ифодаланди.

«Бой ила хизматчи»да Ҳамза Ҳакимзоданинг изчил реалистик услуби қиёмига етиб, такомиллашди. Услубнинг янги-янги шохобчалари бадий компонентларни шакллантириш, қўйма ҳолга келтириш жараёнига жалб қилинди. Бу услуб янгиликларининг ҳарактерли хусусиятларидан бири шундаки, улар воситасида социал тенгсизлик ва адолатсизликдан норозилик туйғулари ёрқин ифода этилади, ўтмиш воқелигининг носоз ва нобоб томонлари коммунистик идеал машъали билан ёритиб берилди, барча ифода ускуналари халқ тақдирини акс эттиришга, инсоннинг, ижобий қаҳрамоннинг ҳаётда изчил, инқилобий ва социалистик ўзгаришлар ясашга қобиллигини кўрсатишга мувофиқ қилиб сайланди.

«Бой ила хизматчи» пьесасида реалистик услуб маҳоратини эгаллаш образларни тараққиётда тасвирлаш, уларнинг ижтимоий моҳиятини ёрқин очиш, кучли контрастлар, коллизиялар ва типик характерлар яратишга йўл очди.

Воқелик ҳодисаларига берилган эстетик баҳо (ҳукм)нинг кўтаринки-эмоционал оҳангида, характер ва шароитнинг ўзаро муносабатини ёзувчи эстетик идеалига мувофиқ алоҳида бўрттириб, қабартиб тасвирлашда услубнинг таъсирчан, ёрқин жилолари ўз аксини топди.

«Бой ила хизматчи»нинг иккинчи пардасида элликбоши (Ҳасан), имом, қози пул эвазига Ғофирни Жамиладан ажратиш учун уни ўртага олиб, қийин-қистоқ қилганларида, бу шарият пешволарининг ўта тубанликлари, Ғофирнинг одамийлик, ор-номус ҳақидаги тушунчалари айниқса қабартиб ифодаланади:

Ғофир:— Ахир, киши деганни шунча хўрлайсизми? Мен ҳам одам, менда ҳам юрак бор, номус бор, жон бор!

Имом:— Қози домла, сиз ҳам кўп зиқналик қилманг! Кетса бойдан кетипти, узатинг ўша беш юзини ҳам... (Пулни бериб). Мана ол, бир минг беш юз бўл-

ди! Энди ҳаддиндан ошма! Хафа бўламиз! Иззатингни бил!

Г о ф и р:— Мен ҳали ҳасратимни, дардимни келиб-келиб сизларга айтдимми? Мен ҳали келиб-келиб одамгарчиликни, диёнатни, номусни тупроқ билан тенг қилган сиздай разил, хотинфуруш қўшмачилар олдида шунчалик паст тушдимми?! (Уларда кучли ҳаяжон.) Мен номусини, хотинини бозорга олиб чиққан савдогарми? Йўқ, янглишасиз, шариат пешволари, агар бунчалик пул учун ўлган экансизлар, бу пулларни ўзаро бўлиб олиб, чўнтакларга урингиз-да, (қозига) сиз қизингизни, (домлага) сиз хотинингизни, (Ҳасанга) сиз синглингизни бойга берингиз!».

«Бой ила хизматчи»да зўравонлар, бузуқлар, порахўрлар, «хотинфурушлар», виждон ва номус ўғриларини фош қилиш олижаноб ахлоқий ва инсоний фазилатларни улуғлаш билан туташ ҳолда тасвирланади.

Пьесада кескин тўқнашувларда кечган вазиятга кўра, босқичма-босқич ўса борган характерлар маънавий дунёсини, таранг психологик коллизияларни томошабин юрагига ҳаяжон билан етказишга мувофиқ этиб танланган услуб бўёқлари, ифода воситалари, жонлилик, активлик касб этган, разолатга, қабоҳатга чексиз нафрат, эзуликка, инсонийликка қизгин муҳаббат туйғуларини жунбушга келтиришга қаратилган.

«Бой ила хизматчи» драмасида услубий ранг-барангликлар, ифода усуллари системасининг жамулжамми тасвир объектини, ижобий ва салбий характерларни бўйи-басти билан ҳаққоний равишда кўрсатишда ҳам, баркамол ахлоқий-инсоний фазилатларни қизгин ёқлаш, ахлоқсизлик, риёкорлик, номуссизлик ва ҳоказо руҳий иллатларни кескин қоралашда ҳам, аини чоқда томошабин онгини ёритиш, қалбига йўл топиш, иродасини чархлаш, инсоний гўзалликларга муҳаббат, хунук доғуликларга нафрат туйғуларини парвариш қилишда ҳам тўла намоён бўлди.

Ҳамза Ҳакимзода «Истибдод қурбонлари», («Лошмон фожиаси»)нинг учинчи бўлими пьесаси (1918—1919 й.) услубида реалистик сюжет тўқимасига классик адабиётнинг романтик композицион-сюжет элементларини ижодий қайта ишлаб киритади. «Истибдод қурбонлари...» фожиасида мардикорликка олинган ўзбек

Йигитлари онгининг ўсишини, озодлик ва инқилобий ҳаракатга боғланишини акс эттирган ҳаётнинг ўз реал кўринишлари классик адабиётдан қабул қилиниб қайта ишланган шартли-романтик шакл элементлари билан ёнма-ён ва чатишиб келади. Сайидхон исмли камбағал йигит билан бой қизи Санавбар бир-бирларини севадилар. Лекин қизнинг отаси Санавбарни пулдор бир қўрбошига бермоқчи. Шу орада Сайидхонни мардикорликка юборишади. Вафоли Санавбар ўз аҳдига содиқ. Социал-демократик партия аъзоси, Лошмон лагери шароитида подшоликка қарши ҳаракати ва ўртоқлари ўртасида инқилобий ташвиқот олиб борганлиги учун Сайидхон лагерь бошлиғи томонидан қамоққа олинади. Қўқонда (Санавбарни икки хотин устига учинчи хотин қилиб олмоқчи бўлган) қўрбоши томонидан иккита фитна хат уюштирилиб, бири ёсуман кампир Халча ҳола томонидан Санавбарга етказилади (бу хатда Сайидхоннинг гўё ўлганлиги ҳақида сохта хабар ёзилган эди) ва Санавбарнинг ўзини ўзи осиб ўлдиришига сабаб бўлади. Иккинчи хат (Сайидхоннинг чор маъмуриятига қарши хатти-ҳаракати тўғрисида тўқилган қалбаки ҳужжат қоғози) лагерь бошлиғига юборилиб, унинг томонидан Сайидхонни жазолашга важ бўлади. Худди шу кезде февраль инқилоби ғалаба қилиб, истибдод дарахти қулайди ва чоризм тартибларидан, норози, исёнкор «мардикорлар» Лошмон каторгасидан озод бўладилар. Энг сўнгги нафасида революция садоларини ғира-шира тинглаган, истибдод қурбони Сайидхон инқилобий иши ва меҳнати зое кетмаганини сезгани ҳолда ҳалок бўлади.

Кўриниб турибдики, севишганлар ўртасида учинчи бир кимса — (бу ўринда қўрбоши)нинг ғов бўлиши, ошиқ-маъшуқлар тақдирини қалбаки хатлар воситасида ҳал қилиш каби традицион сюжет ҳалқаларидан ижодий фойдаланиш услуб оқинига самарали таъсир кўрсатган. Демак, муаллиф воқеликни акс эттиришнинг индивидуаллашган, том реалистик (мардикорга олинган йигитларнинг лагерь маъмурияти билан тўқнашуви ва сиёсий онгининг ўсуви) ва етарли даражада индивидуаллашмаган, романтик приёмлар орқали севишганлар фожиаси, яъни истибдод қурбони сабабларини образларда гавдалантиради, социал-синфий қатламлар ўртасидаги тенгсизлик, адолатсизлик, миллий зулмнинг ин-

қилобий йўл билан бартараф этилишига ишонч ҳосил қилади.

Ҳамза Ҳакимзода фольклор ва классик адабиёт формалари ва приёмларини тараққий эттириб ўзлаштириш, уларнинг образ яратиш усулларидан янги замон ҳодисаларини акс эттириш мақсадига мувофиқлаштириб фойдаланиш зарурлигини жуда яхши билар эди. У халқ оғзаки ижодини синчиклаб ўрганиб, комедиячиликни реализмнинг юқори босқичига кўтаради. Унинг «Тухматчилар жазоси» (1918) ва кейинчалик яратилган «Майсаранинг иши» (1926) комедиялари бунга яққол мисол бўла олади. «Тухматчилар жазоси» шу билан характерлики, унда Ҳамза Ҳакимзода фольклор приёмларини ўзлаштиришда новаторлик йўли билан борди. Уларни хотин-қизларни озод қилиш каби социалистик ҳодисани акс эттиришда бадий форма воситаси сифатида қайта ишлади. Комедияда хотин-қизларга бойфеодалларча қарашни давом эттирувчи кишиларни аёвсиз фош қилиш баробарида янги тип аёл — Фотима образини бош қаҳрамон даражасига кўтарди. Фотима унга тухмат қилиб, эри Қосимжон билан унинг ўртасига совуқчилик солмоқчи ва Фотимани ахлоқсизлик йўлига киритмоқчи бўлган руҳоний (домла) ва чапани (Султон пияниста)нинг кирдикорларини очади ва жамоатчилик олдида расвосини чиқаради. Комедиограф фольклор материалдан ижодий фойдаланиб, унинг шартли формаларини характернинг ҳужумкор табиатини очишга, замоннинг олдинги ҳаракати ва нафасини ҳис эттиришга хизмат қилдиради. Комедияда ҳаётни сатирик равишда образли акс эттириш конкрет-тарихий тус олиб, санъаткорнинг замонавий воқеликка ёндошишида, яъни ғоявий-эстетик идеалнинг аниқлигида, ижобий қаҳрамоннинг талқинида, ҳаёт процесси (конфликт йўналиши)ни баҳолашда, бу процессда халқни ҳаракатчи куч сифатида кўрсатишида услубнинг хилма-хил компонентлари ва имкониятларидан ижодий истифода этилади; комик ситуацияларда субъектив (ғоявий интилиш) ва объектив (замонавий проблема, давр ва муҳит билан боғлиқлик) моментлар бирликда намоён бўлади.

«Тухматчилар жазоси» каби «Бурунги қозилар ёҳуд Майсаранинг иши» комедиясида революцион дунёқараш хушчақчақ, ҳаётбахш реализм билан узвий чатиш-

ган. Ҳар икки комедия услубда кенг фантазия мубо-
лага, уйдирма, ҳатто «лоф» элементлари ишлатилади,
воқеаларнинг динамик ривож ва характерлар драма-
тизмида халқ эртаклари ва қизиқчиларининг приёмлари
ва мотивлари зарурий ўрин олади, лекин бу шартли-
лик усуллари: ҳаётий ҳақиқат, ижобий қаҳрамонлар-
нинг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори, орзу-армонлари,
тасвири билан бемалол чатишиб кетади, халқ дониш-
мандлиги, ақл-фаросатининг ўткирлиги, соф ишқ-му-
ҳаббат кўринишлари ҳажв, кесатиғ, аския, ҳазил ва му-
тойба, одатдан ташқари қилиқлар ва ҳаракатлар билан
табиий ва узвий равишда қўшила олади.

Драматург бундай ранг-баранг услубда реалистик
сатира жанрини ярата олди, кулгининг турли-туман
формаларидан фойдалана олди. Агар («Бой ила хиз-
матчи») пьесасида изчил реалистик ифода усуллари
етақчи бўлса, «Тухматчилар жазоси» ва «Майсаранинг
иши» комедиялари услубда халқ оғзаки-поэтик ижо-
дининг шартли-реалистик ва ҳажвий-сатирик формалари
катта ўрин олди. «Тухматчилар жазоси» комедияси ечи-
мида имом-домлани қазноқдаги қалин чанг босган ки-
гиз тагига яшириб, Султон пиянистани латта-путталар
орасига кўмиб ташлаб, халқ олдида дашном бериш на-
қадар кулгили! «Бурунги қозилар ёки Майсаранинг
иши» комедияси финалида Майсаранинг аълам (Мулла
Рўзи)ни сўйилган сигир терисига ўраб, муфти (мулла
Хидоятхон)га эчки терисини кийгизиб, қозини белаб,
шармандасини чиқариш ичак узилди кулгига сабаб бўл-
майдими?

Лекин ҳар икки комедияда ифода усуллари қанча-
лик хилма-хил бўлмасин, не-не шакл ва турларда
кўринмасин (ҳатто романтик иплар аралаштириб тў-
қилган Чўпон ва Ойхоннинг бир-бирларига ишқ-роз
айтишларидаги диалогларда ҳам) уларни услубдаги
халқчиллик бир-бирига маҳкам боғлайди. Халқчиллик
услубнинг мағиз-мағизига, катта-кичик компонентлари,
бадий тафсилотлар, далиллашлар, приёملарга қадар
сингиб киради. У жанр, сюжет, композиция ва ҳоказо-
лардан тортиб, айрим иборалар, сўзлар, товуш товла-
нишлари, оҳангдорликкача ҳаммасини қамраб олади.
Бунинг далили учун Майсаранинг Ойхонга айтган ғоят
ҳаётбахш, халқчил интонация ва ритмга бой ҳикматли
гапларидан бир шингил келтириш мумкин:

М а й с а р а (Ойхоннинг кўзида ёш кўриб, сезгандан, юзидан ўпиб, севиб силкиб). Ойхон! Ойхон! Йиглабсиз шекилли? Қарнайхон, сурнайхон, эркахон, серкахон, кулиб-кулиб қўйинг, ўргилсйна-чўргилсин, хамир кўпти тўргулсин... Ёмғирнинг ортидан боғлар қандайин яшнаса, йиғининг ортидан бўлган кулки шунчалик ярашгусидир. (Қучоғига босиб). Айланай, айланай, мошавамиз қайнапти, қизи сақич чайнапти. Чўпон билан Ойхонлар йиглаб-йиглаб ўйнапти!

Ҳаётбахш, халқ руҳи Мулладўстнинг шикоятомуз гапларида, замонасининг адолатсизлигидан, диний сафсаталарнинг бебурдлигидан, «тақдири»нинг шўрлигидан нолишида, мўл-кўл ишлатган халқ ифодаларида ҳам жуда жонли гавдаланди. Халқ оғзаки — поэтик ижодида ва классик адабиётнинг баъзи намуналарида қўлланган, насрий ибораларнинг қофияланиб келишига асосланган сажъ приёми эса ҳажвий мазаматларнинг жанрангдорлигини, таъсир кучини оширган.

«Мулладўст. Отим Ҳусайнжон вофуруш, ҳовлимда йўқ ҳамиртуруш, хотиним билан кунда уриш, олмай ўлайин, дейдиё...

Танганг йўқ, уйланишга бир чақанг, турма жаҳонни тор қилиб, бўл охират сари даканг!

...Шу даргоҳга келганимга иккам ўттиз йил бўлибди-ю, туну-кун ишим мулозимлик, уй супуриш, отхона тозалаш, ош пишириш, бало қилиш, баттар қилишдан бозақа бирор мартабага минмапман-а! Сал бўшадимми икки қўлим қайси бир очиқ мозордаги, худонинг ғазабига учраган қарздорнинг ёқасида-ю, шилқ-шилқ кўча чангитганим-чангитган. Беобрўроғи бўлса-ку бир мири, олти пул бериб олдимга тушиб келади-ю, нон емас, қурумсоқ, шилқим, муттаҳам, сурри олиптаю қаллачи пештаҳамларига учрадингми, оғзи-бурнинг қора қонга ясаниб ҳайит бўлиб кетгани ортиқча тағин! Билмайман, мучалим тўнгиз бўлиб, сафар ойининг ўн бирида туғилибманми, бу дунё ҳамма ёқдан бизни сафар қочди қилган, ўшанинг учун эллик тўртга кирипманки, иқболим наҳс фалокатдан сира ажралмайди. Бетларимиз тиришди, бизнинг тенглар эшиги шуваладиган ҳовлига

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ннэзий. Асарлар. Иккинчи том. Пьесалар. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент—1960. 180-бет.

киришди, бизгаям ажал деган рўдапо деворнинг орқасидан қарашди. Соқол оқариб, озик тишлар тўкилиб, нозик бел деган жонивор ҳам эски маҳсидек букилдию ҳалигача паричеҳраю боғи гуландом, юзи тўлиной, зулфи паришон, қошлари камон, кўзлари бодом, тиллари асал, лаблари шакар, бўйлари раъно, ўзлари доно деган қиз-жувонлар у ёқда тура берсин, кўзи шишган, тиши тушган; бетлари шафтоли қоқидек тиришган, қабристонга қараб лаҳад учун киришган, оғзи гўрдек, бурни қовурдеккина, бели камалак, юзи сумалаккина бир бедаво, саксонни, юзни урган бир кампир билан ҳам ўйнашни худойимиз кўп кўрди...»¹.

«Бурунги сайловлар ёхуд Майсаранинг иши» пьеса-сида ёрқин халқчил комик — сатирик ифода усуллари таг текстида ахлоқий гуманистик пафос жўш уриб кўринади. Комедияда «ахлоқ ва одоб муошарат ҳомилари» аслида бу фазилатлардан бутунлай маҳрум экани кулгили қилиб тасвирланади. Ажойиб саргузаштларни бошқарган Майсара образининг гуманистик пафоси эса халқпарвар ўзбек аёлининг социал-синфий адолатсизликлар туфайли бир-бирдан узоқлаштирилган, икки севгувчи ёшнинг бахтиёр бўлиши тадбирларини кўришида, ўз ақли-фаросати, заковоти, уқувини аёллар озодлиги кушандаларини аёвсиз фош этиб, ёшларга нурли дамларни бахшида этишида ўз ифодасини топди. Майсаранинг хатти-ҳаракатлари қанчалик сермуболаға, эртакнамо, фантазия маҳсулига бой шароитда кечмасин, барибир реал тарихий синфий, оилавий муносабатларни акс эттиради. Унинг ақлий-зеҳний ва ахлоқий имкониятлари, инсонийлик фазилатлари эзувчи гуруҳларга қарши курашда активлашади. Мазлума аёллар ва заҳматкаш оилаларнинг душманлари қанчалик даҳшатли бўлмасинлар, қанчалик зўравонлик қилмасинлар, жабр-ситам ўтказмасинлар (Насруллахон ва унинг ҳокимлари Чўпон ва Ойхонлар оиласи бошига не-не кулфатлар солдилар, Ҳисор ҳокими фуқаро мулкани тортиб олишдан, қиз-жувонлар номусига тажовуз қилишдан ўзини тия олмайди, қози чўпоннинг отаси Мадрозининг 20 тилла омонатиға хиёнат қилади ва ҳоказо)

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Асарлар. Иккинчи том. Пьесалар. УзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент—1960, 187—188-бетлар.

барибир Майсара ва унинг шериклари уларнинг разил ва аблаҳликларини яхши биладилар ва ўзларининг улардан маънавий-ахлоқий ва инсоний устунликлари, афзалликларини тушунадилар. Чўпон уларнинг «барчалари бўлсин хиёнат, олчоқлик, фахшбозлик, золимлик, жафокорлик, турли-туман... ёмон ишларда ўзлари бошдирлар» дейди ва: «...ўзининг балойи нафси учун фарзанди қаторидаги фуқароларнинг никоҳли ҳарамларига кўз олайтириш билан овора бўлиб юрган шаҳар ҳокимларидан қандай умид тутармиз» деб қайғуради.

Майсара «юрт сўровчи шариятпаноҳ»лик ниқобига яшириниб, бузуқчиликлар билан машғул бўлган «Номус ўғрилари» билан курашда қасд олиш, жисмоний куч ишлатиш, қон тўкиш йўлини эмас, балки нозик табдиллар кўриб, муҳолифларини маънавий-ахлоқий тубанлигини очиш, уларни халқ олдида шарманда қилиш йўлини маъқул топади. У Чўпоннинг душманлардан қочиб қутулмоқ, ўч олмоқ, билдирмай бўғизларидан қон қусдирмоқ тўғрисидаги таклифини қатъиян рад этиб, унга шундай жавоб қайтаради:

«М а й с а р а. Чўпон! Сен куч ва бозуга ишонганчали қаҳрамондирсан. Лекин тирикликнинг бундай ишларини табдир билан саранжом топилишига бўз болалик қилурсан. Қочсак номардликдир, киши ўлдирсак жиноятдир. Турсак: икки бошдан тилагимиз, номусимиз барбод бўлур. Бир иш қилиш керакки, душманларни ўз ўзларича ўлимга маҳкум этайлик. Ойхонни соғлом қўлда қолдириб, юрт-элга номусимиз билан саломат кетайлик. Уғлим, шер йигитни одам ўлдирмас, номус ўлдирур. Биз бир иш қилайликким, шармандаларни ер юзидан дoston қилиб кетайлик!»

Майсара ҳақиқатан ваъдасининг устидан чиқади, халқчил табдилларини ўринлатиб амалга оширади, салбий шахсларни кулгили аҳволга солиб, уларнинг расволиги, бефаҳм-бефаросатлиги ахлоқсизлиги ва инсоний хислатлардан маҳрум эканлигини рўй-рост очиб, шармандан-шармисор қилади.

Демак, Ҳамза Ҳакимзоданинг «Майсаранинг иши...» комедиясида муболағали, тамсилий-ҳажвий бадиий воситалар орқали ифодаланган кулгили ҳолатлар ҳам реал тарихий ҳодисаларнинг мазмуни ҳам, индивидуаллашган конкрет персонажлар характери ҳам, уларнинг ҳаётга муносабати ҳам, психологик коллизиялари ҳам

ҳароратли ахлоқий-гуманистик (инсонийлик) пафоси билан йўғрилди.

Шундай қилиб, «Майсаранинг иши...»да халқ оғзаки ижоди (жумладан «Қамбағал хотин ҳийласи», «Тадбирли аёл», «Вафо» каби эртаклари)нинг ифода усуллари ижодий ўзлаштириш комедиянинг сюжет ва композициясида ҳам, адабий приёмлари хусусиятида ҳам, тасвирий-тил, поэтик нутқ воситаларида ҳам, юмор ва сатира характерида ҳам ўз аксини топди, усти ялтироқ, ичи қалтироқ шариат пешволарининг риёкорлиги, тубанлигини фош қилишга, халқ донишмандлигининг устунлигини, куч-қудратининг енгилмаслигини намоён этишга, тарихий ҳақиқатни рўй-рост кўрсатишга жуда қўл келди.

Ҳамза Ҳакимзода «Бурунги сайловлар» драмасида ҳоким гуруҳлар, чор ва маҳаллий амалдорларнинг таловчилик табиатини, мансабпараст ва ўта манфаатпарастликларини, уларнинг меҳнатқашлар бошига солган кулфатларини очишда реалистик услуб воситаларини энг кўп қўллади. Характерларнинг ирода йўналиши, хатти-ҳаракати, феълу авори, қилиқ ва гап-сўзлари социал-синфий манфаатларини қабартиб кўрсатишга қаратилди. Қодирқул мингбоши, Ҳасан элликбоши, қози, домла-имом каби салбий образларнинг Мирза, Муаллим, Аҳмад ака, Дурниса каби ижобий образларга қарши қўйилишида тафсилотларнинг реаллиги, ҳаққонийлигига айниқса аҳамият берилди, сюжет; композиция қурилиши ва бошқа ифода усуллари воқеа кечаётган жой, оилавий муҳит, мингбошилик амалини олиш учун талашлар, мансабдорлар ўртасидаги риёкорона хушомадгўйлик муносабатлари, меҳнат кишиларининг ҳуқуқсизлиги, қашшоқлиги ва шу каби реалияларни, худди ойнага ё сувратга туширгандай, асли ҳаётдагисига монанд қилиб аниқ-таниқ акс эттирди.

Ҳамза Ҳакимзода драмалари ҳаётга реалистик равишда ёндошиш намуналари бўлгани ҳолда, ҳаяжон қўзғотувчи ижтимоий пафос манбан ва бадий формани бойитиш воситаси сифатида романтик услубни кенг қамраб оладилар. Унинг қатъий реалистик асари бўлган «Бой ила хизматчи»да ҳам романтика мавжуд бўлиб, кўтаринки тасвирий воситалар билан ифодаланadi. Драматург асарларининг ҳаққонийлиги принципи фақат реалистик услубидагина эмас, балки романтик ус-

лубга хос тасвирий усулларида ҳам, ҳатто муболағали-символик, аллегорик ва бошқа шартли образлардан фойдаланишида ҳам очиқ кўзга ташланади.

Ҳамза Ҳакимзоданинг «Жаҳон сармоясининг охири кунлари» асари бунинг далилидир. Социалистик революциянинг келажакда ахир пировардида жаҳон бўйлаб ғалаба қозонишига драматургнинг қатъий ишончини ифодалаган бу бир парда, 8 кўринишли пьесада романтик ифода усуллари муболағали-символик, аллегорик ва бошқа шартли приёмларни ҳам қамраб олади. Пьесанинг конфликт икки дунё ўртасидаги зиддият ва тўқнашувни кўрсатиш асосига қурилган. Ижобий образлар гуруҳини ташкил этган «Куч дунёси»нинг намоёндалари «Куч», «Қуёш», «Инқилоб», «Шарқ», «Ғарб», «Тарих», «Ишчи», «Дехқон», «Раис», «Ҳақиқат» ва ҳоказолар қиёфасида, «Сармоя дунёси»нинг вакиллари «Олтин», «Рухоният», «Салтанат», «Уруш», «Зулм» ва ҳоказолар қиёфасида гавдалантириладилар. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг таъсири остида бутун дунё меҳнаткашларининг жаҳон сармояси қуллигидан озод бўлишга интилишларини, эзилган Шарқ халқларининг мустамлакачилик зулмидан қутулиш тўғрисидаги идеалини ифодалаган бу пьеса конфликт жаҳон инқилобининг ғалабаси билан ечилади. Пьесанинг шартли-аллегорик, мажозий-символик образларни акс эттиришга монанд услуб приёмлари асарнинг ҳаётбахш, революцион мазмунини қабартиб кўрсатишга ёрдам беради.

Ҳамза Ҳакимзода драматургиясида ўтмиш темаси салмоқли ўринни эгаллайди. У ўтмиш материални ёритишга мурожаат этганда ҳам социалистик реализмнинг асосий принципларига содиқ қолди, айни замонда миллий колорит тасвири ва ижодий услуб бойлиги имкониятларидан энг кўп фойдаланишга интилди. Революциядан аввалги Ўзбекистон ҳаётининг ипидан игна-сигача яхши билган ёзувчи учун ўтмиш материали Совет ҳокимияти амалга ошираётган революцион тадбирларнинг чуқур халқчил аҳамиятини таъкидлаш вазифасига хизмат қилди. Чунончи, «Бурунги сайловлар» драмаси маҳаллий Совет ҳокимияти органларига сайлов муносабати билан ёзилди. Автор бу асари орқали бурунги сайловлар билан маҳаллий совет сайловлари ўртасидаги принципиал фарқни кўрсатишни мўлжалга олди. «Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагилар иши»

(«Холисон») фожиасининг яратилиши эса 1927 йилдан бошлаб хотин-қизларни ёппасига ва чинакамга озод қилиш йўлида бошланган ҳаракат — «Хужум»нинг аҳамиятини таъкидлашни ҳам назарда тутди.

«Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагилар иши» (1927) пьесаси революциядан аввалги ўзбек хотин-қизларининг ҳуқуқсизлиги, улар эрки ва севгисининг поймол қилиниши, ота-она истибдоди натижасида келиб чиққан фожиани акс эттирди, оилавий-маиший ҳаёт зиддиятлари ҳамда жиноят, фахш, қотиллик уяси разилликларини очиб ташлайди. Шу ҳаёт манзараларини тўлақонли қилиб гавдалантиришда асар услуби шаклий компонентлари (сюжет, тил ва ҳоказо) билан бирга ғоявий-тематик мазмунни очиш хусусиятларини ҳам, интонация жилоларини ҳам, характерлар тасвири-ни ҳам қамраб олади. Услуб шакл ва мазмуннинг алоҳида-алоҳида қисмлари ҳолида эмас, балки уларнинг «мужассам тимсоли», «қуймаси» тарзида намоён бўлади. Услуб «қуймаси»да эса интонация воситалари, тасвир объектига эмоционал муносабатда бўлиш махсус ўрин эгаллайди.

«Паранжи сирларидан бир лавҳа...» пьесасида унинг мавзун ҳам, ғоявий йўналиши ҳам, образлар системаси ҳам муайян интонацион муҳитда нафас олганлиги туфайли услуб жилоларига эмоционал ранг ва сайқал берди. Драматик ҳаракатга эмоционал куч бағишловчи асосий тон эса Тўлаҳон (кейинги исми Холисон) образида ифодаланади. Драматург Холисоннинг оила зулми, бой-феодаллик урф-одатлари, фоҳиш жинояткорлар тўдаси (Мастура, Мирзакарим қора, Норбойвачча, Ёдгор ва ҳоказо) билан тўқнашувини образли ва яққол гавдалантиришга энг мос келадиган, социал қатламлар муҳити ва моҳиятини очадиган ифода усуллари ва интонацион (ҳаяжонлантирувчи) воситалардан маҳорат билан фойдаланди. Гоҳ баланд, гоҳ паст пардаларда жаранглаган интонация садолари пьеса мазмуни) ичидагина эмас, балки услубни ташкил этган барча компонентлар орасидан ҳам сизиб ўтади; улар пьеса сюжети ривожиди, унинг архитектуроникасида, Холисон фожиасида, баъзи тутқун аёлларнинг ички, дилпора ҳасратларида, персонажлар диалоглари, нутқи, тушунчаларининг ички мағзида, сўзларининг нозик маънолари, дўқ, пўписа, ғазаб, киноя, кесатиг, заҳарханда, ҳазил, қочи-

рим, пайров ва ҳоказо товланишларида ўз аксини топади. Жиноят, пулдорлик, сотқинлик ва фирибгарликка асосланган ҳаёт тарзини, «зулмат салтанати»нинг чиркинлиги ва ахлоқий қабиҳлигини рўй-рост фош этади.

Тўлаҳон образи «зулмат салтанати»га қарши қўйилади. У ўз маънавий кўркемлиги, бойлиги ва тўкислиги билан ажралиб туради. У феодал-патриархал урф-одатларидан алоқасини узиб, севган ёри висолига эришишга ҳозирланади. У нурли ҳаётга бутун вужуди билан интилади, лекин мудҳиш муҳит гирдобига тушиб қолади, шундай бўлса-да, Холисхон номусини, инсоний фазилатларини, эрка ташналигини барбод бермайди. Унинг маънавий софлиги, ҳаётбахш табиати, олижаноб интилишлари, нобоп ва носоз воқеликка исендай жаранглайди. Бу нуқтада драматург пьесанинг бадий мазмунига, руҳига жон бағишловчи, услубининг таъсирчанлигини таъминловчи, томошабин қалбини мусаххар этувчи, турли-туман ифода усулларини марказлаштирувчи асосий оҳангни (тонни) тўғри топган, кашф этган. Зотан II пардада Холисхонни қатъий йўлидан, инониншончидан қайтариш учун онаси (Ҳожар) ва холаси (Ҳайиджон)нинг унга қўшни қизи Кумушхоннинг уйдан қочиб турмушга чиқишини таъна билан рўкач қилаверишлари ҳам тасодифий эмас, балки фожианинг ички оҳангини басталашга бир ишора эди. Албатта, пьесада асосий оҳангни белгилаш ҳаяжонли интонация ҳалқалари кўплиги ва сертармоқлигини рад этмайди, балки уларни тақозо қилади. Шунинг баробарида ҳаяжон кўзғатувчи, таъсир кўрсатувчи интонацияларнинг ҳам ҳаётбахшлиги, реаллиги, ҳаққонийлиги тарихий ривожланиш аспектида жаранглаши ёрқин кўзга ташланиб туради: Холисхон — руҳан жасур, кучли аёл. У танлаган йўлидан қайтмайди, мустақил ҳаракат этади, ислом дини ва шариат ақидаларини босиб ўтади. Унинг бошига тушган шўрлик ва фалокат, шум тақдир зарбалари метин иродасини бўка олмайди, пок қалбининг нурга, бахтга, эрка толпинишини тўхтата олмайди. Унинг ҳали ёвузлик ва ваҳшатларга бардоши, ҳатто қаршилик кўрсатиш кучи сўнган эмас.

Ҳамза Тўлаҳон — Холисхон характерида биринчи рус инқилобий бўронларидан кейин чекка ўлкаларда ҳам қолоқлик, жаҳолат, зулматга қарши, ҳаётнинг нобоп тартиблари, расм-русмларига қарши курашда туғи-

либ, униб келаётган, тарихий тараққиётнинг олға ҳаракатини, халқ интилишларини акс эттирган янгилик куртакларини кўрсатиб берди. Ўзбек аёли характерида таркиб топиб келаётган бу янгилик у вақтларда оммавий тус олмаган эса-да, ривожланувчи, ўсувчи ҳодиса эди-ки, буни Ҳамза Ҳакимзода «Паранжи сирларидан бир лавҳа...» фожиасида ҳаққоний тасвирлаб берди.

Пьесанинг тўлақонли интонация системаси эса Холисхон фожиасини келтириб чиқарган мудҳиш шартшароитга, расво тартибларга, қолоқ урф-одатларга, чиркин ахлоққа чуқур нафрат, Холисхон учун, унинг қалбини тўлдирган маънавий тозалик, самимият, инсонийлик, ҳалоллик учун чексиз рағбат туйғулари билан суғорилди ва асарнинг ифода усулларига жозибали, ҳаяжонли тон бахш этди, Холисхон образининг ҳаётбахш ахлоқий-гуманистик пафосининг жўшқинлигига таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб, Ҳамза Ҳакимзоданинг миллий колоритда, ўзига хос сербўёқ тасвирий воситаларда, рангбаранг формаларда таркиб топган адабий услуби унинг ҳар бир асарида бадий тўқима элементларининг бутун бир бадий организм бўлиб таркиб топишига, асар ғоявий-бадий пафосини ифодалашга, бу пафоснинг сўз (нутқ), бадий деталлар, композиция-сюжет, ритмоҳанг воситалари орқали амалга оширишга хизмат этди. Автор драмаларининг тили, услуби, ғоявий мазмунининг ўзаро бир-бирига узвий боғлиқлиги ва бутунлиги унинг учун характерли бўлган воқеликни бадий ўзлаштириш принципларини акс эттирди.

Услуб ҳодисаси, юқорида айтилгандай, китобхонга эмоционал таъсир кўрсатиш хусусиятига ҳам эгадир. Ҳамза Ҳакимзоданинг ижодий услуби китобхон ва томошабинни қизиқтиради, ҳаяжонга солади, уларнинг ҳис ва хаёлини таранг ҳолда тутиб туради, фикр ва туйғуларини, зеҳни ва қалбини ларзалантиради. Бунинг учун у ўзбек миллий адабий (ёзма-классик ва оғзаки поэтик) анъаналари хазинасидан нимаки мақбул ифода усуллари бўлса барчасидан ижодий фойдаланди ва ўқувчи (ёки томошабин) билан суҳбат приёмларини, унга мурожаат қилишни ҳам хуш кўрди. У фольклор ва классик адабиёт орқали китобхон руҳига сингиб кетган сюжет мотивлари, композиция қурилиши, поэтик приёмлар, образли тил воситаларини қайта ишлаб, ўз услубини

безайди, бойтади, айни замонда янги ифода воситалари системасини яратади, янги принциплар асосида услубий формаларни ривожлантиради.

Атоқли совет ёзувчиси А. Фадеев социалистик реализм санъатининг мазмуни ҳаққонийлик (демакки, коммунистик партиявийлик) принциплари негизида турли-туман форма ва услубларда ифодаланиши мумкинлигини уқтириб, шуларни ёзган эди: «Бизнинг бугунги ва эртанги ҳаётимизни классик реалистик романларга яқин формада, яъни маиший турмуш манзаралари асосида ҳам, «Фауст», ёки «Демон»га яқин формада, яъни романтик ёки эртакнамо, ёинки шартли формада ҳам, умуман ҳақиқатни кўришга имкон берадиган ҳар қандай формада тасвирлаш мумкин». Худди шунингдек, Ҳамза Ҳакимзода социалистик реализмнинг табиатига, ҳар бир асарининг мазмунига, халқ ҳақиқатини кўрсатишга мос келадиган миллий формалардан кенг равишда ижодий фойдаланди. Ўзбек адабиётини ифода усуллари системаси, услуб хилма-хилликлари билан бойитди.

Ҳамза Ҳакимзоданинг ижодиёти, унинг услубсозлик маҳорати ва принциплари ўзбек совет адабиёти тараққиётида муттасил ўрганиш мактаби бўлиб қолди.

1977

ЛИРИКАДА КОНФЛИКТ

Лирик поэзия социализм адабиёти олдида турган умумий мақсадларга алоҳида йўл, махсус восита ва имкониятлар билан ёндошади. Лирик асарда образнинг ҳаракати кенг равишда ривожлантирилмайди, воқеалар тез-тез алмашилиб турмайди, қаҳрамонлар турлитуман ҳолатларда, ҳар хил кишилар билан бўлган муносабатларда ўзини кўрсата бермайди. Драматик фабула изчил очилиб бормайди, воқеа содир бўлаётган шароит, жонли характернинг такомили, характерларни бир-бирига қарши қўйиш атрофлича тасвирланмайди. Лирик шеърнинг асосини шоирнинг кечинмалари, унинг ҳис ва туйғулари, орзу ва интилишлари, фикр ва умидлари ташкил этади. Лирикада ҳаёт ҳаяжон билан ҳис қилинган, қалбдан ўтган, субъективлашган ҳолда гавдаланади. Лириканинг «предмети» худди кечинмаларнинг ўзгинасидир: Лирикада воқелик ва ҳаётнинг турли томонлари шоирнинг уларга қизгин муносабати тарзида очилади, яъни ҳаёт унинг ўз шахсий кечинмалари, юраги орқали кўрсатилгандай бўлади. Лекин совет халқи билан бирга борган шоирнинг фикр ва туйғулари ифодаси турмушдаги энг мураккаб муносабатларни бадий очишга, кишиликка бахт келтирувчи коммунистик ғояларни пропаганда қилишга, замондошимизнинг тинч, характерли кечинмаларини ифодалашга қодирдир.

Куйчининг овози синфни янги ҳаёт тузишга шайлантиради, деган эди Владимир Маяковский. Бу сўз лириканинг таъсирчан кучини алоҳида таъкидлайди. Шоир ўз замонасининг илғор ғоялари билан қуролланган бўл-

са, халқ ҳаётини чуқур ҳис эта ва ҳаққоний ўйлай олса, унинг кечинмалари турмушдаги кескин қарама-қаршиликларни, мураккаб боғланишларни, ҳаракатни ёрқин акс эттира олади.

Лирик поэзияда характерларнинг тўқнашуви, ҳар хил манфаатларнинг кураши, конфликтларнинг ривожини атрофлича, кенг очилмайди. Кечинмаларни ўзида мужассамлантирган образ — лирик қаҳрамон ҳамшиша (ҳар ҳолда шоирнинг ўйлашига кўра) ижобий қаҳрамон бўлади. Шунга қарамай, конфликтли ва конфликтсиз лирика, турмушни мураккаб ҳолда, революцион тараққиётда, эскиликни энгишда ва ўтмишда кўрсатадиган ёки ҳаётни исёнсиз, ташвишсиз, якка оқим процесидида кўрсатадиган лирика бўлиши мумкин.

Социалистик лириканинг совет воқелиги билан узвий боғланиши, партиявийлик, ҳаққонийлик, типиклик принциплари унинг конфликтли бўлишини тақозо қилади. Чунки лирика туйғу ва фикрлар соҳасида онгдаги хусусий мулкчилик, эгоизм тушунчаси ва тасаввурига, эскилик сарқитлари ва бидъатларига қарши коллективизм, интернационализм; халқлар дўстлиги ва совет ватанпарварлиги туйғуларини янада мустаҳкамлаш учун, янги социалистик ахлоқнинг яшнаб гуллаши учун курашади; ўз соҳасида янгиликни акс эттирибгина қўя қолмасдан, шу билан бирга унинг ғалаба қозонишига бутун чоралар билан ёрдам беради. Конфликт лирикада фақат янгича ва эскича туйғуларнинг тортишувини, янгиликнинг эскилик устидан ғалаба қилишини кўрсатиш учунгина эмас, балки шоир кечинмалари — лирик образнинг ҳаққонийлигини ҳаракатда ёрқин ва ишонарли қилиб кўрсатиш учун ҳам зарурдир. Лирикада конфликтнинг кучсизланиши ёки бўлмаслиги натижасида ҳодисаларни энгил-елпи тасвирлаш, замондошларимизнинг маънавий фазилатлари такомилени, ривожини оча билмаслик, уларнинг ички дунёсини юзаки равишда ялтираб, бўяб кўрсатиш ва бошқа нуқсонлар келиб чиқади, поэзиянинг ижтимоий салмоғи — турмушни актив мушоҳада қилиш кучи камаяди, майда, чакана темаларга, нурсиз, ўртамиёна ҳиссиётларга берилиш авж олади, қуруқ риторика, ваъз-насихат, тумтароқлик, туйғуларга нисбатан бепарволик кучаяди. Буни биз ўзбек совет поэзиясининг ижобий ва салбий мисолларида яққол кўришимиз мумкин.

Ғафур Ғуломнинг «Вақт» шеърисида конфликт лириканинг зўр бадий воситалари билан тўғри ва бадий ҳал қилинган. Шеърда совет тузуми ва коммунистик партиянинг халққа раҳбарлиги шароитида вақтнинг социализм ва коммунизм манфаатларига хизмат қилиши, шунинг учун ундан максимал фойдаланиш зарурлиги ғояси куйланган. Унда совет халқининг қаҳрамонона руҳи шоирнинг таъсирли юрак сўзлари орқали бениҳоят зўр куч ва ҳаяжон билан ифодаланган. Бунинг сабаби шундаки, шоир ҳаётий ҳақиқатни қарама-қарши ҳолатларда жўшқин эҳтирос ва пафос билан очади. Шоир мамлакатимизда юз берган муҳим воқеаларнинг жонли шоҳиди сифатида халқимизнинг тинч меҳнати ва уруш йилларидаги фидокорона қаҳрамонлигидан илҳомланиб, халқни янги ғалабаларга руҳлантиради, социализмдан коммунизмга ўтиш ҳаракатининг лирик таассуротини бутун жонлилиги, зиддияти билан беради. Турмуш воқеалари туфайли туғилган шоирнинг ҳақиқий инсоний кечинмалари шеърининг давомида янги-янги тўртликларда лирик образ руҳининг товланишини, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишини, динамик оқимини юзага келтиради. Шоир ўз кечинмаларининг ҳаракатини ёрқин ифодаловчи контраст тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган:

Баъзида бир нафас олгулик муддат —
Минг юлдуз сўниши учун етгуляк.
Яшаш соатининг олтин кафтгири,
Ҳар бориб келиши бир олам замон.
Қоинот шу дамда ўз куррасидан,
Ясаб чиқа олур янгидан жаҳон.
Ярим соат ичида тургилиб ўсиб,
Яшаб, умр кўриб ўтгувчилар бор.
Кўз очиб юмгунча ўтган дам — қиммат,
Бир лаҳза мазмуни бутун бир баҳор.
Бир оннинг баҳосини ўлчамоқ учун
Олтиндан тарозу, олмосдан тош оз.
Нурлар қадами-ла чопган секунднинг
Барини тутолмас айюҳаннос овоз.

Диапазони кенг шоир кечинмалар конфликтини ихчам ва кескин ифодалаш учун ҳаётнинг турли томонига бемалол қулочини ёзиб, ажойиб контраст фактларни танлай олади:

Кремль куранти занг урар мудом,
Миңглаб ҳодисалар минутларга қайд;
Қаҳрамон туғилди, шаҳар олинди,
Бир гигант қурилди шарафли бу пайт.

Кучли, кутилмаган зиддиятли лавҳалар туйғуларнинг ички конфликтда ривожлана боришини ифодалаб, шоирнинг воқеага актив, қизғин муносабатини, совет кишининг меҳнатсеварлик, коллективизм туйғулари эски дунёнинг эгоистик ва шуҳратпарастлик интилишларига тамоман, зидлигини бадий гавдалантиради ва ақлимиз, гидрокимиз, руҳимизни янги дунё қуришга сафарбар қилиб, эски дунё туйғуларининг сарқитларини енгишга, йўқотишга ёрдам беради, чунки:

Шуҳрат қолдирмоққа Герастратдек,
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас.
Кўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб,
Шу улуг бинога бир гишт қўйсақ бас.

«Вақт» шеърида конфликтнинг кескинлиги улуг халқнинг — меҳнат пафосидан завқи тўлиб-тошган, коммунистик келажак нурларининг ҳаётбахш зиёси таъсирини ҳис қила олган, янги эффе́ктив ижодий меҳнат билан халқ бахтига ҳисса қўшиш масъулиятини англаган лирик қаҳрамоннинг руҳини замонавий, олижаноб, асл туйғуларини индивидуал ёрқин бўёқларда типик қилиб ифодалашга ёрдам берди.

Ҳамид Олимжоннинг «Россия» шеърида забардаст Россиянинг улуғворлиги, салобати, енгилмас кучи контрастларнинг ўткирлиги, қарама-қарши манзаралар ва ҳолатларнинг тўқнашуви билан ўқувчи онгида ёрқин шаклланади. Россия территориясининг бепоёнлигиёқ унинг қудрати ва шон-шавкатидан дарак бериб туради. Шоирнинг ватанпарварлик, халқлар дўстлиги туйғуларини яққол гавдалантиради. Шоир халқнинг ақлу фаросати, ажойиб заковати, мардона қаҳрамонликларга бой тарихи билан ном чиқарган мамлакатга самимий муҳаббат билан мурожаат қилади:

Россия, Россия, азамат ўлка!
Эй, осмон сингари бепоён Ватан!
Тўлдирган чоғда ҳам жаҳонни нурга,

Бу гиламмас, болаликнинг ўзидир!
Панжалари каби нозик ундаги
нақш ва гуллар,

Жилоланиб товланиши

Улар кўзин нуридир,

Сочларидай тарам-тарам гирдидаги попуқлар!..

Шеърда болаларнинг ёшлигини ўғирлаган инсоният душманларига, меҳнаткашлар қонини зулукдай сўрган ажнабий таловчиларга ва уларнинг сотқин ҳомийларига чексиз оловларини сочиш билан шоир чинакам инсоний туйғулар ва гуманизмнинг тантанаси қўшиғини куйлаган. Нақадар кучли контраст!

Шоир Эрон халқининг порлоқ келажагига зўр ишонч билдириб, колониализм зулмини сақлаб қолишга уринувчи империалистик доиралар сиёсатининг ҳалокатли оқибатига қарши меҳнаткашлар онгини озодлик идеяси билан ёритишга интилади. Чунки:

Гилам ёнар!

Билармикан гўдақлар:

бу гиламлар

Миллиардлар салониде безак бўлиб туришин?

Билармикан болалигин ўғирлаган ёвларнинг

Ҳоннона қадаמידе поёндозе бўлишин?

Гилам ёнар! Йиғлаб-йиғлаб

тўқир ўғил-қизчалар.

Буни ерга тўшаб бўлмас,

бу гиламмас, ҳаёт, хун!

Оталари шонли жангда озодликни

олган кун,—

— Арзир

булар гиламларни байроқ

қилиб чиқсалар!

Ҳамид Фулом «Тинчлик солдати» шеърда совет кишида камтарлик, соддалик, оддийлик билан олий даражада қаҳрамонлик, фавқулоддалик хислатлари органик чатишганини жозибали, ҳароратли мисраларда куйлади. Шоир лирик қаҳрамон — колхоздаги дўсти образининг ички характерини ҳаракатда, зиддиятда, типик шароит ва табиий ҳолатида тасвирлашда жиддий тондан ҳазиломуз кулги тонга, юқори пардадан қуйи

пардага, муболағадан литотага, поэзиядан прозага тез ва табиий ўта олишга усталигини кўрсатади. У ёзади:

Аллойиб дўстим бор «Тонг» колхозида,
Улфат.

Уни кўриб оддий бир йигит дейсиз,
Аmmo рейхстагнинг тек гумбазида—
Езган ёзуви бор, уни ўқийсиз...

— Китобга арзийди қилган ишлари;
Мисол:

Солдатликка кийган этиги,
Таъриф қилишади «Тонг» кишилари.

Яъни, баҳоси йўқ унинг чармининг.

Асли керзово-ю ярқироқ юзи.

Этик бўлганда ҳам қандоқ этик денг?

Эльба қирғоғида бор эмиш изи!

Лирикада конфликт ва контраст мотивлар ички туйғу-фикрлар, кечинмаларнинг жўшқинлигини ва ҳаракатини, кураши ва тўқнашувини ифодалашга, ҳодисанинг моҳиятини, умумлашма кучини индивидуаллаштиришга, ҳаётий, ёрқин қилиб кўрсатишга ёрдам берадигана типик бўлади.

Конфликтнинг сунъий, тасодифий бўлиши типикликни бузади, лирик образнинг қиёфасини туссиз, рангсиз қилиб қўяди, китобхонни ишонтирмайди. Фикримизнинг далили учун бир неча мисол келтиришимиз мумкин.

Душан Файзиев «Фарзанд» шеърида ёш жувон билан эри ўртасида бўлиб ўтган бир можарони тасвирлайди. Қиз туққан хотин бунга ўзига ор билиб, эридан жуда уялади, эри эса замонамизда ҳар қандай фарзанд ўғилми, қизми — барибир эканини тушунтириб, хотинига тасалли беради. Ғайратий «Кутиш» шеърида шундай бир воқеа ҳақида гапиради; бир қизни севган ёри кутиб турган бўлади, қиз унинг ҳузурига келиб, уни кутишдан фойда йўқлигини, чунки қизни пахта даласидаги иш кутиб турганини сўзлайди, ошиқ йигит қизга итоат қилиб, ўз хоҳишининг ўринсизлигини англайди.

Рамз Бобожоннинг «Каникулнинг биринчи куни» шеърида ғамхўр бир онанинг ёш қизи Қорасочни уйғотиб, унга нонушта бериши, мактабга жўнашга тайёрлана туриб, бирдан каникул бошланишини эслаши ва изза бўлиши тасвирланади. Бу шеърларда конфликтнинг та-

содифийлиги ва сунъий равишда ечилиши китобхонни сира ишонтирмайди, чунки уларда баён қилинган воқеаларнинг умумлашма кучи гоят заиф бўлиб, шоирнинг уларни қизгин ҳимоя қилишига, ёки улардан ғазабланишига, халқ манфаатлари ва интилишини, ҳаяжонини ёрқин ифодалашга, индивидуаллаштиришга имкон бермайди. Лирик конфликтнинг типиклиги турмуш фактларининг бойлиги, сермазмунлиги, халқчиллиги билан, шоир кечинмаларини туғдирган «нарса ва ҳодиса» ларнинг кенг умумлашма кучи билан, у фактларга нисбатан шоирнинг юракдан чиққан қизгин, жонли, индивидуал муносабати билан белгиланади. Турмушдан тасодифий конфликтларни танлаб олиш шоир кечинмаларини сусайтириб қўяди.

Лирикада конфликтсизлик риторика ва тасодифийликка йўл очади, лирик образни йўққа чиқаради. «Назир отанинг ғазоби», «Гуласал» ва бошқа талай шеърлари билан лирик конфликтни кескин ифодалаб берган шоир Уйғун айрим шеърларида конфликтсизликка йўл қўйди. Унинг «Дўстимга» шеъри пахтани тез тортиб олиш тўғрисида теримчиларга қарата айтилган ҳофияли риторик ваъз-насихатдан иборатдир. Шеърнинг конфликтдан маҳрумлиги на теримчининг ва на шоирнинг лирик образини яратишга имкон бера олган. Шоир ҳаётни поэтик ўзлаштира олмай, тайёр умумий фикрлар доирасида ўралиб қолиши натижасида қуруқ риторикадан қутулолмаган. Унинг теримчига хитобан айтган қуйидаги ритмик сўзлари ўз кечинмаларининг ҳаракатини, кўтарилиш ва пасайиши, тўлқинини, пафослик кучини ифодалай олмаган:

Эртага қолдирма бу кунги ишви —
Бу сўз ҳикматли сўз: амал қил шунга.
Тезроқ бажарилсин пахта плани,
Тезроқ етишайлик шарафли кунга.
Кучга куч, ғайратга ғайрат қўшмасак—
Бўлмайди. Бу йилги ваъдамиз катта.

Акмал Пўлат ҳам «Пахтакорларга» шеърида руҳий кечинманинг мураккаб ва бой ички туйғулардан бебаҳра риторик хитоб намунасини беради:

Терим кунларида кўрсат жасорат,
Сенда қанча куч, санъат, маҳорат.

Теру саралаб тер, хирмон тоғ бўлсин,
Фарғонанинг ташна чўли боғ бўлсин.

Дабдабали сўз ва иборалар, саноқсиз хитоб аломатлари, оҳангдош сўзлар йиғиндиси образ ўрнини боса олмайди, шоир халқ кураши ва қаҳрамонлиги натижасида туғилган ўз кечинмаларини кўтаринки пафос билан ифодалаган, ўз ички дунёсининг халқчил фазилатларини очган пайтда, янгича туйғуларни қаттиқ ҳимоя қилиб туйғулар соҳасида эскиликнинг (ўтмиш сарқитларининг) емирилишини, янгиликнинг туғилишини қизғин куйлаган пайтда образ пайдо бўлади.

Лирикада баёнчилик, тавсифийлик, воқеани сўлғин, руҳсиз ҳикоя қилиш риториканинг тескари томонидир. Бундай тавсифий шеърларда турмушнинг ташқи деталлари, лавҳалари, кишилар ўртасидаги айрим муносабатлар берилади-ку, лекин уларнинг ички мазмуни, маънавий бойлиги етарли очилмайди. Бундай шеърлардан ҳам ўқувчи эстетик завқ ололмайди. Мирмуҳсиннинг «Зоотехник», Туроб Тўланинг «Чиннихон», «Ғўза ҳосилга кирди», «Июль» каби ва бошқа шоирларимизнинг бир қанча асарларида тавсифийлик, баёнчилик устун туради. Буларда мамлакатимизда содир бўлаётган ажойиб ютуқларни курашсиз, конфликтсиз, ўз-ўзидан тайёр ҳолда, ёки бўлмаса пардозлаб, андавалаб кўрсатиш, уларни санаб чиқиш, ҳаётий ҳодисалар юзида сузиб юриш кучлидир. Тавсифийлик ғоявийликни, бадиийликни бўшаштиради, шоирни социалистик реализм йўлидан четлатиб, натурализм сари судрайди. Тавсифий шеърларнинг камчилиги яна шундаки, уларда шоирнинг ўз индивидуал овози, кечинма ва қарашлари ёрқин очилмайди. Уларда халқимизнинг саноат, қишлоқ хўжалиги ва маданияти соҳасида эришган ютуқлари мақталиб гапирилса, ҳикоя қилинса ҳам, лекин лирик образнинг ўзи бўртиб кўринмайди, унинг маънавий дунёси бутун мураккаблиги билан ўз табиий ҳаракатида, ривожда, эскича туйғуларни енгилда, конфликтда очиб берилмайди. Тавсифийлик лирик поэзиянинг юксалиш йўлида бартараф қилиниши лозим бўлган нуқсонлардан биридир.

Лирик поэзиямиздаги камчиликларни тугатишда ҳаётий конфликтларни, контраст мотивларнинг ўзаро муносабатини ҳаққоний ҳал қилишга эришиш муҳим

шартлардан биридир. Социализм тузуми ва унинг та-
раққиёти билан алоқадор олижаноб туйғуларнинг уй-
ғониши ва гуллаб-яшнаши ўтмиш сарқити бўлиб қолган
ва капитализмга хизмат қиладиган чирик фикр ва ҳис-
ларни фош қилиш билан боғлиқдир. Мана шунинг учун
замондошимиз кечинмаларининг камол топишини та-
бiiй ва мураккаб ҳолатида ифодалаш социалистик ах-
лоқни мустаҳкамлайди. Мардлик ва қаҳрамонлик, меҳ-
натсеварлик ва ватанпарварлик, халқлар дўстлиги ва
интернационализм, коллективизм, партия ишига, халқ
ишига садоқат ва вафодорлик, ғоявий дўстлик ва му-
ҳаббат туйғулари совет лирикасининг актив қисмини
ташқил этади ва эксплуататорлик жамиятининг сарқити
ҳисобланган қора, разил, эгоистик туйғуларга қарши
курашда ва уларни енгишда тиниқлашади ва камолга
эришади. Қалбдан чиққан, самимий ва оташин лирик
мисранинг таъсирчан эстетик ва тарбиявий кучи шун-
дан келиб чиқади.

Бизнинг руҳимиз, ички дунёмиз хилма-хилдир, деган
эди атоқли совет шоири В. В. Маяковский. Ўз юраги
коммунизм жамиятини қурувчи азамат халқнинг ден-
гиздек буюк ва кенг юраги билан баробар тепган соф
кўнгилли шоиргина бу хилма-хилликнинг ичига кириши
ва бадий пафосини топиши мумкин.

1956

II

СОЦИАЛИЗМНИНГ ҒАЛАБА ҚОЗОНИШИ ДАВРИ ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЁТИ

(1930—1941)

МАДАНИЙ ВА АДАБИЙ ҲАЁТ

30-йилларда Советлар мамлакати социализм қури-
лишининг тарихий ютуқлари билан нишонланган янги
тараққиёт босқичига қадам қўйди. 1938 йилда КПСС
нинг XVIII съезди СССРда социализм ғалаба қозон-
ганлигини эълон қилди. Бу даврда коммунистик партия
раҳбарлигида, ишчилар синфи бошчилигида, ишчи-
деҳқонлар иттифоқи асосида социалистик тузум барпо
этилди, ишлаб чиқариш воситалари ижтимоий мулкка
айлантирилди, меҳнаткашлар ҳокимияти ўрнатилди,
синфлар ўртасидаги антогонизм тугатилди, ҳар кимдан
қобилиятига яраша ва ҳар кимга меҳнатига яраша деган
принцип қарор топди: СССР халқлари пролетар интер-
националиزمи руҳида бирлашди. Экономика беш йил-
лик планлар асосида ривожланадиган бўлди. Бу даврда
тенг ҳуқуқли икки синф (ишчилар ва деҳқонлар) мав-
жуд бўлиб, улар ичидан етишиб чиққан зиёлилар қат-
лами ҳам бор эди.

Бу йилларда Ўзбекистонда ҳам ленинча миллий сиё-
сатнинг тантанаси туфайли, Совет Иттифоқининг ҳамма
республикаларидаги сингари, мислсиз иқтисодий, соци-
ал-сиёсий ўзгаришлар содир бўлди, халқ хўжалигининг
барча тармоқлари тез сураатлар билан ривожланди,
қишлоқ хўжалигини социалистик асосда қайта қуриш
вазифаси ҳал қилинди, иқтисодий ҳаёт, маданият,
санъат ва адабиёт гуркираб ўсди. Барча жабҳа бўйлаб
социализмнинг ҳужуми ва ғалабалари асосида респуб-
ликамызда маданий инқилоб жадал турмушга оша бор-
ди. Аҳолини ёппасига саводхон қилиш учун олиб бор-
рилган кураш самарали натижалар берди, саводхонлик
кескин равишда камайди. Бошланғич умумий таълим

асосан тугалланди. Республика бошланғич, ўрта ва ихтисослашган мактаблар, курслар, техникумлар тармоқлари билан қопланди. 1938 йилда мактаблар сони 1914 йилга нисбатан қарийб 30, ўқувчилар сони 64, техникум талабалари сони эса 255 марта кўпайди; кутубхоналар сони 103 марта ортди.

Олий мактаблар тармоғи ҳам кенгайди. Революциягача Ўзбекистон территориясида атиги биттагина техникум бўлган, олий мактаб йўқ эди. 1928 йилда иккита олий ўқув юрти ишлаган. 1938 йилга келиб техникумлар сони 105, олий ўқув юртлари сони 29 га етди. Шу билан бирга илмий текшириш муассасалар сони ҳам орта борди. Республикада турли илмий текшириш муассасаларининг сони 43 га етди. 1933 йилда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети қошида фанлар комитети ташкил этилди. Комитетга республика илмий ташкилотларининг ишини уюштириш, улар фаолиятига раҳбарлик қилиш вазифаси юкланди.

Ўзбек халқининг маданий савияси юксала борди. Марксизм-ленинизм классикларининг асарлари, шунингдек, рус ва бошқа халқлар тилида нашр этилган муҳим илмий, техника асарлари ва бадиий адабиёт намуналарини ўзбек тилига таржима қилиш ишлари кенгайди.

Республикада чиқадиган газета ва журналларнинг сони оша борди. 1933 йилда ўзбек тилида 178 газета ва журнал нашр этилиб, булардан 90 таси районларда чиқарилар эди. 1938 йилга келиб 208 газета ва 45 журнал босилиб чиқа бошлади.

Юксак театр санъати вужудга келди. 1929 йилга қадар ўзбек Намуна Давлат труппаси сифатида ишлаб келган театр Ҳамза номли Ўзбек Давлат драма театрига, 1933 йилда эса Ҳамза номли Ўзбек Давлат Академик драма театрига айланди.

Ўзбек музыкаси илгари мавжуд бўлмаган опера, симфония, кантата каби жанрлар билан тадрижан бўйиб келди. Этнографик-музыка ансамбли базасида 1929 йилда ташкил топган Ўзбек Давлат музыкали драма театри (кейинроқ бу театр Муқимий номи билан аталди) ва 1939 йилда Алишер Навоий номли Ўзбек опера ва балет театри ташкил топди.

Коммунистик партия раҳбарлигида совет халқининг социалистик жамият қуриш учун кураши ва ажойиб

ютуқларга эришиши йиллари ўзбек адабиёти тарихига ҳам жиддий ижодий кўтарилиш йиллари бўлиб кирди. Совет ёзувчиларининг турмуш билан алоқаси янада ортди. Коммунистик партия ва Совет ҳокимиятининг сиёсати билан боғлиқлиги мустаҳкамланди, совет ёзувчилари асарларининг ғоявий — бадиий савияси юксалди, уларнинг тематикаси, бадиий формалари, жанрлари, стили бойиди, социалистик реализмнинг партиявийлик ва халқчиллик принциплари янада тараққий топди. Бу ютуқларга эришишда партиянинг санъат ва адабиётга бўлган раҳбарлиги ғоятда муҳим рол ўйнади.

ВКП(б) Марказий Комитети 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадиий ташкилотларни қайта қуриш тўғрисида» деган тарихий қарорни қабул қилди. Бу қарорда партиямиз Марказий Комитети бундан кейин совет ёзувчиларига раҳбарлик қилишнинг ташкилий формаларини ўзлаштириш заруриятининг сабабларига чуқур илмий анализ берди. «Бундан бир неча йиллар аввал, — дейилади қарорда, — янги иқтисодий сиёсатнинг дастлабки йилларида айниқса жонланиб, ҳаракатга кириб қолган ёт унсурларнинг адабиётдаги таъсири ҳали йўқолмаган ва пролетар адабиёти кадрлари заиф бўлган вақтда, партия пролетар ёзувчилари ва санъат ходимларининг мавқеларини мустаҳкамлаш мақсадида адабиёт ва санъат соҳасида махсус пролетар ташкилотлари тузишга ҳар жиҳатдан ёрдам кўрсатиб келди. Энди пролетариат адабиёти ва санъатининг кадрлари етишиб чиққан ҳамда фабрика, завод ва совхозлардан янги ёзувчи ва санъаткорлар чиққан вақтда, ҳозирги адабиёт ва санъат ташкилотлари (ВОАПП, РАПП, РАПМИ ва шу кабилар)нинг доираси торлик қилиб қолди ва энди булар ижодиётнинг жиддий қулоч отишига тўсқинлик қилмоқдалар»¹.

Ўзбекистонда «Қизил қалам» жамияти (1926—1930) ва Ўзбекистон пролетар ёзувчилари уюшмаси — УзАПП (1930—1932) дастлабки фаолиятларида ғоявий соғлом ёзувчи кадрларни етиштиришда бирмунча ижобий роль ўйнаган бўлсалар-да, кейинчалик совет адабиётининг ривожланишига тўсқинлик қила бошлаган эдилар. Уз-аппчилар қисқа муддатли фаолиятларида бир қатор жиддий хатоларга йўл қўйдилар. Бу ташкилотнинг

¹ «О партийной и советской печати». М., 1954, стр. 131.

бошида турган баъзи кишилар, ёзувчилар ижодига раҳбарлик қилишни маъмуриятчилик билан алмаштирдилар, ёзувчиларга нисбатан «танқид тўқмоғи»ни ишла-тиш баробарида, совет адабиётини ривожлантириш йўлида ҳалоллик билан иш қилаётган айрим ёзувчилар-ни буржуа ёзувчиси, деб қоралашга уриндилар.

Узапчилар пролетариат адабиёти билан классик адабиёт ўртасига гов солмоқчи бўлдилар, ўзбек проле-тариат адабиётини жуда тор доирадаги кучлар билан яратмоқчи бўлдилар. Бунинг учун адабиётга завод ва фабрикалардан чақирилган ударникларни адабий ҳа-ракатнинг «марказий фигуралари» деб эълон қилдилар. Бу билан бир томондан, ёш ёзувчиларни тўғри йўлдан оздиришга йўл очсалар, иккинчи томондан, совет ада-биётининг тажрибакор етакчи қисмининг аҳамиятини эътибордан соқит қилиб қўйдилар.

Узапчилар, раппчилар каби, адабиётда коммунист-тик ғоявийлик, социалистик воқеликни ҳаққоний акс эттириш, юқори бадий формани эгаллаш учун кураш каби масалаларни зарарли догматик жанжаллар билан алмаштиришга уриндилар.

Буларнинг ҳаммаси ёзувчиларнинг ғоявий-сиёсий жиҳатдан уюшишига тўсқинлик қилди, социалистик жамият қуришни таъминлаш учун бўлган умумхалқ ку-раши асосида сўз санъаткорларининг ижодий мусоба-қасини қизитишга халақит берди.

Шу сабабли ВКП(б) Марказий Комитетининг «Со-вет ҳокимияти платформасида турган ва социалистик қурилишда иштирок этишга интилаётган ҳамма ёзувчи-ларни совет ёзувчилари союзига бирлаштириш» тўғри-сидаги қарори асосида ВКП(б) Марказий Комитети Урта Осиё бюроси Пролетар ёзувчиларининг Урта Осиё уюшмаси (СААПП)ни, УзК(б)П Марказий Ко-митети УзАППни тугатиш ҳақида қарор қабул қилди («Қизил қалам» жамияти эса бир қанча сиёсий ва ижо-дий хатоларга йўл қўйгани учун 1930 йил ўрталаридаёқ тарқатилган эди). Бу ташкилотларнинг ўрнига Урта Осиё ва Ўзбекистон совет ёзувчилари союзининг таш-килот комитетлари тузилди. Тошкентда бу ташкилот комитетларининг органи — ўзбек тилида «Шўро ада-биёти», рус тилида «Урта Осиё халқларининг совет адабиёти» деган журналлари ва «Урта Осиё адабиёти» (русча) газетаси нашр этила бошлади.

ВКП(б) МҚ нинг 1932 йил 23 апрель қарорини амалга ошириш юзасидан кўрилган тadbирлар (ЎзК(б)П МҚнинг 1932 йил июль ойда бўлиб ўтган V Пленуми мазкур тарихий қарорни изчил равишда амалга оширишни алоҳида таъкидлаб ўтган эди) ва социалистик қурилишнинг умумий муваффақиятлари натижасида ўзбек совет адабиёти янги поғонага кўтарилди. Республикадаги адабий ҳаракатчиликнинг кўлами кенгайди. Бу тарихий қарорлардан сўнг фақат Тошкентда эмас, Самарқанд, Қўқон ва Ўзбекистоннинг бошқа область марказларида ҳам Ёзувчилар союзининг бўлимлари ташкил топди.

Партия Марказкомининг қарори шу давргача ўз йўлини белгилаб олмаган ёзувчиларни, шунингдек, бир вақтлар душманлик қарашларини тарғиб қилган, лекин сўнгги йилларда аста-секин совет позициясига ўтиш учун ҳаракат қилаётган бир қатор тажрибали ёзувчиларни ҳам қайта тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу давргача адабий ҳаракатчиликдан бир қадар четлатиб қўйилган Абдулла Қодирий, Элбек ва Чўлпон каби ёзувчилар Ёзувчилар союзига жалб қилиниб, улар қизгин ижодий ишга киришадилар.

Партиянинг адабиётни ривожлантириш ҳақидаги раҳбарлиги ва ғамхўрлигини ёрқин намоён қилган бу қарорини барча совет ёзувчилари зўр қониқиш, баланд руҳ, ижодий кўтаринкилик билан кутиб олдилар.

«Партиянинг 23 апрель тарихий қарори,— деб ёзган эди Гафур Гулом 1933 йил охирида,— бошқа ёзувчилар каби менга ҳам кенг ижодий имкониятлар очиб берди. Менинг 1933 йил давомида 35 босма лист ҳажмида янги асарлар ёзганим бунга далил бўлиб хизмат қила олади»¹.

«Марказий Комитет қарори зўр ижодий муҳит яратди,— деб ёзган эди Ойбек,— МҚ нинг қароридан сўнгги давр ичида мен 3 дoston ва бир неча шеърлар ёза олдим. Мен асарларимнинг сиёсий жиҳатдан тўлақонли ва бадий жиҳатдан гўзал бўлишига ҳаракат қилганман»².

¹ Гафур Гулям. Усилить творческую учебу. Газ. «Литература Средней Азии», 21 ноября 1933 г.

² Айбек. Отобразить в литературе величие нашей эпохи. Газ. «Литература Средней Азии», 1 января 1934 г.

Ойбекнинг Марказком қароридан сўнг ёзувчилар учун кенг ижодий муҳит яратилганлигини қайд қилиши бежиз эмас эди, чунки УЗАПП раҳбарлиги вақтида фақат Ойбекнинг ишига эмас, балки бошқа ёзувчиларнинг ҳам (ҳатто Миртемир, Ҳамид Олимжонга қадар) асарларидан гўё «зарарли фикрлар» ахтарилиб, ижодлари камситилар эди. Янги ижодий раҳбарлик бундай носоғлом ҳаракатларга чек қўйди, совет позициясида мустаҳкам турган ёки шу платформага ўтишга интилган барча софдил ёзувчиларни Союз атрофига бирлаштирди, уларга ижодий ёрдам уюштирди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг 23 апрель тарихий қарори билан,— деб ёзади Абдулла Қодирий (Жулқунбой),— адабиётимиз ўзининг янги даврини бошлади. Чунки шўро адабиёти бу тарихдан бошлаб ўз қаноти остига шу кунгача социализм қозонида қайнамай келган «эскироқ» ёзувчиларни ҳам олди, уларга раҳбарлик қилди, турли моддий ва маънавий ёрдамлар берди ва бермоқда»¹.

«Мен,— деб ёзган эди Фитрат,— эски адабиётнинг ўтмишда миллатчилик руҳидаги қатор қўпол хатолари бўлган вакили, Ўзбекистоннинг ёш, ривож топаётган адабиётининг зўр юксалишини кўриб турибман»².

Партияга садоқат, социалистик қурилишни куйлаш барча совет ёзувчилари ижодининг асосий хусусиятига айланди. Давр нафаси, коммунизм учун кураш вазифалари ёзувчиларимиз ижодини суғорган манба бўлди. Ҳар бир ёзувчи ўзини қурилиш даврининг жангчиси деб ҳис этди. Коммунистик партия чақириқлари ёзувчиларимизнинг юракларига жо бўлди. Бир гуруҳ ёзувчилар (А. Қодирий, Элбек, Ғайратий, Ғафур Ғулом, Ҳ. Шамс, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Шокир Сулаймон, Ойбек, Б. Чепрунов, Ю. Круковский ва Бессонов) УЗК(б)Пнинг олтинчи съезди арафасида партиямиз Марказкомга мурожаат қилиб «Биз бутунлай сиз биланмиз»³ деб эълон қилдилар.

Мана шундай Коммунистик партия билан жипслашган ва социалистик воқелик билан чамбарчас боғлан-

¹ Абдулла Қодирий (Жулқунбой). «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1934 йил 6 март.

² «Литература Средней Азии», 21 ноября 1933 г.

³ «Литература Средней Азии», 30 января 1934 г.

ган ҳолда ёзувчилар ўзларининг Бутуниттифоқ биринчи съездларига тайёргарликни қизитиб юбордилар. Биринчи съездга тайёргарлик даврида кўп миллатли совет адабиётининг миллий отрядлари орасида алоқа ва ҳамкорлик яна ҳам мустақкамланди. Партия ўзининг совет жамияти тараққиётининг турли даврларида миллий адабиётларнинг ривожига катта эътибор бериб, уларнинг равнақи учун зарур бўлган барча шароитларни яратди. Бу ҳол кўп миллатли совет халқининг шаклан миллий, лекин ягона мақсадга — совет халқининг коммунистик жамият қуриш учун курашига хизмат қилувчи социалистик мазмунга эга бўлган ягона ва қудратли адабиётнинг вужудга келиши ва социалистик реализм йўлидан ривожланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Совет адабиётининг отахони Алексей Максимович Горький бошчилик қилган Бутуниттифоқ совет ёзувчилари союзининг ташкилот комитети партиямизнинг доно миллий сиёсатига амал қилиб, ўз ишига миллий адабиётларнинг атоқли вакиллариини жалб этишга ҳаракат қилди, уларнинг ижодий тақомилига ёрдам берди. Бутуниттифоқ ёзувчилар союзи ташкилот комитетининг 1932 йил 23 октябрида Москва шаҳрида ўтказилган кенгайтирилган пленум ишида Ўзбекистон ёзувчиларидан С. Айний, Ғафур Ғулом, Ойдин, Р. Мажидий ва У. Исмоиловлар қатнашдилар.

Бутуниттифоқ ёзувчилар союзининг ташкилот комитети миллий адабиётларнинг энг яхши асарларини рус тилига таржима қилиш ишини кенгайтириш ва шу адабиёт ютуқларини кенг пропаганда қилишга ҳам алоҳида эътибор берди. Ташкилот комитети миллий адабиётларнинг ютуқларини оммалаштиришнинг турли йўллариини излаб топди.

Бутуниттифоқ совет ёзувчилари союзи ташкилот комитети М. Горький ташаббуси билан В. В. Ермилов бошчилигида 14 ёзувчи (В. Гусаев, В. Луговский, В. Инбер, В. Катаев, Л. Леонов, Л. Никулин, Д. Мазнин, В. Герасимов, Эль-Регистан ва бошқалар)дан иборат бригада тузиб, Ўзбекистонга юборди. Бригада аъзолари республикамиз адабий ҳаёти билан танишдилар, маҳаллий ёзувчиларга адабий ёрдам кўрсатдилар ва ўзбек совет адабиёти намуналарини рус тилига таржима қилдилар. Бу асарлар тўплами 1935 йил Москвада В. Ер-

милов ва Р. Мажидий таҳрири остида рус тилида «Ўзбекистон адабиёти» номи билан нашр этилди.

1934 йил 7—11 мартда Тошкент шаҳрида Ўзбекистон ёзувчиларининг I республика съезди бўлиб ўтди. Унда Тошкент, Хоразм, Шаҳрисабз, Бухоро, Наманган, Марғилон, Фарғона, Қўқон, Сурхондарё, Самарқанд ёзувчилари ташкилотларидан сайланган 138 делегат ва Москва, Ленинград, Озарбайжон, Тожикистон, Қозоғистон, Туркменистон ва Бошқирдистондан келган меҳмонлар иштирок этдилар.

Съезд адабий ҳаракатни қайта қуриш якунлари ва Ўзбекистон совет ёзувчилари союзи ташкилот комитетининг раиси Раҳмат Мажидий докладыни, ташкилий масалалар (Назир Сафаров), ўзбек драматургиясининг аҳволи ва галдаги вазифалари (Зиё Саид), ёш ва бошловчи ёзувчиларнинг ижоди (Анқабой) ҳақида қўшимча докладлар тинглади ва муҳокама қилди. Бутуниттифоқ совет ёзувчиларининг I съездига тайёргарлик чораларини кўрди.

Съезд Ўзбекистон ёзувчилари олдида совет адабиётининг барча жанрларида эришилган ютуқларни мустаҳкамлаш, халқимизнинг коммунизм учун курашига хизмат қилувчи янги-янги асарлар яратиш, марксизм-ленинизм таълимотини ва адабий маҳоратни эгаллаш, кўп қиррали, ранг-баранг, бой совет воқелигини атрофлича ўрганиш ва бадий ақс эттириш вазифасини қўйди.

1934 йил август ойида Москва шаҳрида А. М. Горький раислигида очилган совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ биринчи съезди кўп миллатли совет халқининг маданий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Унда иттифоқчи республикалардан — 52 миллат адабиётидан 376 ҳал қилувчи овозга ва 215 маслаҳат овозига молик делегат қатнашди. Съездда Ўзбекистондан ҳал қилувчи овозга молик 11 ва маслаҳат овозига эга 5 делегат қатнашди. Булар орасида Ғафур Ғулوم, Хусайн Шамс, Зиё Саид, Ойдин, Ғайратий, Р. Мажидий, М. Алексеев, Н. Сафаров, Ҳ. Пўлат ва бошқа ёзувчилар бор эди.

Съезд бир қатор докладларни тинглади. Совет адабиёти ҳақидаги асосий докладни улуғ ёзувчи А. М. Горький қилди. У ўзининг мисолларга бой, ажойиб докладада адабиёт тарихига марксистик анализ берди, совет адабиётининг маданий меросга муносабатини аниқ кўр-

сатди. У адабий юксалишнинг асосий проблемалари ҳақида гапириб, совет адабиётининг кўп миллатли характерини биринчи марта исботлаб берди. М. Горький революциядан бурун эзилиб келган халқларнинг миллий адабиётлари янгида туғилаётганини ва социалистик реализм тармоғида ривожланаётганини илмий таҳлил қилиб, айти замонда миллий ёзувчиларни ўз адабий меросини ва жумладан, халқ ижодини чуқур ўрганишга чақирди.

Биринчи съезд совет адабиётининг вазифалари ва тараққиёт йўллари белгилаб берди, социалистик реализм методи проблемаларини ишлашга катта ҳисса қўшди. Совет ёзувчиларининг Коммунистик партия ва Совет ҳукумати атрофига янада мустақкамроқ жиплашганини рўй-рост намоён қилди.

Съезд давомида ўзбек ёзувчиларининг улуғ Горький билан учрашувлари ва суҳбатлари унутилмас таассурот қолдиргани каби, унинг чуқур халқчиллик фаолияти ва забардаст ижодиёти ҳақиқий маъноси ва гўзаллиги билан жонли гавдаланди ва социалистик реализм адабиётининг улкан намуналари сифатида бутун умр илҳомга чорлади.

Съезддан сўнг М. Горький бошчилигида совет адабиётининг етакчи отряди мамлакатимизда социализм жамиятини қуриш учун бўлган курашни тасвирлади, совет халқларининг ғалаба ва ютуқларини кўрсатди, янгиликнинг эскиликка қарши курашини, бу курашда ҳаётнинг ҳамма соҳаларида янгиликнинг енгиб чиққанини акс эттирди.

Социализмнинг ғолибона олға ҳаракатини тасвирлаган, совет халқининг меҳнат қаҳрамонликларини куйлаган ёрқин асарлар Совет Иттифоқининг барча миллий адабиётларида ҳам пайдо бўлди. Социалистик қурилиш тематикаси, совет тузуми етиштирган янги ижобий қаҳрамон образи меҳнат процессида, курашда, коллективнинг ижобий таъсирида қайта тарбияланиш проблемаси қардош халқлар адабиётида мустақкам ўрин олади.

Барча миллий республикаларнинг ёзувчилари сингари ўзбек ёзувчилари ўз асарлари билан воқеликни социалистик асосда ўзгартишга актив таъсир кўрсатдилар, совет кишиларининг меҳнат жараёнидаги ўзаро муносабатларини кенг ва хилма-хил равишда акс эттир-

дилар. Социализмнинг моддий ва маънавий бойликларини вужудга келтирувчи оддий кишилар, бунёдкорлар ва мардона меҳнат ташкилотларининг образларини яратдилар.

Адабиётимизнинг турмуш ҳодисаларига актив аралашуви ортди; ғоявий-тематик доираси анча кенгайди, ҳамма адабий жанрлардан фойдаланишга, турмушни атрофлича тасвирлашга интилиш кучайди.

Ўзбек ёзувчилари энди ўз асарларида Совет ҳокимияти даврида партия томонидан меҳр билан тарбияланиб етиштирилган янги одамлар образини тўлароқ яратиб, уларнинг бой ички дунёсини кенгроқ ёрита ва оча бошладилар. Адабиётимизнинг барча жанрларида ҳам ҳақиқий реалистик санъат намунаси бўлган асарлар яратиш соҳасида жиддий ишлар қилинди.

1937 йил 17—27 майда Москвада биринчи ўзбек санъати ва адабиёти декадаси бўлиб ўтди. Декадада Ҳамза номли Ўзбек Давлат академик драма театрининг спектакллари (В. Шекспирнинг «Гамлет», Қ. Яшиннинг «Номус ва муҳаббат») ва Ўзбек музыкали театрининг постановкалари («Фарҳод ва Ширин», «Гулсара» музыкали драмалари, «Қолхоз сайили» музыкали инсценировкаси) айниқса муваффақият қозонди. Ҳамза номидаги театр Ленин ордени, музыкали театр Меҳнат Қизил байроқ ордени билан мукофотланди.

ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети ва ЎзК(б)П МК 1938 йил 20 майда «Ўзбекистонда санъатни янада ривожлантиришнинг тадбирлари ҳақида» ва «Ўзбекистон болалар ва ёшлар адабиётининг нашр қилинишининг аҳволи ҳақида» қарор қабул қилдилар ҳамда ЎзК(б) П МК 1938 йил 11 сентябрида Ўзбекистон совет ёзувчилари союзининг ишини муҳокама қилди ва ўзбек совет адабиёти ривожланишининг конкрет тадбирларини белгилаб берди.

1939 йил апрель ойида Ўзбекистон совет ёзувчиларининг II республика съезди чақирилди. Съезд 5 кун (23—27 апрель) давом этди ва ВКП(б)нинг XVIII съезди қарорлари муносабати билан совет адабиётининг вазифалари ҳақида СССР совет ёзувчилари Союзи Ўзбекистон комиссиясининг раиси С. Д. Мотиславскийнинг докладини, ўзбек адабиётининг, совет ёзувчилари союзининг вазифалари ҳақида союз ташкилот комитетининг масъул секретари Эминжон Аббоснинг доклади

ва союз ташкилоти комитетининг аъзоси, ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Санъат ишлари бошқармасининг бошлиғи Воҳид Зоҳидовнинг қўшимча докладини, Навоий ва адабий мерос проблемаси ҳақида адабиётшунос Олим Шарафидиновнинг ва ўзбек фольклори ҳақида шоир Фафур Фуломнинг докладларини тинглади ва муҳокама қилди, ташкилий масалаларни қараб чиқди.

Иккинчи съезддаги докладларда ва сўзловчиларнинг нутқларида ёзувчилик маҳоратини эгаллаш ва социалистик реализм методининг асосий принципларини ишлаш, замонавий темаларни янада чуқурроқ ўзлаштириш ва бадий шакллантириш масалаларига эътибор берилди.

* * *

30-йиллар адабий ҳаракатининг муҳим хислатларидан бири — Совет Иттифоқидаги турли миллатларнинг адабиётлари ўртасидаги боғланишнинг мустаҳкамланиши ва бу адабиётларга авангард бўлиб рус совет адабиётининг боришидир. Эксплуататор синфларни тугатиш миллий низо уруғларини сочувчи кучларга қақшатғич зарба берди. Халқларнинг дўстона ҳамкорлиги, жумладан, маданиятларнинг ўзаро бир-бирига қаттиқ таъсир кўрсатишида ўз ифодасини топди.

Совет Иттифоқи халқларининг кенг меҳнаткашлари рус маданиятининг гоявий-бадий бойлигини социализм енгиб чиққан йилларда айниқса кўп ўзлаштирдилар. Миллий адабиётларнинг юксалиши учун Максим Горькийнинг баракали ижодий таъсири кучли бўлди. Владимир Маяковский поэзиясининг энг яхши традицияларини фақат рус ёзувчилари эмас, ҳатто, П. Тичина, Н. Зарьян, С. Вурғун, С. Рустам, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон каби шоирлар ҳам ижодий давом эттирдилар. «Рус адабиётининг «Темир оқим», «Чапаев», «Тор-мор», «Пўлат қандай тобланди», «Очилган қўриқ» каби йирик асарларининг миллий адабиётларга катта ёрдами тегиб, замонамизнинг ижобий қаҳрамони проблемасига ёндошиш йўлини ёрқин кўрсатди. Қардош халқлар, жумладан, ўзбек ёзувчилари томонидан турли жанрларда яратилган бир қатор бақувват асарларнинг яратилишида рус адабиёти тажрибасини, айниқса Горький

асарларини ижодий ўрганишнинг роли катта бўлди. Буни ўзбек ёзувчилари ҳам зўр миннатдорчилик билан изҳор қиладилар. Бу тўғрида атоқли ўзбек ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор шуларни ёзади: «Мен рус тилини Горький асарлари бўйича ўргандим, деб фахрланаман. «Челкаш» ҳикоясини ўқиб чиққач, менда ҳикоя ёзишга ҳавас уйғонди. «Челкаш» менинг учун ижод намунаси, ўқиш-ўрганиш ишимда қўлимдан тушмайдиган китобим бўлиб қолди»¹.

М. Горькийнинг миллий, адабиёт вакиллари ижоди-га бўлган кучли таъсирини бадиий сўз устаси, совет адабиётининг атоқли намояндаси Садриддин Айний ҳам тўла тасдиқлайди. У ўз ижодига М. Горький асарлари қачон, қай даражада ва нима учун таъсир кўрсатганини, улардан нималар ўрганганини зўр самимият ва камтарлик билан айтиб беради. «1930 йилга қадар мен унинг асарлари билан таниш эмас эдим... Мен биринчи марта унинг «Болалик», «Одамлар орасида» деган асарларини ўқидим ва бу китоблар менда сира унутилмас таъсир қолдирди. Бу асарлар менинг келгусидаги бутун ижодий фаолиятимга таъсир этди. А. М. Горькийнинг повестлари ва ҳикояларида мен янги образлар учратдим, қаҳрамонларга характеристика беришни улардан ўргандим, ўз асарларимда халқ ҳикоялари ва эртақларидан фойдаланишни ҳам Горькийдан ўргандим»².

Ҳамид Олимжон эса ўз ижодининг бошланғич даврида Максим Горький асарларини ўқиганлигини ва ундан қаттиқ таъсирланганлигини қуйидагича баён қилади: «...Горькийнинг «Менинг дорилфунунларим» китобини ўқиш... менинг ўй ва хаёлларимга шундай таъсир қилдики, мен буни ҳозир ҳам яхшилаб айтиб беришдан ожизман.

Мен китобнинг қанчалик катта кучга эга бўлиши мумкин эканлигини биринчи марта тушундим. Менинг назаримда дунёнинг энг катта китоби шу эди ва бу қаноат мени яна Горький асарларига қараб тортди. Мен унинг «Она» романини ўқий бошладим... Бу икки асар-

---

¹ Н. К. Пиксанов. Горький и национальные литературы. М., 1946, стр. 72.

² В. Ш. Алексеев. Беседа с Садриддином Айни, «Правда Востока», 21 июня 1959 г.

нинг мени қанчалик тарбия қилгани сира ҳам эсимдан чиқмас»¹.

Рус ёзувчилари тажрибасидан ижодий ўрганишда уларнинг бадий асарларини она тилига таржима этиш ғоят муҳим роль ўйнади. Қардош халқларнинг кўзга кўринган атоқли ёзувчилари рус адабиёти асарларини ўз она тилларига таржима қила бошладилар. «Евгений Онегин»нинг шоир ва драматург Самад Вурғун томонидан озарбайжон тилига, шоир ва адиб Ойбек томонидан ўзбек тилига таржима қилиниши, «Полтава»нинг Якуб Қолас томонидан белорус тилига, Ҳамид Олимжон томонидан ўзбек тилига таржима қилиниши, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. В. Гоголь, Н. Некрасов, М. Салтиков-Шчедрин, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов каби рус классиклари, М. Горький, В. Маяковский, Д. Фурманов, Д. Бедний, А. Серафимович, Н. Островский, А. Толстой, М. Шолохов, А. Фадеев каби рус совет ёзувчилари бадий асарларининг СССР халқлари тилларига таржима қилиниши миллий маданиятларни юксалтиришда зўр аҳамиятга эга бўлди.

Таржима асносида таржима қилинаётган ёзувчи поэтикасининг «сирлари»дан воқиф бўлиш, асарда тасвирланган халқ урф-одатлари, тарихи, маишати ва психик хусусиятларини жуда яхши билишдан ташқари, ўз она тилидаги тасвирий воситаларнинг барча бойлиги ва поэтик имкониятларини намоён қилиш, айрим ҳолларда она тили луғат составини тўлдириш, ҳатто баъзи рус адабий нутқининг синтактик формаларидан фойдаланишга тўғри келиб қолар эди. Булар ўткир зеҳни, қалб ҳароратини, бадий талантни ишга солишни талаб этар эди. Таржиманинг бундай қийин томонлари тўғрисида ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ўз тажрибасидан олиб, қуйидагиларни ёзади: «Максим Горькийнинг ҳамма адабий мероси ўзининг соддалиги, тугалланганлиги, бениҳоят катта ижтимоий аҳамияти билан кишини ҳайратда қолдиради. Унинг автобиографик асарларидан «Менинг дорилфунунларим»ни ўзбек тилига таржима қилишни ўз зиммамга олишимнинг боиси ҳам мана шу эди. «Менинг дорилфунунларим» асарини таржима қилиш осон бўлмади. Мен таржимада ғоят катта қийинчиликларга

---

¹ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. Тошкент, Ўздавнашр, 1951, 8-бет.

учрадим. Баённинг одатдан ташқари соддалигини, юракни жизиллатишини, ҳар бир шахснинг жуда чуқур психологик ҳаққонийлигини китобхонга етказиш оғир бўлиб чиқди»¹.

Яна шу каби қийинчиликлар ва таржиманинг ўз ижодига таъсири ҳақида Ойбек шундай дейди: «1937 йилда Пушкин юбилейига кенг тайёргарлик бошланди. Пушкиннинг кўпгина асарларини ўзбек тилига таржима қилиш мўлжалланди. Бу асарлар орасида унинг энг доҳиёна ижоди «Евгений Онегин» ҳам бор эди. Бу мен меҳр қўйган асар устида узоқ ўйлаб, ниҳоят 1936 йил кўкламда уни ўзбек тилига таржима қилишга қарор қилдим.

Ўзбек тили бой луғат фондига эга, лекин «Евгений Онегин»да кўпинча шундай специфик русча ифодалар учрайдики, уларни таржима қилиш жуда қийин бўлди.

Пушкин асарларининг бир группа таржимонлари — Ҳамид Олимжон², Зулфия³, А. Қаҳҳор⁴, Шайхзода⁵, Т. Фаттоҳ⁶ — биз ҳаммамиз Чимён тоғининг гўзал бағрида алоҳида ўтовларга жойлашиб, таржимага киришдик... 20 августда «Евгений Онегин» таржимасини тамомлаб, мен Тошкентга қайтиб келдим. Лекин ёзганларимни қайтадан ўқиб чиққанимдан кейин баъзи бобларнинг таржимасидан кўнглим тўлмади. Қайта-қайта ишлашга тўғри келди»⁷.

30-йилларда М. Ю. Лермонтовнинг бир талай шеърлари ва поэмаларини Усмон Носир, М. Шайхзода, Темир Фаттоҳ ва бошқа шоирлар ҳам таржима қилдилар. Орадан бир қанча йиллар ўтгач, М. Шайхзода бу улуғ шоир асарлари таржимасининг ўз ижодига таъсир кўрсатганини қуйидагича ёзади:

«Лермонтовнинг гениал асарлари таржимасининг қийинлиги Шарқ шеъриятида ҳали кўрилмаган фавқуллодда банд тузилишидан, Лермонтовча эластик сатр-

¹ Н. Қ. Пиксанов. Горький и национальные литературы. М., 1946, стр. 72.

²⁻⁶ Ҳ. Олимжон А. Пушкиннинг «Сув париси» ва «Кавказ асири» поэмаларини; Зулфия бир қанча лирик шеърларини; кейинчалик «Борис Годунов» драмасини; А. Қаҳҳор «Қапитан қизи» повестини, Шайхзода Пушкин шеърларидан анчасини ҳамда «Моцарт ва Сальери» драмасини; Темир Фаттоҳ «Лўлилар» поэмасини таржима қилдилар.

⁷ Дж. Шарипов. Некоторые проблемы поэтического перевода с русского на узбекский язык. Ташкент, 1958, стр. 84—85.

ларнинг ранг-баранг товланишидан, лирик ўзакнинг оташин динамикасидан келиб чиқди. Аммо, иккинчи томондан, мен шоирнинг зулм-истибодга қаратилган, эркпарварлик гоялари билан Шарқ ва шу жумладан, ўзбек классик шоирлари зумрасига хос бўлган социал идеал ўртасидаги яқинликни ҳис этдим. Бизнинг Лермонтов асарлари таржимаси устида олиб борган ишларимиз, эстетик завқ олишдан ташқари, биз учун катта бир адабий риёзат мактаби ҳам бўлди»¹.

30-йилларда рус-классик ва ҳозирги замон ёзувчиларининг бир талай асарлари, шунингдек, Ғарбий Европа ва СССР халқлари адабиётларининг қатор намуналари таржима қилинди.

Русчадан ўзбекчага бадиий асарларни таржима қилишда профессионал таржимонлар (М. Исмоилий, Н. Алимуҳамедов, С. Сиддиқ, М. Роиқ ва бошқалар)дан ташқари деярли ҳамма етакчи ўзбек ёзувчилари иштирок этдилар. Лекин актив ишлаган ёзувчи — таржимонлар проза бўйича: А. Қаҳҳор (А. Пушкиннинг «Капитан қизи», А. Чеховнинг «Каштанка», М. Горькийнинг «Менинг университетларим» ва «Она», А. Серафимовичнинг «Темир оқим», М. Шагиняннинг «Гидроцентральный» асарлари ва ҳоказо), Ҳамид Олимжон (М. Ю. Лермонтовнинг «Бэла», М. Горькийнинг «Челкаш», Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» асарлари ва ҳоказо), Чўлпон (Н. Гоголнинг «Шинель», «Иван Иванович билан Иван Никифорович ўрталарида бўлиб ўтган низолар», М. Горькийнинг «Она» романининг I қисми ва бошқалар) бўлди; поэзия ва драматургия бўйича Ойбек (антик адабиётдан жуда кўп асарлар, арман эпоси «Сосунли Довуд», Пушкиннинг «Евгений Онегин», Лермонтовнинг «Маскарад» асарлари, Дантенинг «Илоҳий комедия»сидан, Гётенинг «Фауст»идан, Байроннинг «Қаин»идан парчалар, Гейненинг поэма ва шеърлари каби), Миртемир (антик адабиёти асарлари, Гейне, Некрасов, Шевченко шеърлари, Пушкиннинг поэма-эртаклари ва ҳоказо), Ғафур Ғулом (Маяковскийнинг шеърлари ва «Бор овоз билан» поэмаси, Шекспирнинг «Отелло»си ва ҳоказо асарлар), Чўлпон (Пушкиннинг «Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак», «Борис Годунов»и, Гоццининг «Маликаи Турондот»и, Голь-

¹ «Правда Востока», 15 октябры 1964 г.

донинг «Икки бойга бир қарол», В. Яннинг «Хужум»и ва бошқа талай асарлар) таржима билан ҳам шуғулландилар.

Улуғ рус, Фарбий Европа ва қардош халқлар ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ўзбек китобхонининг маънавий озуқаси бўлибгина қолмай, балки ўзбек ёзувчилари учун катта маҳорат мактаби ҳам бўлиб қолди.

Айни замонда 30-йилларда миллий адабиётларнинг энг яхши асарлари умумсовет социалистик адабиётига қўшилган ҳисса сифатида рус тилига кўплаб таржима қилинди. Миллий адабиётлар йирик вакилларининг энг яхши асарлари умумиттифоқ маданиятини ҳам бойтади. Тоғли Доғистон овулларида жаранглаган Сулаймон Стальскийнинг ижодиёти (1868—1937) неча минг километр узоқларда янгради, «Оқинлар отаси» Жамбулнинг (1846—1945) кучли ва ҳаққоний асарлари, Павло Тичинанинг фалсафий мазмундаги лирикаси, томир-томири билан халқ ижодиётидан озиқланган белорус Янка Купала, ўзбек шоири Ғафур Ғулум, озарбайжонлик Самад Вурғун поэзияси ва бошқалар Бутуниттифоқ адабий жараёнининг ажралмас бир қисми бўлиб қолди. 30-йилларда миллий республикалардаги ёзувчиларнинг совет даврида яратган асарларидан иборат қўидаги альманах ва тўпламлари босилиб чиққан эди: «Грузин альманахи» (1934), «Ўзбекистон адабиёти» (1935), «Ҳозирги замон бошқирд адабиёти» (1935), «Бурят-мўғул шоирлари» (1935), ненец ёзувчиларининг тўплами — «Заполярье» (1935), «Совет Доғистони» (шоирлари)» (1935), «Қозоғистон шоирлари» (1935), «Татаристон шоирлари» (1937), «Совет Украинаси поэзияси» (1939), «Молдавия шоирлари» (1940) ва бошқалар М. Горькийнинг ташаббуси билан Октябрь революциясининг 20 йиллигига бағишланиб «СССР халқлари ижодиёти» (1937) номли монументал тўплам босилиб чиқди. Унда совет халқларидан 35 миллатнинг қўшиқ, ашула ва эртаклари тўпланди. «Правда» газетасида (1935 йил 15 апрель) Эргаш Жуманбулбулнинг «Уртоқ Ленин» достонидан парча босилди.

Ўзбек ёзувчиларининг янги-янги асарлари таржима қилиниб, рус тилида чиқадиган «Литература Средней Азии» газетаси, «Советская литература народов Средней Азии», «Литературный Узбекистан» (1937 йилдан

«Литература и искусства Узбекистана») журналларида ва алоҳида китоб ҳолида муттасил нашр этилиб турди.

СССР халқларининг ҳаёти рус совет ёзувчилари ижодиётида ёритила бориб, миллий адабиётларнинг бир-бирини бойитишига йўл очди. Н. Тихоновнинг «Юрга» ва «Кახетия шеърлари», В. Инбернинг «Сафар кундалиги» (1935), К. Паустовскийнинг «Қора бўғоз» (1932), В. Луговскийнинг «Саҳролар ва баҳорлар большевикларники» (1930), В. Гусевнинг «Ўзбекистон» поэмаси, Г. Санниковнинг «Миср пахтаси» деган шеърӣ романи ва бошқа бир қанча асарлар шулар жумласидандир. Шу йилларда фақат Туркменистон ҳақида Л. Леоновнинг «Саранчуки», Н. Тихоновнинг «Кўчманчилар», П. Павленконинг «Туркменистонга саёҳат» номли асарлари босилиб чиқди. Кавказ халқлари тўғрисида, юқорида кўрсатилган авторлардан ташқари, М. Шагинян, Ю. Лебединский, А. Антоновская, П. Павленко кабилар ҳам асар ёздилар. Шимол халқларининг ҳаёти тўғрисида Т. Сёмушкин «Чукотка» (1939), К. Меньшиков «Киши ўлишни истамайди» (1939) китобларини яратдилар.

Адабиётларнинг бир-бирига таъсир кўрсатиб, бир-бирини бойитишида, республикада яшаб, ижод этган рус ёзувчилари ижоди айниқса аҳамиятлидир. Бу жиҳатдан Ўзбекистонда истиқомат қилган ёзувчиларнинг асарлари характерлидир. В. Титов-Омский ва Б. Роднинг «Олга» деган шеърлар тўплами (1932), В. Титов-Омскийнинг «Қаҳрамонлар билан мулоқот», Ю. Круковскийнинг «Ҳаммасидан зиёд қаршилик» (1935), А. Лаврентьевнинг «Семурғ қуш» (1935), Б. Петровнинг «Кўшиқнинг туғилиши» (1938) ва ҳоказо шеър тўплари шулар жумласидандир. Республикада социализм қурилиши ва меҳнат пафоси ҳақида В. Липко, А. Иванов, С. Сомова ўз шеърлари билан, А. Удалов ўз ҳикоялари ва «Марина» номли повести билан русча «Адабий Ўзбекистон» (1937 йилдан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» деб аталган) журнал саҳифаларида кўриниб турдилар. Урта Осиёда граждaнлар уруши ва босмачиларга қарши курашга бағишланган А. Г. Жўрабоевнинг «Хуррамбек» (1935), Б. Чепруновнинг «Жунаидхон» (1934), К. Плетневнинг «Амир Саид Олимхон ортӣқ қайтиб келмайди» (1936) номли романлари, Ю. Кру-

ковскийнинг «Тўда ўт ичида» (1932) ва «Уруш менинг эсимда» (1934) деган повестлари машҳур эди.

Болалик ва йигитлик чоғлари Ўзбекистонда ўтган Л. Соловьев 1934 йилда социалистик меҳнатда чиниққан инсон темасига бағишланган «Ғолиблар юриши» деган ҳикоялар тўпламини нашр эттирди. 1940 йилда унинг «Хўжа Насриддин саргузаштлари» асарининг биринчи китоби босилиб чиқди.

Ёзувчи В. Ян ижодиётининг кўп томонлари Ўзбекистон ҳаёти билан алоқадордир. У 30-йилларнинг бошида ўзбек хотин-қизларининг озодлигини тасвирлаган, ўзбек театр сахнасида ўз вақтида тез-тез қўйилиб турган «Хужум» пьесасини яратди. Урта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши курашини тасвирлаб берган бир қанча тарихий асарлар (Александр Македонский қўшинининг эрамиздан илгари IV асрда Урта Осиёга бостириб киришини ҳикоя қилган «Қўрғонларда ёнғин», «Мўғуллар босқинчилиги» трилогиясининг биринчи китоби «Чингизхон» каби) ҳам В. Ян қаламига мансубдир.

30-йилларда Ўзбекистонга тез-тез келиб турган С. П. Бородин (у урушдан сўнг доимий турар жойини Тошкентга кўчирди ва машҳур «Самарқанд осмонида юлдузлар» трилогиясининг икки китобини ёзди) «Сўнги Бухоро» номли новеллалар китобини ёзиб, унда биринчи тўқимачилик фабрикасининг ишчиси, янги ўзбек зиёлисининг намояндаси сифатида ўзбек аёлини қаҳрамон қилиб танлади. «Миср пахтаси» романида эса (1932) пахта мустақиллиги учун курашни тасвирлади.

Шунингдек, миллий адабиётлар ўртасида тема алмашинуви майдонга келди. Атоқли украин ёзувчиси М. Бажаннинг Совет Иттифоқи халқларининг бузилмас дўстлигига бағишланган «Грузия шеърлари», «Ўзбекистон шеърлари», «Борислав ҳикоялари» номли шеър цикллари пайдо бўлди. Грузин ёзувчиси К. Лордкинанидде совет Белоруссияси ҳақида ҳикоялар ёзса, белорус ёзувчиси Э. Самуйленок Грузия ҳақида асар ёзди. Украин ёзувчиси Иван Ле Ўзбекистон ҳақида Мирзачўлни ўзлаштиришдаги дастлабки ҳаракатни ва шиддатли синфий курашларни ҳаққоний тасвирлаган «Тоғлар орасида» романини, ленинградли ёзувчи Н. Никитин Ўзбекистондаги гражданлар уруши, босмачиларга қарши курашини кўрсатган «Бу воқеа Қўқонда бўлиб ўтган» деган романини яратади. Ўз навбатида ўзбек

шоири Уйғуннинг «Украина еллари» поэмаси ва талай шеър цикли майдонга келади. Шоир Усмон Носир арман халқининг революцион кураши ҳақида «Нахшон» поэмасини яратади. Қozoқ ёзувчиси М. Авезов билан Л. Соболев «Абай» пьесасини, Уйғун ва И. Султон билан Шкловский ва Спешнев «Навой» киносценарийсини ёзишга киришдилар.

Урушгача бўлган беш йилликларнинг гигант ютуқлари халқ моддий ва маданий аҳволининг бениҳоя ўсиши шароитида миллий республикаларнинг Москвада бўлиб ўтган санъат ва адабиёти декадалари маданият байрамига айланди. Грузия, арман, қozoқ, украин, ўзбек, бурят-мўғул ва бошқа халқларнинг санъат ва адабиёт декадалари шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятнинг гуллаб-яшнашини намойиш қилди.

Қардош халқлар маданияти билан яқиндан танишиш ўтмиш ёдгорликлари, тарихий манбаларини ўрганиш йўли билан ҳам борди. Миллий маданиятларнинг ўтмишда эришган ютуқлари хотирасига Бутуниттифоқ миқёсида ўтказилган тантанали юбилейлар маданий ҳамкорликнинг кучайишига катта таъсир кўрсатди. «Игорь жангномаси»нинг 750 йиллигига (1938), «Сосунли Довуд» тўғрисидаги арман эпосига (1939), бағишланган юбилейлар, улуғ классиклар: М. В. Ломоносов (1936), А. С. Пушкин (1937), М. Ю. Лермонтов (1941), Н. А. Добролюбов (1936), Л. Толстой (1928), Е. М. Салтиков-Шчедрин (1939), Шота Руставели (1937), Т. Г. Шевченко (1939), Коста Хетагуров (1939), Низомий (1941) ва бошқаларнинг юбилейлари байрам тусини олди. Улуғ ўзбек шоири ва гуманисти Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллик (1441—1941) юбилейига қизгин тайёргарлик ҳам ғоят самарали натижа-лар берди.

АДАБИЙ ЖАРАЕН ВА ВОҚЕЛИКНИ БАДИИЙ УЗЛАШТИРИШ ПРИНЦИПЛАРИ

30-йиллар ўзбек совет адабиётида, умумсовет адабиётидаги каби социалистик реализм принципларини узлаштириш йўлидаги изланишлар давом этди. Бу изланишларнинг моҳиятини белгиловчи асосий хусусият энг яхши адабий традицияларни янги замонавий воқелик асосида туғилган новаторлик билан диалектик равишда қўшишдан иборат бўлди. Бу проблеманинг В. И. Ленин томонидан бу борада чизиб берилган умумий принциплари, албатта, аниқ эди. Лекин новаторлик масаласи амалда турлича тушунилди. Баъзи ёзувчиларнинг бошда янги, прогрессив деб тушунган адабий изланишлари кейинчалик практикада адабиётнинг чуқур халқчил табиатига ёт бўлиб чиқди.

1932 йилда умумсовет адабиётида «социалистик реализм» термини пайдо бўлгандан сўнг ёзувчилар союзининг устави лойиҳаси ишлана бошлаши ва эълон этилиши муносабати билан баҳс қизиб кетди. Музокара асносида бу терминнинг тўғрилигига шубҳаланувчилар ҳам бўлди; ёзувчи методи билан дунёқарашининг ўзаро диалектик боғланишини бир-бирдан айириб, уларни ё айнан тенглаштириш («диалектик материализм» шиори остида), ё дунёқарашнинг ролини инкор этиб, реалистик методнигина тан олиш ҳоллари рўй берди.

Социалистик реализмнинг воқеликни ҳаққоний акс эттириш, «ҳаётни тўғри кўрсатиш», ростгўйлик принципини тушуниш атрофида ҳам мубоҳасалар бўлди. М. Горький, А. Луначарскийларнинг воқеликни ҳаққоний тасвирлашни унинг революцион ривожланишида

кўрсатиш, енгувчи истиқбол машъали, социализм идеали билан ёритиш зарурлиги тўғрисидаги қарашлари баҳсларда ғолиб чиқди ва Ёзувчилар союзининг биринчи съездида қабул қилинган уставида равшан ифодасини топди. Уставда шундай дейлади: «Социалистик реализм совет бадиий адабиёти ва адабий танқиднинг асосий методи бўлиб, санъаткордан воқеликни ҳаққоний, тарихан конкрет равишда ва унинг революцион ривожланишида тасвирлашни тақозо этади»¹. Воқеликни бундай «тарихан конкрет ва унинг революцион ривожланишида тасвирлаш» эса «меҳнаткашларни социализм руҳида ғоявий жиҳатдан қайта яратиш ва тарбиялаш» вазифасига хизмат қилмоғи керак, деб таъкидланган.

30-йилларда ўзбек совет ёзувчилари чорак асрдан бери улуф Горькийнинг бадиий ижодида ва ўн йил чамаси Ҳамза Ҳакимзоданинг адабий практикасида амалга ошириб келинган социалистик реализмнинг мазкур принциплари асосида ўз ижодларини ривожлантирдилар.

Воқеликни ҳаққоний ва революцион ривожланишида тасвирлаш ва меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш кўп қиррали, ғоят мураккаб жараён бўлиб, бу янги методнинг жуда муҳим хусусиятларини ифодалади, унинг адабий традициялар билан ўзаро боғлиқлигини ва айни замонда новаторлик моҳиятини белгилаб берди. Социалистик реализмда худди танқидий реализмда бўлгани каби ҳаётни реалистик акс эттириш принципи, яъни характерларни социал шароит билан боғлиқ ҳолда тасвирлаш принципи жорийдир. Лекин бадиий ҳаққонийликнинг теранлиги социалистик реализм лагеридаги ёзувчиларда тарихий жараён ҳақидаги чинакам илмий тасаввур билан чатишиб кетади ва тарихий келажакни — дунёни коммунистик ва коммунистик қайта қуришни аниқ ва кенг равишда кўриш имкониятини туғдиради.

Янги, социалистик реализм адабиётининг моҳиятини, асосини коммунистик партиявийлик ташкил этади. Айни замонда коммунистик партиявийлик ижод жараёнида халқчиллик принципи билан, янги киши образи концепцияси билан, традиция ва новаторлик, замона-

¹ Первый Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет. М., Гослитиздат, 1934, стр. 716.

вийлик ва тарихийлик, миллийлик ва интернационаллик ва ҳ. к. қатор принципиал проблемалар билан, ёзувчининг воқеликни ўзига хос равишда бадий ўзлаштириши, «кўриши» билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кечади.

30- йилларда коммунистик партия раҳбарлигида, ишчилар синфининг ёрдамида қишлоқларда якка хўжаликлар ёппасига колхозлаштирилди, мамлакатда умумхалқ ҳоқимияти ўрнатилди, халқларнинг ғоявий-сиёсий бирлиги амалга ошди. Умумхалқ ишининг бир қисми бўлган адабиётнинг халқ ҳаёти билан алоқаси мустаҳкамланди, унда халқчиллик принциплари чуқур илдиз отди, халқ манфаатларига онгли равишда хизмат қилиш воқеликни коммунистик идеаллар позициясидан «кўриш» ва баҳолашни тақозо этди. Партиявийлик халқчилликнинг юксак шакли, марксча-ленинча дунёқараш билан бойитилган гражданлик бўлиб қолди, Коммунистик партиявийлик халқчилликни чуқур ва атрофлича ифода этди. Булар ҳаммаси ўзбек совет адабиётининг оптимистик ҳаётбахш пафосини вужудга келтирди.

ЎЗБЕК ПОЭЗИЯСИНING ОПТИМИСТИК ПАФОСИ

Социалистик реализм адабиёти ўзининг оптимистик пафоси билан жозибадор ва қудратлидир: янги ижодий методнинг оптимистик пафоси меҳнат аҳлига янгича муносабатдан, инқилобий (социалистик) гуманизм концепциясидан, инсонга, унинг яратувчилигига бўлган қаттиқ ишончдан туғилди. Социалистик адабиётнинг ғоявий ва бадий новаторлиги революцион гуманизм билан ҳам йўғрилганлигидадир, яъни меҳнат киши янги жамиятни тузишда хоҳ ўз манфаатлари, хоҳ жамият манфаатлари учун жавобгар эканлигини акс эттиришида ҳамдир. Демак, адабиётимизнинг оптимистик пафоси социалистик идеалнинг ҳаётбахшлилигидан келиб чиқди ва коммунистик партиявийлик, теран халқчиллик, актив гуманизм принциплари, совет ватанпарварлиги ва интернационализм ғояларининг ички боғланишидан, мураккаб бирлигидан ташкил топди. Социалистик идеал позициясидан ҳаётни революцион ривожланишда «кўриш», унинг «гўзал» келажagini яратишга ишонч оптимизми келтириб чиқаради. Бу — янги ҳаёт ва унинг қувончларини бўяб кўрсатиш натижасида эмас, балки бахтиёр келажак сари ҳаракат.

коммунистик идеал нафаси ва гўзаллигини амалда синаш, бунёдкорлик натижасида туғилган оптимизм; янги синовлардан олиб ўтишга асқотадиган оптимизmdir.

30-йиллар ўзбек адабиётининг ҳамма жанрлари, ҳамма темалари ва мотивлари мана шундай оптимистик пафос билан йўғрилди. Адабиётимизда мамлакатимиз қиёфасини социалистик негизда ўзгартираётган қаҳрамонларнинг ишлари ва кечинмалари, совет халқининг меҳнатга янгича муносабати, ўй ва туйғулари, қувонч ва ташвишлари ифодалана бошлади.

Халқимизнинг қаҳрамонона меҳнати туфайли ўзгарётган ҳаётни байрам ҳолатида, серқуёш манзараларда, ёрқин ҳаётбахш ҳис-ҳаяжонлар оғушида тасвирлаш айниқса поэзия учун характерли эди.

Поэзиянинг социалистик ҳаёт билан муносабати кучайган сари айрим шоирлар ижодига турмуш ҳодисаларини схематик акс эттириш, кузатувчанлик ҳоллари камая борди. Ўзбек поэзиясининг жанговарлик ва тасвирчанлик кучи ошди. Қурилиш ва меҳнат темаси билан бир қаторда 20-йиллар поэзияси учун характерли бўлган Совет ҳокимияти учун қуролли кураш темаси баралла жаранглади. Лекин бу қаҳрамонлик темаси янгича таҳлил қилинди. У мамлакатни социалистик асосда қайта қуриш темаси билан уйғунлашиб, совет кишиси онгининг ўсишини, маънавий дунёсида содир бўлаётган янги фазилатларни акс эттирди. Кенг халқ оммасининг кундалик меҳнат қаҳрамонлигини ифодалаш пафоси эса биринчи планга ўтди, социализм ғояларининг ҳаётга киришига, янги одамнинг, революция кишисининг туғилишига алоҳида эътибор берилди. 30-йиллар давомида, айниқса, унинг иккинчи ярмида ўзбек поэзияси ривожланаётган ва мустақкамланаётган социалистик муносабатларнинг янги-янги қирраларини акс эттириш билан бойиб борди, социалистик меҳнат поэзияси, бунёдкор совет кишиси лирик қаҳрамоннинг диққат марказида турди.

30-йиллар ўзбек поэзиясининг юксалишида ҳар хил шоирлар авлоди қатнашди. 20-йилларда ўз ижодларини бошлаган Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Шокир Сулаймон, Уйғун, Яшин, Ғайратий ва Миртемир каби шоирларнинг ижодлари тобора равнақ топиб, улар социализмнинг ҳаётбахш пафосини куйлай бошладилар. Шоирлар сафи Шайхзода, Усмон Носир, Амин Умарий,

Султон Жўра, Ҳасан Пўлат, Зулфия, Даврон, Холид Расул, Акмал Пўлат, Зафар Диёр, Илёс Муслим, Қуддус Муҳаммадий ва бошқа ёш шоирлар билан тўғиб борди.

Кенг халқ оммасини жалб этган социалистик бунёдкорлик, меҳнат пафоси шоирларни бевосита ўз бағрига тортди. Бир қанча шоирлар редакцияларда ёки ишлаб чиқаришда ишладилар, колхоз ва совхозларда, қурилишларда бўлдилар. Мамлакат бўйлаб сафарга чиқдилар. Шоир Ғайратийнинг Тошкент механика заводида ишлаши «Зарбдор», «Олов танлар» шеърӣ тўпламларнинг майдонга келишига сабаб бўлди. Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, А. Умарӣ, Элбек, Ш. Сулаймон; Усмон Носир ва бошқа шоирларнинг янги қурилишлар билан бевосита боғланишлари, Москва, Ленинград шаҳарларида, қардош республикаларда бўлишлари натижасида жонли таассуротларни акс эттирган шеърлар пайдо бўлди (Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида», Ойбекнинг «Днепрострой», Ҳамид Олимжоннинг «Тарих кўрганми», «Нима бизга Америка», «Чирчиқ бўйларида», Уйғуннинг «Жонтемир», «Бригадир Қарим», «Украина ерлари», Усмон Носирнинг «Нахшон» асарлари каби).

Ҳаётнинг ич-ичига кириш, унда актив иштирок этиш, уни ўзгартиш, қайта тузишга кўмаклашиш поэзиянинг етакчи принципи, аксар шоирларнинг ижодий эҳтиёжи бўлиб қолди, халқчиллик, партиявийлик принциплари тобора мустаҳкамланди. Ғафур Ғулом табиӣ ва самӣмӣ равишда

Ақллари партиянинг
Бой йўлига соламиз.
Қаламларни куң доврўгин
Ёзмоқликка қистаймиз,—

(I-том, 53-бет).

деб ёзди. У ўз синфининг «кўз-қулоғи» эканлигини, совет ёзувчиси учун ижод эркинлиги ҳамиша халқ ишига тааллуқли эканини таъкидлайди.

Биз, куйчилар, пролетар—
Мозолланган қўлларнинг
Кўз нурлари.

Биз—
Пролетар адблугин,
Пўлат қалам ўткир тигин,
Шу азамат қўлларда,
Ўз синфий йўл учун
Қурол қилмоқ истаймиз.

(I т. 53-бет)

Шоир Фафур Гулом «тракторнинг шўх куйига — шеъри жабдуғ бўлолса, ўзида йўқ севинади» (I т., 54-бет); «диалектика томларида қалбига сингиб кирган Ильич гоёларини, сезишларини» (I т., 72-бет) тараннум этади. У «иродасини ҳарбга отлантириб», «маънилари қанотлантиради». Унинг «ҳарфлари, сўзлари, жумла ва қофиялари мазмунларини опичиб, беш йилликлар билан баравар из босади» (I том, 53-бет); У шеъриятга халқчиллик, граждандлик мазмун беришини, шоир учун биринчи навбатда ўз ватанининг чинакам граждани бўлиш зарурий шарт эканини фахр билан уқтиради:

Майли шоир ё санъаткор бўлмаслик мумкин.
Бироқ бўлмоқ граждани шундай ўлканинг,
Унда фикр, меҳнат — озод, яшамок эркин—
Қандай гурур ва мақтаниш бу сифатга тенг.

(Т., 89-бет)

Ҳамид Олимжон Фафур Гуломга ҳамоҳанг равишда партиявийликни қувватлаб:

Партиянинг иродаси:

бизнинг йўлимиз!

Жумла жаҳон

Ишчисига кўрсатажамиз:

Қандай қилиб,

одимларни ташламоқ керак.

Қандай қилиб,

тарихларнинг кенг кўкрагида

Большевикча

курашларин бошламоқ керак,—

(I-т., 108-бет).

деб куйлайди.

Поэтик образ маҳоратини, вазн, қофия ва шу каби шеърӣ тасвир воситаларини социализм қурувчи меҳнаткаш халққа хизмат қилдиришда халқ оғзаки ижоди, ўзбек классик шеърятининг илғор анъаналари билан бир қаторда рус классиклари ва совет ёзувчилари, айниқса Маяковский поэзияси катта ёрдам қилди.

Ғафур Ғулом бу йилларда Маяковский традициялари ўз ижодига қанчалик чуқур таъсир этганини кейинчалик қуйидагича ёзади:

«...Маяковский лирикасидаги ҳаяжон ва буюк кучга эга бўлган ҳиссиёт таъсири остида мен шоирдаги сиёсий ўткирликни, унинг ритмидаги мардона оракторлик кучини, интонациясини, истиораларининг дадиллигини, муболағаларининг тўлалигини ўзимга танлаб ола бошладим»¹.

Шоир Ҳамид Олимжон ҳам 1929 йилда Қримда таланти совет шоири В. Маяковский билан учрашганини, бу учрашув унда жонли таъсир қолдирганини, унинг ижоди чуқур ҳаяжон, зўр эҳтирос ва пафос билан куйлашга руҳлантирганини хотирлайди².

Ўзбек шоирлари учун Маяковскийнинг поэтик тажрибаси гражданлик ва партиявийликни ифодали усуллари излашда ўзига хос бир мактаб бўлди. Ғафур Ғуломнинг большевистик эҳтиросини ҳам шу ўрганишдан четда тасаввур қилиш қийин.

Аммо ўз-ўзидан маълумки, ўзбек шоирлари хилма-хил поэтик традициялардан ижодий фойдаланиб, айни замонда поэзияга тамомила янги материал киритдилар; воқеликнинг янги-янги қатламларини бадиий ўзлаштирадилар, тематика ва проблематикани кенгайтирадилар, мана шу ғоявий ва тематик бойликни ифодалаш учун янги бадиий формаларни изладилар. Бу излашишларда талай муваффақиятларга эришдилар. Лекин баъзи қийинчиликларга ҳам дуч келдилар. Шоирларимиз ўз миллий, рус ва қардош халқлар адабиётлари традицияларини ўзлаштириш масаласида айрим ҳолларда камчилик ва нуқсонларга йўл қўйдилар. Баъзан классик поэзияга ижодий ёндошмасдан ундаги эскирган образлар, ифодалар, фигуралардан (С. Абдулла, Чус-

¹ «Литературная газета», 8 апреля 1950 г.

² Ҳ а м и д О л и м ж о н. Танланган асарлар. Учинчи том. Тошкент, 1960, 262—264-бетлар.

тий шеърларида учраб тургани каби) танқидий фойдаланилмади. Утмиш адабий традицияларининг эскирган тасвирий тил воситаларига эргashiш натижасида айрим янги образлар орасида эскича ифодалар ямоқ бўлиб юрди. Масалан, Ғайратийнинг «Зарбдор қиз» шеърисида «Само қиз-юлдузлар кулиб боқади» ва «Чопиқда» шеърисида эса:

Аглас сочин тараб қуёш,
Гоҳ мўралаб ўйнатар қош,
Ханда сочар дудоғидан—

тасвири берилган бўлиб, бундай тасвир авторнинг ўтмиш адабиётига тақлид қилганини кўрсатади.

Тасвирий ифода воситаларига ижодий муносабатда бўлмаслик натижасида форма асосий мазмундан ажраб, узилиб қолгандай туюлади.

Мазмуннинг формадан узилишининг бошқача кўринишлари ҳам учрайди. Бу кераксиз «янгилик» яратишга, беасос новаторликка, мубҳам ифодаларга интилишдан иборат. Бу ҳодисани, ҳатто Ғафур Ғулом ва Шайхзода каби забардаст шоирларнинг баъзи шеърлари ёки мисраларида ҳам кўриш мумкин. - Ғафур Ғуломнинг «Тугалсин такъя» шеърисида қуйидаги чалкаш, тушуниш қийин сатрлар бор:

Мен:
Пиёлага оёқлар—
Бойламоқни ўйлайман,
Балки сиз:
Шамларга кўзойнак,
Китобларга дардарак
Ихтиросин сўзларсиз.

Ортиқча муболага приёмини ишлатиш шундай абстрактликни келтириб чиқаради.

М. Шайхзода «Кўз бўёвчи» шеърисида «математик» жумбоқдан образ яратишга уринади.

Бир инсофсиз ғайрат билан
У буткул
0,5 қиларди ҳамон.
Чунки вергул

«Зўрланган» бир маъсум жон.
Мукофотни, «баракалла» баҳосини
Излаб юрган бу овчи,
Ҳаммамизга таниш унсур—
Кўз бўёвчи.

Шоир кўз бўёвчини ҳаммамизга таниш деб доврўқ солса-да, бари бир унинг образи китобхонга танилмай қолади. Чунки тушуниб бўлмайдиган кинояли гаплар, ҳисобга (арифметикага) кераксиз мурожаат этиш, вергулни бир хона ўнгга суриш — мукофот изловчи «овчи» ни кўз бўёвчи сифатида гавдалантиришга ожиздир. Бу тахлитда янгилик қидириш реализмга терс бўлган формалистик уринишдир.

30- йиллар ўзбек адабиётида «болалик касали» формалистик ва натуралистик оғишларда ҳам ўзини кўрсатди. Умаржон Исмоиловнинг «Турксиб ашуласи» шеърида маъно англатмайдиган товушлар орқали социалистик воқелик пафосини ифодалашга интилиш беҳуда формалистик кучаниш эди. У Турксиб темирўлига бағишланган шеърида ёзади:

Йўлларни оч,
Турмушлар соч.
Тук-тук,
Шип-шип.
Тук-тук,
Шип-шип.
Тук-тук
Сиб-сиб.
Турк-турк
Сиб-сиб.

Эминжон Аббоснинг «Трактор марши» шеърида қўйидаги футуристнамо «изланиш» бошланади ва шеър давомида шу парча тўрт марта такрорланади:

Тез... ззззз
Тез,—
Пир... ррррр
Пок.
Туррррр... поқ-поқ.
Турррррр... поқ

Урпоқ
Ер—
Без,
Тез.
Куз.

Поэзия халқни коммунистик руҳда тарбиялашга ва эстетик завқни уйғотишга ёрдам бериши керак. Келтирилган шеърларда на униси, на буниси бор.

Натуралистик тасвир, тавсифийлик, турмуш ҳодисалари устида сузиб юриш, уларнинг моҳиятини оча билмаслик, фикр ва туйғуларни, картиналарни ихчам ифодадалай олмаслик каби камчиликлар Эргаш, Ҳасан Пўлат, Ғайратий, Э. Аббос ва бошқа кўпгина шоирларнинг бир қанча шеърларида очик кўзга ташланади. Ҳасан Пўлат «Узатув» номли шеърда зарбдор типини бир ёқлама, жисмоний жиҳатдан ғоят кучли, темирдан ясалган одам қилиб тасвирлайди ва зарбдор (ударник)нинг ишчанлик хусусияти янги техникани ўзлаштирганлигида эканини унутади, зарбдорликнинг ижтимоий моҳиятини бадий воситалар билан очиб бера олмайди.

Ғайратий «Ишчи хати», «Цехлар шеъри» асарларида ишчи ва большевик образларини натуралистик тавсиф йўли билан яратишга уринади.

30-йиллардаги ўзбек поэзияси ижодий ўсиш қийинчиликларидан келиб чиққан бу каби хато ва нуқсонларни, ғоявий-бадий кучсизликни йўқотиб борди ва илғор намояндаларининг энг яхши асарлари орқали умумсовет поэзияси хазинасига муносиб ҳисса қўшди.

Беш йилликларнинг конкрет материаллари турлича шоирлар авлодининг шеърларини озиқлантирди ва ҳар қайсисининг ижодига хос равишда ўз аксини топди. Социалистик қурилишнинг тез суръатлар билан авж олдирилишига жавобан Ҳамид Олимжон махсус публицистик поэма яратди («Пойга» тўпламига кирган «Тарих кўрганми», «Нима бизга Америка» асарлари), Публицистик маҳорат билан битилган бу поэмада оддий совет кишининг меҳнат қаҳрамонлиги факти ёритилди, партиянинг жанговар чақириқлари поэтиклаштирилди, мамлакатда содир бўлаётган кундалик воқеаларнинг халқро аҳамияти очилди.

Ҳаётни социалистик асосда қайта тузиш, бунёд этиш лафоси ҳар бир шоирнинг индивидуал стилига кенг им-

коният туғдирадиган, ягона социалистик реализм методи принципларини ишлаб чиқишга катта йўл очди. Шоирларнинг шахсий кечинмалари негизда улар ижодини бирлаштирадиган ва бир-бирига яқинлаштирадиган хусусиятлар яққол гавдаланади. Шоирлар ҳаётни ўрганар, ундан илҳомланар эканлар, эски турмуш қолдиқлари билан, хусусий мулчилик ахлоқи ва одатлари билан курашда туғилаётган янгилик куртакларини пайқаб олиб, қўллаб-қувватлар эканлар, ҳаммадан бурун қаҳрамон излайдилар, янги одамга мурожаат этадилар, унинг ўсишини, тараққиётини кузатадилар. Диққатни мана шундай замондош характерининг таҳлилига қаратиш поэзиянинг замонавийлигини, унинг реалистиклигини таъминлади. Конкрет қаҳрамоннинг шеър мазмунига кириши схематизм ва риторикани сиқиб чиқаришни, аниқ форма топишни ва тасвирнинг ёрқин ҳамда тийран бўлишини тақозо этади. Янги одамларга — социализм бунёдкорлари, бинокорларига мурожаат этиш шоирларнинг ижодий тажрибасини, лирик қаҳрамоннинг маънавий оламини бойитар, уни камолат сари етаклар, энг муҳими, унинг халқ билан алоқаси жуда мустаҳкам ва бузилмаслигини ифодалар эди.

Ғафур Ғулом бу йилларда чинакам реалист шоирга айланди. Унинг чуқур партиявийлик руҳи билан суғорилган лирикаси янги ҳаётнинг шахдам қадамлари билан ғолибона олға босиши ритмини, қийинчиликлардан чўчимайдиган, бақувват иродали совет кишиси туйғуларини ифодалайди. Ғафур Ғулом шеърлари томирига бизнинг замонамиз қони оқиб киради. Унинг лирик қаҳрамони халқ файласуф донишманди бўлиб гавдаланди. Шоир совет воқелигини чуқур идрок этади, ундан олган таассуротларини қизғин эҳтирос билан куйлайди. Унинг социалистик ҳаёт манзараларини чизишида эскилик билан янгиликнинг, ўтмиш билан ҳозирнинг ғоявий асослари тўқнашади. Кескин контрастлар, тарихий ва замонавий картиналарнинг ҳаққоний тасвирида лирик қаҳрамон актив равишда ҳаётни революцион негизда қайта қуришни ёқлайди. У китобхонда дўстга нисбатан қизғин — меҳр-муҳаббат, душманга нисбатан ўтли ғазаб ва нафрат уйғотди. У Турксиб темир йўли қурилиши мисолида («Турксиб йўлларида») халқнинг ёрқин истиқбол яратувчи қудратини акс эттирди. Шоир ўтмишда эзилиб келган камбағал деҳқоннинг колхозга киришида бахти-

ёр— маданий ва фаровон ҳаёт йўлини кўрди («Кўкан батрак» ва «Кўкан батрак эмас» поэмаси). У чуқур ғазаб билан Ғарбий Европа ва Америка империалистик давлатларининг тажовузкорона кирдикорларини очди («Тўқиниш» шеъри, «Хитойдан лавҳалар» поэмаси). У эксплуатацияга асосланган ўтмишнинг чиркин саҳифаларини ёритиб, ўқувчини янги ҳаёт учун курашга руҳлантиради («Яловбардорликка» шеъри).

Шоир Ойбек совет кишиларининг социализм қуриш соҳасидаги муваффақиятларини чуқурроқ ҳис қилиб, ўзбек совет поэзиясига янги тематика — озод меҳнат, ёшларнинг билим олиши, аёллар озодлиги, мамлакатни индустрлаштириш, қишлоқларни колхозлаштириш темаларини киритишда ва қурувчи-инсон образини яратишда фаол қатнашди. У янги лирик мазмунни, янги ритм ва поэтик сўз, фикр ва туйғуларини «Фанга юриш», «Қишлоқ қизи — студент», «Муаллима», «Комсомолка — ишчи қизга», «Комсомол қўшиғи», «Беш йиллик план», «Паттачи хотин», «Днепрострой», «Темир ҳақида», «Ўзбекистон» каби шеърларида ифодалайди. Бу шеърлар коллектив меҳнат бағрида етилган совет кишисининг ички дунёсини, қаҳрамонона меҳнат романтикасини, озод меҳнат нашъасини юксак пафос билан тараннум этади. Гигант Днепр электр станциясини қуришга киришган совет кишиларининг иродаси, бунёдкор меҳнат қудрати шоирнинг диққатини ўзига тортди. Шоир мустаҳкам иродали меҳнат қаҳрамонлари коллективининг лирик образини чизади:

Биз яратиш даврининг қаҳрамонлари,
Қуёш алангалари қонларда ёнар.
Асрларнинг ишини йилимиз қилар,
Йиллар билан ўзишар қуриш онлари.

Ҳамид Олимжон лирикасининг замонавийлик пафоси социалистик бунёдкорликни чуқур ҳис қилиш ва бутун жабҳа бўйлаб борган социалистик ҳужумга монелик қилган душманни ғазаб билан фош этишда ифодаланди («Улим ёвга» шеъри). У бақувват бадиий чақириқ ва нотикона сўз билан мамлакатни индустрлаштириш сиёсатини қаттиқ ҳимоя қилди («Биз енгдик», «Пойга», «Улка сафарбар», «Нима бизга Америка» асарлари).

Беш йилликлар даврида техник қайта қурилиш, ка-

питалистик мамлакатни қувиб етиш ва улардан ўзиб кетиш темаси, табиатни энгиш мотиви Ҳамид Олимжон шеърларида бақувват жаранглади. Ҳамид Олимжоннинг «Улим ёвга», «Пойга», «Улка», «Дарё кечаси», «Чирчиқ бўйларида» тўпламларидаги шеърлари мамлакатни индустрлаштириш, техникани тараққий эттириш орқали табиатни социализм қурилишига бўйсундириш ғоясини ёрқин ифодалайди.

Ҳамид Олимжон «Бахтлар водийси» ва «Маҳорат» номли шеърларини пахтакор колхозчиларга бағишлаган. Шоир пахта планини шараф билан бажарган колхозчиларни қизғин олқишлаб, уларни янги-янги ғалабаларга илҳомлантирди. Шоир пахта мустақиллиги учун бўлган курашни бадий ифодалаб, халқнинг социалистик меҳнатга бўлган иштиёқини ва улуғ тарихий ғалабалар натижасида уларда уйғонган ҳисларни тасвирлади. Ҳамид Олимжон «Бахт» тўпламига кирган шеърларида Совет ҳокимияти даврида халқнинг бахтиёрлигини лирик жўшқинлик ва қувонч билан куйлайди ҳамда бахтга эришувда Коммунистик партиянинг роли ва раҳбарлигини ҳарорат билан тасвирлади.

Ҳамид Олимжоннинг «Кремль чироғи қаршисида», «Москва» шеърларида халқлар дўстлиги пафоси Ватанимизнинг юраги жонажон Москвани, бутун дунёга озодлик ва бахт нурини сочувчи қуёш бўлган Кремль-юлдузларини улуғлаш орқали ифодаланди:

Ҳаммаёқ интилар Москвага қараб,
Шу ердан қон олар қалбига ҳаёт.
Шу қуёш ўнгида айланур дунё,
Шу ердан бошланур бутун коинот.

Шоир Уйғуннинг дастлабки беш йилликлар даврида яратган шеърларининг лирик қаҳрамони озод меҳнат ва кураш қувончи билан яйраган, ҳаётсевар совет гражданидир. У ўз лирикасида эксплуатация занжирларини улоқтириб ташлаган, озод меҳнат қучоғида ўсаётган, табиат манзараларидан завқланган, меҳнатининг шоншарафидан руҳланган совет кишисининг фикр ва туйғуларини ифодалади («Бригадир Карим», «Назир отанинг ғазоби», «Қуёш ўлкасига», «Гуласал» ва бошқа шеърлари). Шоир ўз қаҳрамонларининг мураккаб кечинмалари-

ни акс эттириш, табиатни енгаётган совет кишиларининг меҳнاتини кўрсатиш учун ёрқин бўёқлар топа билди. Унинг ҳаяжонли тили тасвирий воситалар, мажозий маънолар, поэтик такрорлар ва ундалмаларга бойдир.

Уйғун шеърларида мардона кураш билан йўғрилган табиатни енгил пафоси кишининг дунёни қайта қуришга бўлган ишончига ишонч қўшади. Шоир қалби ҳаётни қайта қуриш ташвиши билан безовта, ватанпарварлик қўйғулари билан тўлиқ пахтакор деҳқон психологиясини кичик бадний лавҳаларда кўрсатиб беради.

20-йилларда ўз ижоди билан буржуа миллатчилиги идеологиясига қарши курашда чиниққан шоир Ғайратий 30-йиллардаги ўз лирикасини Ўзбекистонда саноат қурилишини тасвирлашга бағишлади, у шахсан заводда ишлаб, у ердаги адабий тўгаракка раҳбарлик қилди, ўз асарларида ишчилар ҳаётини акс эттиришга, ўзбек поэзиясига ишчи образини киритишга уринди. Саноат тематикасининг Ғайратий поэзиясидан катта ўрин олиши, шубҳасиз, ижобий ҳодиса эди. Ғайратийнинг учинчи шеърлар тўплами «Темп» шу интилишнинг меваси эди. У тўртинчи шеърлар тўплами «Олов танлар»да абстракт ишчи образини яратишдаги мавҳумийликдан, туссиз ва хира бўёқлардан қутила борди. Ғайратийнинг ижодий ўсиши совет ишчисининг фақат ташқи хусусиятларини кўрсатиш, активликка чақириш билан чекланмасдан; унинг жонли образини гавдалантиришга, ички дунёсини ёритишга интилиш билан ҳам характерланадики, шоирнинг «Севги» тўплами бунинг шоҳидидир.

Мақсуд Шайхзода ўзбек поэзиясида гражданлик ва публицистик лирикани ўстирувчилардан биридир. У фалсафий темаларда ҳам талай шеърлар ёзди. Шоир сиёсий-публицистик ва фалсафий ғояларни конкрет ҳаётий воқеалар орқали ифодалашда яхши намуналар яратди, умумлашма фикрларни ўз сезгидари ва эҳтирослари билан қўша олди. Унинг лирикасида эпик момент катта ўрин эгаллаб, кўламдор воқеалар, ғоялар ўз поэтик ифодасини топди. У Шарқ халқлари ва рус поэзиясининг манбаларидан озиқланиб, янги киши образини чизишда оригиналликка, ўзига хосликка эришди. Унинг 15 та шеър ва «Уртоқ мулк» достонини ўз ичига олган учинчи шеърлар тўплами «Ундошларим» публицистик кескинлиги билан характерланади. Шоир ўз ғоясини кутилмаган образларда беришга ва турмуш контрастларидан

кенг фойдаланишга уринади. Социалистик реализм поэзияси революцион романтикани чуқур қамраб олишни талаб этди. Шайхзода ҳам тенгқурлари сингари революциянинг азамат кучини, тарихда кўрилмаган қаҳрамонликларни, қурилиш ва кураш нашъасини революцион романтик образларда куйлади. Унинг «Ҳаёт дафтаридан» шеъри ҳаётбахш романтика намунасидир. Шоир социализм қурувчиси — лирик қаҳрамон руҳи ва орзусини оптимистик пафос билан ифодалади:

Бизнинг қадар ҳаётга
Ҳақли бўлган кимлар бор?
Сазоворми бўлмоққа
Бор экан қиш, ёш баҳор?
Ол, мени чўмдир ва юв
Эй, замон шаршараги!
Соф тизгинга ястанай,
Эй, руҳим музикаси.
Мен яшамоқ истайман,
Уч рақамли бир сонда,
Коммунизмга кирай
Қиём чоғи бўлганда.

Шайхзода ўз ижодий тажрибасида кўпгина бадий ифода воситалари комплексини ишлаб чиқа олган шоирлардан биридир. Бироқ унинг янгилик яратишга (новаторликка) интилишининг ўзи баъзан мақсадга айланиб, натижада унинг шеърларида айрим муваффақиятсиз иборалар, тасвирий тил ғализликлари ҳам майдонга келган.

Усмон Носир биринчи беш йилликда етишган ҳиссиётчи ёш шоирлардан биридир. Унинг ижодида жўшқин кечинмалар акс этди. Ҳаётий ҳақиқат шоирнинг қалбидан жой олмаса, ҳисларини титратмаса, ҳақиқий шеърини шаклга тушмайди. Шоир турмуш фактларининг ўзига узвий яқинлигини сезгандагина образ яратади, унинг ҳодисаларига ўз муносабатини алоҳида таъкидлайди. Усмон Носирнинг талай шеърлари каби «Насимага деганим» шеъри «олов» табиатини, ёрига ва юртига муносабатини ёрқин ифодалади:

Уйлашиб кўзингга қарасам,
Иккита денгиздек кўринур...

Насима! Ичаман рост қасам,
Оловдек ловуллаб дил ёнур,
Бахтлиман — жанларга ярасам.

Шунинг учун у шеърларини юрак қони билан сугорилган инжулардай севади, жонидан яхши кўради ва ўз ижодига хитобан дейди:

Шеърим! Яна ўзинг яхшисан,
Боққа кирсанг, гуллар шарманда.
Бир мен эмас, ҳаёт шахсисан,
Жоним каби яшайсан манда,
Юрагимнинг дарди — нақшисан.

Қилолмайман сени ҳеч қанда!
Ут бўлурми дарди йўқ танда?
Дардимсанки, шеърим яхшисан.

Бу — ўз шахсиятини, нафсини севиш, худкомлик натижаси эмас, балки турмушни севиш, унга яқинлигини чуқур ҳис этиш натижасидир. Чунки шоирнинг ўз ижодига бўлган муҳаббати Ватанга бўлган севгиси ва садоқати билан боғлиқдир. Буни шоир чин кўнгилдан эътироф қилиб ёзади:

Агар даркор бўлсам, ҳар чоқ чорласа Ватан,
Қўлёмаларимни ташлаб, шинель кияман.

Бу совет гражданлиги ва ватанпарварлиги туйғуларини шоир шахсига монанд ижобий маънода индивидуал — субъектив ифодасидир.

Шоир Ҳасан Пўлат лирикасида жанговар, соғлом оптимизм унинг бошқа хусусиятларидан устун эди. Ҳасан Пўлат оптимизми ўз Ватанига, халқига муҳаббат билан қаттиқ боғланган фикр ва сезгиларни ифодалайди. Унинг риторик сатрлар тез-тез учраб турадиган лирикасида социализм ғоясининг улуғворлиги, бахтиёр ҳаётни мадҳ этиш, замонамизнинг пафоси барқ уриб туради («Мен бахтиёр», «Вақти чоғ», «Жангчи» ва бошқа шеърлари).

Ҳасан Пўлат қалами душманларга қарши ғазаб олови билан тобланди. У ҳам Ватанни ҳар хил душманлардан ҳимоя қилишни ўзининг муқаддас бурчи деб билди.

У совет жамиятининг виждонли ватанпарвар аъзолари каби, ўз Ватани мудофаасига тайёр ҳолда шайланиб турганини содда ифодаларда зўр фахр билан сўзлади. Унинг поэзиясида ҳарбий тематиканинг катта ўрин олиши бунинг шоҳидидир. У Совет Армиясининг шонли ҳаёти ва унинг қаҳрамонликларига доир «Армиямиз», «Атака», «Қизил аскар», «Милтиғим», «Отлиқ аскар сўзи» каби қатор шеърлар ёзди.

30-йилларнинг охирида халқаро вазият борган сари мураккаблашиб борди, бутун дунё реакцион кучлари қутуриб, иккинчи жаҳон урушини очишга ҳаракат қилдилар. Бу вазият бутун совет адабиёти, шу жумладан ўзбек совет поэзиясининг тематикаси ва мундарижасига ҳам таъсир кўрсатди. Муҳим темалардан бири бўлиб қолган мамлакатимизни мудофаа этиш темасида ҳам ватанпарварлик пафоси ёрқин ифодаланди. Холхин-Гол Жанглари, Финляндия компанияси Белоруссия ва Украинанинг ғарбий областларини озод қилиш муносабати билан қизғин ватанпарварлик руҳида бир қанча шеърлар ёзилди.

Тиш-тирноқларигача қуроланган агрессор япон самурайларининг совет чегарасини ёвузларча бузиб ўтишга уринишларини қаттиқ қоралаган поэтик асарлар яратилди. Ҳасан Пўлатнинг «Жанговар» поэмаси ҳам шу воқеани акс эттиради. Бу поэма шоирнинг партия раҳбарлигида жанговар руҳда тарбияланганини ифодаловчи бир муқаддима билан бошланади. Сўнгра шоир оёқда йишга Ҳасан кўлининг тинчлигини бузган самурайга ғазаб билан мурожаат қилиб, уларнинг ожизлигини бадий формада кўрсатиб беради. Поэманинг воқеабанд қисмида шоир комсомол Марк Шапарнинг Ҳасан кўли жангларида бирида иштирок этишини тасвирлайди ва жанговар совет ёшлари образини чизади.

Умуман, 1938 йилда Ҳасан кўли атрофида содир бўлган воқеаларда совет жангчиларининг кўрсатган қаҳрамонликлари ёзма адабиётда ва фольклорда из қолдирган эди. Халқ шоири Пўлканнинг «Ҳасан кўл» достони ҳам япон самурайлари ҳужумига совет қўшини томонидан берилган қақшатқич зарбани кўрсатувчи жанговар эпизодлардан ташкил топган. Шоир мамлакатимиз чегарасининг пўлатдай мустаҳкамлиги, Совет Армиясининг қудрати, юқори техникаси, темир интизоми, интернационализм руҳи ҳақида куйлаб, ҳар қандай душман бизнинг

Ватанимиз тупроғига ўтгундай бўлса, уни тор-мор этишга тайёр турганимизни ҳикоя қилади. Шуниси характерлики, Пўлкан шоир япон империалистлари, самурайлардан япон халқи ва меҳнаткашларини фарқ қилади. Шоир тажовузкор япон самурайларига бўлган ўтли ғазабини ифодалайди ва уларнинг совет қўшинининг қақшатқич зарбасига учрашини ҳаққоний тасвирлайди.

Дастлабки беш йилликлар даврида ижод этган ёш шоирлар орасида Амин Умарийнинг ижоди алоҳида ўрин тутади. У ўз лирик тушунчасида совет ёшларининг бахтини, шодлик ва қувончини ёрқин ҳис қилди, «қуёш» ва «баҳор» унинг сеvimли образи бўлиб қолди. У революция туғдирган «социализм баҳорида равнақ топган» ёшликни пафос билан куйлайди («Янги товушлар», «Давр тантанаси», «Ёшлик», «Фарзанд», «Болалик қўшиқлари» тўпламлари). Шоир ёшлик ва мардлик қўшини янгради, унинг кўз ўнгида «ҳаётимиз ўзи ижод мактаби» сифатида гавдаланади.

Шоир Султон Жўра ўз лирикасида социалистик қурилиш ютуқларининг оламшумул аҳамиятини, совет халқларининг фидокорона ғайрати ва меҳнатини куйлади, ўзбек халқининг Москвага, рус халқига бўлган садоқатини ифодалади («Москва», «Фидокор» шеърлар тўплами). Султон Жўра поэтик асарларининг қаҳрамони — колхозчи, зиёли, хизматчи, чегарачи ва ҳоказолардир. Ватанга, халққа хизмат қилиш шоирнинг ватанпарварлик идеали билан боғлиқ эди. У чегарачилар турмушига онд «Чегара туниси», «Фидокор» каби шеърларида совет ватанпарварлиги туйғулари билан тобланган чегарачиларга хос сергаклик ва ҳушёрликни улуғлади. «Астроном» шеърисида ўтмишда бировлар эшигида қўй боқиб юрган, хурофотларга ишонган чўпон боланинг совет даврида ўқиб, астроном бўлиб етишишини, «осмон сирлари»ни билиб олгач, ўз билимини кенг омма хизматиға сарф этишини тасвирлади.

Зулфия 30-йиллар бошида яратган икки тўплами («Ҳаёт варақалари» ва «Қизлар қўшиғи») даги лирик шеърларининг кўпини хотин-қизлар озодлиги темасига бағишлади. Зулфия ўзбек аёлларининг революциядан илгари бошларидан кечирган оғир ва кулфатли ҳаётини Совет ҳокимияти йилларидаги озод ва қувноқ ҳаётларига контраст қилиб тасвирлади. У «Механик Қумри», «Ҳожар», «Она қувончи», «Кутиш», «Сени севардим»

шеърларида она-ота жоҳиллигига, ўртоғининг қолоқлигига қарши исён кўтарган ғайратли, тинимсиз, олға интилувчи, янги оила учун курашувчи ўзбек қиз-жувонлари лирик образини яратишга интилди.

Зулфиянинг лирик қаҳрамони ўтмишда эзилган ҳуқуқсиз аёлларнинг энди тенг ҳуқуқли бўлиб, эркин ҳаётга эришишларини ҳимоя қилди. Эрксиз аёлларнинг эски турмуш қаршилигини синдириб, нодонликни енгиб, бахтли, ҳур ҳаёт қуришини ёритишда Зулфиянинг ўзига хос овози ва сўзи бор. Ўзбек аёлининг севгига, оилага, меҳнатда, жамиятга янги илғор совет кишиси позициясидан туриб қараши шоира асарларида тобора мустаҳкамланди.

30-йиллар позициясида шоир Миртемир ижоди ҳам алоҳида ўрин тутади. Миртемирнинг бу йиллардаги «Қайнашлар», «Бонг», «Пойтахт», «Коммуна», «Очлар ўлкасида» каби шеърӣ тўпламларига кирган шеърлар ва поэмалари 30-йилларнинг яратувчилик пафосини, социалистик меҳнат гўзаллигини бахтиёр совет кишисининг янгича маънавий дунёсини ифодалади.

Миртемир шеърларида социалистик меҳнат, совет кишисининг бунёдкорлиги улуғланади. Шоирнинг «Яшил япроқлар», «Ҳам посевной, ҳам васл», «Шодиёна», «Аму қирғоқлари» каби шеърларида оддий совет кишилари-нинг маънавий тўлақонли ҳаёти, бахтиёр ва фаровон турмуши лирик ҳаяжон билан шарафланади. Унинг «Ой юзлик», «Боғ кўча», «Қора кўзлик», «Бир шўх» каби шеърларида ҳур муҳаббат тароналари янграйди.

Миртемир лирикасининг характерли хусусияти шундаки, шоир социалистик ғояларни содда ва юксак бадий формада ифодалаш учун халқ поэзияси арсеналидан ижодий фойдаланди. У айниқса халқ қўшиқларига хос ритмикани кенг қўллайди, уларда кўп учрайдиган традицион образларни янги мақсадга бўйсундиради. Бу хусусиятлар унинг «Яли-яли», «Боғ кўча», «Сулув чечаклар» ва бошқа кўп шеърлари учун характерлидир.

Миртемир поэзиясида пейзаж лирикаси ҳам кам аҳамиятга эга эмас. Унинг кўпгина шеърларида табиат лирик қаҳрамоннинг фаолияти учун фон сифатида хизмат қилиб, унинг бирор хислатини таъкидлашга ёрдам беради. Бир қатор шеърларда эса («Куз», «Сени, болалигим...» каби) табиат манзаралари шеърнинг асосий мазмунини ташкил этади.

30-йилларда уч поэтик тўплами билан («Эрк илҳомлари», «Кўклам наъраси» ва «Гулшан») майдонга чиққан шоир Собир Абдулла айниқса оммабон ашулалари ва ҳажвий шеърлари билан шуҳрат қозонди. Шоирнинг биринчи тўпламига кирган шеърлари, бошқа ўзбек шоирларининг асарларидек, дастлабки беш йилликлар даврининг қурилиш пафоси билан суғорилган эди. Ўзбек халқининг пахта мустақиллиги учун кураши, беш йиллик планларнинг муваффақиятли бажарилиши, синфий курашда меҳнаткаш халқ ғалабаси шоирни оташин ва публицистик асарлар яратишга илҳомлантирди. Замонавийлик, равонлик хусусиятлари унинг иккинчи ва учинчи шеърый тўпламларида яна ҳам балогатга етади («Ленин ўлди, ленинизм яшайди», «Октябрь тонгида», «Қолхоз ҳангомаси», «Йўқликдан тўқликка» ва бошқа шеърлар).

Собир Абдулла классик адабиёт, фольклор шакллари ва бадий воситаларидан янги, социалистик мундарижани поэтик ифода этиш учун фойдаланишнинг ўзига хос намуналарини бера олган шоирдир.

Оддий ишчи бўлиб ишлаган ёш шоир Ғиёс Соатийнинг «Янги товушлар», «Шеърлар» (1933 йил) тўпламларига кирган «Тайёрман», «Динамо», «Меҳнат куйлари», «Зарбдор Абдулла», «Фабрика кечаси», «Қурилишдан рапорт» каби қатор шеърларида беш йиллик планини ортириб бажарган ишчининг қувончи, республикамизда қад кўтарган гигант қурилишлар наъидаси ғоявий-бадий жиҳатдан эндигина етилиб келаётган мисраларда куйланади.

Шоир Жигой (Мирсоат Олимов) совет кишининг зўр қобилият ва яратувчилик кучига эга эканлигини «Далварзин чўллари» шеърида анча маҳорат ва ҳаяжон билан ифодалайди. У Сирдарёдан сув чиқариб Далварзин чўлини яшнатиб, пахта майдонига айлантирган ажойиб одамларни улуғлайди, уларнинг бу ишида истиқболимизнинг ва халқ бахтининг порлоқ йўлини кўради.

30-йилларда адабиётга кириб келган баъзи ёш шоирларнинг ижодиётида қиёмига етмаган шеърлар оз эмасди, уларга чинакам поэтик сўз маҳорати, шеърни ускуналаш, пардозлаш воситалари етишмас эди, аммо ёш авлоднинг қувноқ, ҳаётбахш овози жаранглаб эшитилиб турар эди.

Ўзбек шоирлари, барча совет шоирлари каби, халқро аҳволни диққат билан кузатиб, унда рўй берган му-

ҳим ҳодисаларга актив равишда ўз муносабатларини билдирдилар. Чет эл мавзуида ҳам интернационализм ва совет ватанпарварлиги пафоси кучли жаранглади. Ўзбек шоирлари фашистлар Италияси Ҳабашистонга ҳужум қилиб (1935 й.), уни ўзига қул қилиб олишига, Германия билан Италиянинг Испания республикасига қарши ҳарбий интервенция бошлашига (1936 й.), Марказий Хитойга бостириб кирган (1937 й.) япон империалистларига қарши совет халқининг муносабатини ифодаловчи бир қанча асарлар яратдилар.

Ойбек испан халқининг қаҳрамонона курашига бағишланган «Қаҳрамон қиз» поэмасини халқаро империализмнинг бундай тажовузкорона ҳаракатларидан бирини фош қилишга бағишлайди.

Испан республикачиларининг фашизм билан кураши яна қатор шеърлар ва очеркларни майдонга келтирди. Шулардан Гафур Ғуломнинг «Мадрид кўшиқлари» шеъри интернационализм ва халқчиллик руҳи билан сугорилган эди. Шоир халқ афсоналари ва ҳикматли ибораларидан фойдаланиб, немис ва итальян фашистлари интервенциясининг ваҳшиёна табиатини очиб ташлайди.

Уйғун «Она» шеърида Мадриддаги жангларда ўғил-қизларидан, эридан ажралган онанинг изтиробли кечинмаларини ва ниҳоят, унинг «Юнкерс» аэропланидан ташланган бомбалардан чиққан ўтда ёниб ҳалок бўлишини кўрсатиш орқали инсоний қиёфасини йўқотган франкочилар ва гитлерчиларнинг фашистларнинг ёввойиликларини фош қилди.

Ҳасан Пўлат «Уртоқ Гардон» шеърида испан халқининг озодлиги, демократия ва тинчлик учун жонини аямай, фидокорона курашган коммунист Гардоннинг жанг майдонидаги мислсиз қаҳрамонлигини тасвирлади.

А. Умарий «Улим ўғриларга» шеърида испан-фашист газандаларини ғазаб билан лаънатлади.

Қисқаси, умумсовет поэзиясининг ажралмас қисми бўлган ўзбек шоирларининг ижодиёти 30-йилларда мамлакатимиздаги социализм қурилиши пафосини ифодалади. У халқ онги, фикр ва туйғуларини ўзига хос равишда поэтик акс эттирди. Давр тараққиётининг муҳим ҳодисалари, ўзбек халқининг ҳамма жабҳа бўйлаб социализм учун кураши, янгиликнинг эскилик устидан ғалабаси фактлари ўзбек поэзиясининг ҳам тематикаси, ҳам пафоси бўлиб қолди. Бу ижодий практикада ҳар бир шоир

ҳаётга тобора чуқурроқ, онглироқ муносабатда бўлиши натижасида ўзига хос тил ва услуб билан лирик поэзиянинг ўсишига ҳисса қўшди.

Бу йиллар поэзиясининг лирик қаҳрамони образида жамиятимиздаги социалистик ўзгаришлар—туфайли бўйган ички дунёси, унинг гўзаллиги ўз ифодасини топди, ҳаётбахш ва ёрқин келажакка ишонч оҳанглари фалсафий мотивлар билан чатишди. Ўзбек поэзиясида тарихий ўтмиш ҳам, замонавийлик ҳам чуқур ҳис қилинди, халқчиллик ва коммунистик принцип мустаҳкамланди, душманларнинг разиллиги аёвсиз фош этилди, халқлар дўстлиги, пролетар интернационализм ва совет ватанпарварлиги ғоялари жўшқин куйланди, халқимизнинг жанг ва меҳнат шароитидаги қаҳрамонлиги акс этди. Поэзиянинг ўлмас темалари — шахс ва коллектив (жамият), бахт, муҳаббат, табиат завқи давр мазмунига мувофиқ янги маъно касб этади. Лирика ягона социалистик реализмнинг хилма-хил кўринишларида ривожланиб, социалистик воқеликнинг янги тараққиёт босқичини поэтик ўзлаштириб, мураккаб ижодий проблемаларни ҳал қилиб бормоқда эди.

ҲАЁТНИ РЕАЛИСТИК ТАСВИРЛАШ ПРИНЦИПЛАРИ

Ўзбек ёзувчилари социализм ғалабаси йилларидаги барча социал-иқтисодий, синфий, сиёсий ва маданий ўзгаришларни акс эттиришда асосан реалистик принципларга таяниб ижод этдилар. Реализмнинг специфик хусусиятларини эса Ф. Энгельс Маргарита Гаркнесга ёзган хатида (1888 й. апрель) аниқ кўрсатиб ўтган эди: «Менинг фикримча,— деб айтган эди у,— реализм тафсилотларнинг ҳаққонийлигидан ташқари, типик характерларни типик ҳолатларда ҳаққоний акс эттиришни назарда тутди»¹. Бу таърифда характерларнинг ҳам, ҳолатлар (шароит)нинг ҳам типик ва ҳаққоний бўлишига, уларнинг бир-бири билан боғлиқлигига алоҳида эътибор берилган.

Инсоннинг мураккаб психик хусусиятлари йиғиндидан ташкил топган характери унинг хатти-ҳаракати, хулқ-атворида, белгили ҳолатда, муайян вазиятда конкрет, индивидуал, «ўзига хос» равишда гавдаланади, айни

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. т. 37, стр. 35.

замонда характерда жамланган ҳар бир психик хусусият, чизги алоҳида олинганда, кўпчиликда мавжуд, қандайдир умумий-муштарак хислатларни ўзида ташийд. Конкрет характернинг психик хусусиятлари занжири нақадар серҳалқа, серқирра, сержило бўлиб, умумийликни, мураккабликни ҳам кенг кўламда ифодаласа, типиклик даражаси шу қадар чуқур ва бой бўлади. Конкрет ва умумий (абстракт) чизгиларнинг узвий, диалектик чатишмаси ҳаётий шароит (ҳолат) категориясига ҳам оид бўлиб, унинг типиклигини белгилайди.

Умумсовет адабиётида қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш темасини кенг суратда ёритган талай асарлар (М. Шолоховнинг «Очилган қўриқ», Ф. Панферовнинг «Бруски» (Лео Киачелининг «Гвади Бигва» романи каби) реализмнинг шу типиклик принципларини тўлиқ бадий гавдалантирдилар.

30-йиллар ўзбек адабиётининг энг яхши асарларида ҳам реализмнинг мазкур типиклаштириш принциплари ёрқин ифодасини топди. Аммо талай асарларда тўлақонли типик характерлар яратиш маҳорати етишмади. Характерлар ва улар ҳаракат қиладиган типик шароит образи кўп ҳолларда бир ёқлама акс эттирилди. Ижобий характерлар ривожда кўпинча қаҳрамоннинг сиёсий-синфий онгининг ўсиши, гражданлик бурчини англаши, жантоварлик ва меҳнат шижоати туйғусининг кескинлиги тасвирланди, душманлар қиёфасида хусусий мулкчилик психологиясининг кучи, совет ҳокимияти ва совет кишиларидан ўч олиш ниятининг алангалана боргани кўрсатилди.

Ўзбек ёзувчиларининг колхозлаштириш ва қишлоқдаги синфий кураш масалаларига бағишланган дастлабки йирик прозаик асарларида буни очиқ кўриш мумкин. Абдулла Қаҳҳорнинг «Қишлоқ ҳукм остида», Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон», Шариф Ризонинг «Қор ёғди — излар босилди» повестлари ва Ҳусайн Шамсининг «Душман» романи шундай асарлардандир.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор «Қишлоқ ҳукм остида» (ёки «Ўтбосар») повестида (1932) колхоз қурилишининг дастлабки йилларидаги воқеаларни ҳикоя қилади, колхознинг ривожланишига ва мустақамланишига тўсқинлик қилган синфий душманларни фош этади. Асарда колхоз тузумининг жонкуяри Ўтбосарнинг ижобий қаҳрамон сифатида ўртага ташланиши қишлоқнинг текинхўр ва-

килларига, ер-сув ислоҳоти вақтида мол-мулкидан айрилган, махфий ур-йиқит йўлига кирган Абдулаҳад қори ва руҳоний Раҳмонберди маҳсумларга қарши қўйилиб, конфликтга киритилади. Душманлар совет кишиларига таҳдид қиладилар, туҳмат уюштирадилар, колхоз базасига ўт қўядилар, ур-йиқит йўлини тутадилар. Қизил Армия сафида тарбияланиб келган колхоз раиси Утбосар колхоз жамоатчилиги бошига кулфат тушганда, балони даф қилиш учун жон-жаҳди билан курашади, айниқса ўт ўчиришда катта қаҳрамонлик кўрсатади. А. Қаҳҳор Утбосар характеридаги қаҳрамонлик хислатларини бўрттириб, ўт ўчириш картинасида уни фавқуллодда ҳолатда ҳаракат этишини лойиқ кўради. Бу ўринда характернинг қаҳрамонлик хусусиятини типик ҳолатда кўрсатиш яққол кўзга ташланади. Шунга қарамай, Утбосар характерини бир чизикда тасвирлаш унинг бошқа психик хусусиятларини очиш имкониятидан маҳрум этиб қўяди.

А. Қаҳҳор повестда курашувчи кучларни тўқнашувларга тортишда асосий эътиборини ниқобланган душманларнинг қўпоровчилик ишини фош қилишга қаратади. Натижада салбий персонажларнинг конкрет типлари қатор чизгилари— диндорлик, фирибгарлик, қувлик, рийкорлик, қасоскорлик ва ҳоказо хислатлари билан жонли гавдаланадилар.

20-йиллардаёқ ўзининг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» каби йирик тарихий романлари билан ўқувчиларнинг ҳурматиغا сазовор бўлган Абдулла Қодирий ижодида кураш ва қаҳрамонликларга бой бўлган совет воқелигини бевосита акс эттириш бари бурилиш юз берди. У қишлоқларни ёппасига колхозлаштириш процессини кўрсатиш мақсадида «Обид кетмон» повестини ёзди (1934 йил). Ёзувчи ўртаҳол деҳқон Обид кетмон ва батрак Берди татарнинг конкрет образларида колхозга киришнинг турлича йўлини ва коллектив хўжаликнинг якка хўжаликдан афзаллигини типиклаштириб кўрсатди.

Обид кетмон типиди ёзувчи, биринчидан, ҳалол меҳнатни улуғласа, иккинчидан, якка деҳқон хўжалигининг илғор тажрибасини колхозга кўчириш зарурлигини пафос билан ҳикоя қилади. Обид кетмон образида меҳнат соғлом таннинг буюк эҳтиёжи сифатида талқин қилинади. Ёзувчининг қарашича, эксплуатация сиртмоғига тушмаган меҳнат якка деҳқон хўжалигидаёқ яхши на-

тижалар берса, у коллектив кучга қўшилган тақдирда яна ҳам мўъжизали бўлади.

Ёзувчи Обид кетмон типини яратишда меҳнат билан боғлиқ фаолияти ва серқирра маънавий фазилатларини қабартиб акс эттиради. Бунда у (айниқса, якка хўжалик деҳқон пайтидаги ҳаёти тасвирида) халқ оғзаки ижодининг муболағали приёмларидан фойдаланган. Табиатан бақувват, гавдаси Обид кетмоннинг меҳнатга яқинлиги, меҳнат қозонида қайнаганлиги характерининг етакчи чизгисини ташкил этади. У меҳнатнинг бир қанча турини синаб кўрган: бир маҳаллар мўйнадўзлик ҳам, мардикорлик ҳам қилган, кейин қайин отасининг ташландиқ (тепалик) ерини очиб, «фавқулодда кетмони» билан тер тўкиб ишлаган, йилдан-йилга юқори ҳосил кўтариб, тўқ деҳқонга айланган. Қолхозга кирганда ҳам, қишлоқ хўжалиги меҳнатининг «ички сирларини билиш» бобида Мулла Обид шахси ҳаммадан олдинга қўйилади, ҳатто Берди татар, Усмон полвон сингари ёшлигида меҳнатда суюғи қотган кишилар ҳам унинг олдида ип эша олмайдилар. Омилкорликда колхознинг кўпгина раҳбарлари ва аъзолари унга бас кела олмайдилар. Улар янглишадилар, аммо Обид кетмон янглишмайди. Унинг хўжалик масалалари юзасидан ўйлаган фикри ва айтган сўзи ҳамиша тўғри чиқади. Унинг ишини ёзувчи ўз тилидан ҳам, персонажлар тилидан ҳам мақтай беради.

Обид кетмоннинг шахси, кучи ва қобилияти шундай фавқулоддаки, колхоз раҳбарлари ҳам, колхозчилар оммаси ҳам унинг соясида қолиб кетади. Шуниси борки, унинг ҳаётида содир бўлган туб ўзгаришлар, ижтимоий меҳнатининг сифати унинг характерига деярли таъсир кўрсатмайди, колхоз раиси бўлгандан кейинги тақдири унинг қарашлари, тушунчасида, ички дунёсида сезиларли акс этмайди. Повестнинг биринчи қисмида ёрқин белгиланган, фавқулодда индивидуал хусусиятлари билан кўзга ташланиб турган Обид кетмон образи повестнинг иккинчи қисмида оҳорини тўкади, туссизланади, бошқалардан ғира-шира фарқ қиладиган ўртамиёна, оддий киши бўлиб кўринади. Бу қисмда кўплаб келтирилган хроникал фактлар, таъриф-тавсифлар, характеристикалар, тушунтиришлар ва ҳисобот рақамлари колхоз ҳаётининг реалистик картиналари ичига суқилиб кириб, сюжетнинг раво ривожланишига ва характерларнинг ўсишига путур етказган. Лекин А. Қодирий хроникачи-

ликдан адабий материални жўнгина тартиблаш мақсадида фойдаланган эмас, балки шу приёмда колхознинг ривожланиш ғоясини ифодаламоқчи бўлган. Бунда адиб айрим шахс ва унинг ички дунёсидаги ўзгаришларни эмас, балки колхозга уюшган деҳқонлар оммаси психологиясидаги ялпи ўзгаришларни, колхоз қурилиши ҳаракатида халқ руҳида бирваракасига содир бўлган ҳодисаларни тасвирлаган.

Абдулла Қодирий «Обид кетмон» повестида салбий образларни индивидуаллаштиришда катта ютуқларга эришди. Ёзувчи руҳонийларнинг типик намояндаларини образини яратишда алоҳида санъаткорлик кўрсатди. Бу муҳит кишиларини тасвирлаганда ёзувчининг тили бурролашади, қалами табиий ва эркин ҳаракат қилади. Повестни ўқиганда катта масжид имоми ва хатиби Мулла Ислон Маҳмуд, кичик масжид имоми Мулла Муҳсин домла юриш-туриши, феъл-атвори, фикр ва ўйлари, халқни алдаши ва бошқа сифатлари билан жонли гавдаланадилар.

А. Қодирийнинг жонли халқ тилидаги бой иборалар ва мақолалардан кенг фойдаланиб ёзилган, ўртаҳол деҳқоннинг революцион ўзгаришлардаги иштироки ва тақдири ҳақида ҳикоя қилган «Обид кетмон» повести ёзувчининг замонавий ҳаёт материални реалистик ўзлаштираётганидан дарак берар эди.

Шариф Ризонинг саргузаштнамо «Қор ёғди, излар босилди» повестида синфий курашнинг қизгин йилларида душмanning қилмиш-қидирмишлари фoш этилади. Повестда 20-йилларнинг охирларида бўлиб ўтган воқеалар газета ходиминикида меҳмон бўлиб турган терговчининг айтиб берган ҳикояси тарзида очилади. Терговчи оддий граждан қиёфасида бошқа ном ва бошқа касб билан душманлар ичида юриб, уларнинг «ўз одамидай» ҳаракат қилади. Шу тахлитда у қишлоқда ер-тўқай союзининг раиси Аҳмедов, ўқитувчи ва партия ячейкаси секретари Тошбоев ҳамда унинг хотини — актив жамоатчи ва аёллар озодлигининг ташаббусчиларидан бири Чинорбибини яширин равишда ўлдириб юборишган собиқ мингбоши, қулоқ ва босмачи элементларнинг ваҳшиёна «сир»ларидан воқиф бўлади ва тегишли чоралар кўриб, уларни район Совет ҳокимияти органларига топширади.

Китобхон эътиборини воқеаларнинг шиддат билан кечишига тортган, халқ ибораларига ғоятда бой ва ширали

тил билан ёзилган, қишлоқ манзаралари яхши чизилган бу асарда ёзувчи оғзаки гаплашув, группа ва шева стилиясини адабий тилга киритишга уринади. Ёзувчи совет тузумининг душманлари ва совет кишиларининг образларини яратишда уларнинг ички қиёфасини очишга етарли эътибор бермай воқеанавислик орқасидан қувиб, детектив ҳикоячилик йўлига киради ва баъзи ўринларда ўқувчини ишонтирмайдиган тафсилотларга ҳам йўл қўяди.

Ҳаётдаги фавқулудда ҳодисалар тасвири Ҳ. Шамснинг «Душман» романида ҳам катта ўрин тутган. Асарда қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш қатъий синфий кураш остига ўтгани; қулоқларни синф сифатида тугатиб, деҳқонларни ёппасига колхозлаштириш душманларнинг қаршилигини оширгани, бироқ уларнинг хатти-ҳаракатлари партия раҳбарлиги, кенг меҳнаткашлар оммасининг кураши натижасида тор-мор келтирилгани акс этган. Ҳушёрликка даъват, ниқобланган душманни фош этиш темаси айниқса кучли жаранглади.

Собиқ қўрбоши Мирзо Толиб додхоқ буржуа миллатчиларининг аксилинқилобий махфий ташкилоти кўрсатмаси бўйича осиб ўлдирилган коммунист Қаримовнинг ҳужжатидан фойдаланиб, граждандар уруши йилларида Қатортол мавзуйига келиб, қишлоқ совети раиси бўлиб олади. У ўзининг қўпоровчилик ишига советларга қарши элементларни — қулоқларни тортади. Маккор душман — Қаримов пўписа, тухмат ва ур-йиқит билан колхозга ва унинг активистларига зарар етказди. «Душман» романининг конфликти қишлоқларни коллективлаштиришнинг дастлабки йилларидаги курашувчан кучларнинг юзма-юз тўқнашувини кўрсатишга асосланган; синфий олишувларда ахир пировардида колхоз тузumi жонкуярлари томонидан душманларнинг ўнганмас зарбага учраши тасвирланган. Асарда ёзувчи Қаримов, Жобир, Сотволди, оқсоқол, Марьям бахши, Сатин бойвачча образларида ўлимга маҳкум этилган эксплуататор синф қолдиқларининг турлича вакиллари ни фош этса, колхоз раиси Жўра, колхозчилардан Қўшоқ, Норбуви, Исомиддинов, Жаниш, Бегмат ва комсомол активистларидан Қўлдош, Гулшан, Роҳатой образларида социализм ғалабаси йўлида жонбозлик кўрсатган совет кишиларининг курашувчанлик, қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик хусусиятларини ифодалади.

«Душман» романи 30-йиллар бошида Ўзбекистон қишлоқларини колхозлаштириш процесси теварагида бўлиб ўтган синфий курашлар картинасини чизиб берган биринчи йирик адабий асардир. Социалистик кучларнинг эксплуататор синф қолдиқлари устидан тўла ғалаба қозонишини акс эттирган ромanning гоёвий салмоғи ва аҳамиятини шу билан белгиланади. Лекин романда ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг ҳаётий мураккаблиги бирмунча жўн ҳал қилинди, образлар бирваракайига «қора» ва «оққа» ажратишиб, ички дунёси етарли очилмай қолди. Ўзбек совет прозасининг кейинги ривожиди бу каби нуқсонлар бартараф этила борди.

1937 йилда Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи романи «Сароб» алоҳида китоб ҳолида босилиб чиқди. Ёзувчи асар устида бир неча йил (1930—1934) ишлади. Роман буржуа миллатчилиги идеологиясининг емирилиши ва ҳалокатини кўрсатишга, миллатчиларнинг маданият ва адабиёт соҳасидаги зараркунандаликларини фош қилишга бағишланди. Асарнинг бу гоёвий нияти образларнинг ҳаракати ва воқеалар ривожиди мантиқий хулоса сифатида келиб чиқади.

20-йиллардаги воқеаларни акс эттирган бу асарда марказий образ — студент Раҳимжон Саидийдир. У ўз ижтимоий вазияти жиҳатидан душман лагерига яқин туради ва тобора турли ишлари билан буржуа миллатчилиги ботқоғига тортилади. Абдулла Қаҳҳор асосан шу образ орқали миллатчилар фаолиятининг халқ интилишларига тамоман зидлигини, миллатчиларнинг ўтмишни қайтаришга интилишлари хом ҳаёл эканини ва ҳалокатга дучор бўлиши муқаррарлигини кўрсатади. Саидий образи ёзувчининг реалистик принциплари ўзлаштириши чуқурлашганидан далолат беради. Саидийнинг индивидуал хусусиятлари социал табиатига бутунлай мос тушади. У қарорсиз, эгоист, шуҳратпараст. У юрагидаги бирдан-бир инсоний туйғуси — Мунисхонга бўлган муҳаббатини ҳам ўша худкомлиги туфайли барбод қилади. У меҳнаткашлардан чиққан мактабдошлари, ҳамкасбларидан ҳам нафратланади. Фақат ўз манфаатини ўйловчи Саидий ўзини «юлдузли келажакда чарақлаб порлайдиган» юксак истеъдод эгаси деб билади. Унинг хомҳаёл, разил шахсий сифатлари ёт социал-синфий тамойили билан қўшилиб, миллатчилик заҳрини тоттиш томон йўллайди. Миллатчилар доирасига у Мунисхон

туфайли, унинг акаси ёрдами билан киради. Душманлар унинг шуҳратпарастлиги ва эгоизми торларини чертиб, охири ўз тузоқларига батамом илинтирадилар. Саидий контрреволюция ўчоғининг мустақил аъзоларидан бири сифатида ҳаракат этади. Совет ва партия аппаратиغا суқилиб кириб қўпоровчилик билан шуғулланаётган миллатчилар унинг шериги, маслакдоши бўлиб қоладилар. Булар маориф соҳасида раҳбар ходим Салимхон, адабиётшунос Аббосхон, суд ходими Эшматов, терговчи Мирза Муҳиддин, журналист Еқубжон, босмачи Мухторхон ва бошқалар эдилар. Муродхўжа домла бошчилик қилган бу группа кишиларнинг қиёфаси усталик билан чизилиб, уларнинг ижтимоий моҳияти индивидуал белгилари билан тасвирлаб берилган.

Асарда мукамал, тўлиқ ва жонли ишланган образлардан бири Муродхўжа домладир. Улуғ рус ёзувчиси Гоголнинг образ яратиш приёмларидан ижодий ўрганиш ўз ижобий таъсирини кўрсатган бу миллий образда молмулкидан, хўжайинлигидан маҳрум этилган маҳаллий буржуазиянинг эски имтиёзларини қайтариш, меҳнаткашлар устидан аввалгидек ҳокимлик қилишга уриниши равшан гавдалантирилди. «Ўрта бўйли, йўғон гавдали, кўк мовут аврали пўстин кийган... мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турган... икки лунжи осилган, ҳаракатида, айиқ юришида ўрдакни хотирлатадиган қирқ беш ёшлардаги» бу киши 20-йилларда ниқобланиб иш кўрган контрреволюцион кучларнинг типик вакилидир. Романда Муродхўжа душманлиги турлича ҳолатларда — миллатчилик қарашларининг ошкора бўлишида, жирканч контрреволюцион фаолиятида, оилавий ва шахсий ҳаёти ҳамда муносабатларида бирин-кетин очилади, домланинг ижтимоий-синфий башараси фош қилинади. Домла характери воқеаларнинг оқими давомида пастлашиб, ўзининг расво томонлари билан танилади, одамлик қиёфасини йўқотади, буржуа хусусий мулкчилиги психологиясининг инқирози ва тушкунлигини ҳам ифодалайди. Ёзувчи «Сароб»да буржуа миллатчилигининг ҳалокатини душман лагери вакилларининг ҳар бири тақдирида кўрсатганидек, Муродхўжа домла оиласининг тақдирида ҳам ифодалаб берди. Улғудай хасис, айёр, мол-дунёга ўч, эгоист домла социал умри тугаётганини ва ҳалокат даҳшатини тўла ҳис қилади. Бу фақат

бойликларидан маҳрум бўлганида эмас, балки ҳамма орзу-хаёлларининг пучлигида очиқ кўринади.

Саидийнинг бузуқ орзулари ҳам «сароб» бўлиб чиқди. Оилавий турмуши, жирканч умидлари барбод бўлган, тентаклашган Саидий уйдан чиқиб, кечаси қуп-қуруқ чўлда қорли бўронда қорга кўмилиб ҳалок бўлади. Саидий образи кенг маъноли символик образга айланади ва разил ижтимоий ҳодисанинг — миллатчиликнинг типик хусусиятларини ўзида атрофлича акс эттиради.

Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романида салбий персонажлар тасвирида схематизм элементларини зўр изчиллик билан бартараф этиб, характер ва образларни индивидуаллаштиришда уларни тўла реалистик акс эттиришга эришди. Ижобий образларга нисбатан бунини айтиш қийин. Ижобий образлардан на Эҳсон, на Шифрин, на Кенжа, на Теша, на Барот салбий образлар каби кенг ҳаракат қилмади. Улар эпизодик равишда кўрсатилиб, уларнинг характери, ички дунёси такомилда, душманларга қарши кескин тўқнашувларда, курашда рўйроқ эритилмади.

Ашаддий душманлар (Муродхўжа домла каби)ни ўткир бадий сўз билан танқид қилган, уларни сатира ўти билан куйдириб ташлаган, Саидий образида буржуа индивидуализми ва эгоизмининг расволигини фош қилган, «сароб» пардасини йиртиб ташлаган Абдулла Қаҳҳор сатирик таланти ва маҳоратини рўй-роқ кўрсата олди. Янги ҳаётни тасдиқлаш пафосини ҳам инқирозга, ҳалокатга юз тутган эски дунёни марҳаматсиз фош этиш орқали ифодалади. Санъаткор А. Қаҳҳорнинг реалистик таланти «Сароб» романидаги ғазабкор сатирада ёрқин намоён бўлди. Асарда салбий образларни фош қилиш кучининг ўткирлиги ёзувчи ижобий идеалининг ҳужумкорлигидан далолат беради.

* * *

Совет адабиётида тарихий тема алоҳида ўрин эгаллайди. 30-йилларда совет тарихий романчилиги айниқса кенг равишда тараққий эта бошлади. Бунини Максим Горькийнинг қуйидаги сўзлари тўла тасдиқлайди. «Бизда кўз илғаманган ҳолда бадий жиҳатдан юксак бўлган, чинакам тарихий роман яратилди... Ҳозирги вақтда А. Н. Толстойнинг ажойиб «Петр I» романи, Чапигин-

нинг ипакдай товланувчи «Степан Разин», Георгий Штормнинг талант билан ёзилган «Болотников ҳақида қисса», Юрий Тиняновнинг гоят санъаткорона иккита романи — «Кюхля» ва «Вазир Мухторнинг ўлими» ҳамда Николай I даврини тасвирлаган бир қанча муҳим китоблар юзага келди. Буларда ўтмишнинг ибрат бўладиган манзаралари маҳорат билан чизилди ва ўтмиш қатъий равишда қайтадан баҳоланди. Мен илгарилари — 10 йил мобайнида шу қадар қимматли китоблар пайдо бўлганини сира билмайман»¹.

Рус совет ёзувчилари Ватанисизнинг ўтмиш тарихига мурожаат қилганда, рус халқининг ўз мустақиллиги йўлидаги кураши билан боғлиқ бўлган воқеаларга катта аҳамият бердилар, қаҳрамонона воқеалар ва образлар мисолида совет ватанпарварлиги туйғуларини тарбиялаш вазифасини ҳам назарда тутдилар.

Ўзбек ёзувчилари рус адабиётининг бу борадаги энг яхши тажрибаларидан ижодий ўргандилар. Айни чоқда тарихий темадаги Ҳамза Ҳакимзода пьесалари, А. Қодирӣ, С. Айний романлари халқимизнинг традиция ва ютуқларини бойитиб ва давом эттириб, халқимизнинг қаҳрамонона ўтмишини тасвирловчи реалистик асарлар яратдилар. С. Айний, Ойбек, А. Қаҳҳор, Яшин, Н. Сафаров, Ойдин ва бошқа ёзувчилар ўтмишдаги ҳоким синфлар манфаати билан боғланган ярамас томонларни аёвсиз фош қилиш билан бирга, халқнинг миллий озодлик ҳаракати ва революцион қўзғолонларга тайёрланишларини кўрсатиб берган проза ва драма асарлари яратдилар. Бугина эмас, ўзбек прозасининг классик намуналари тарихий романга боғлиқ бўлди.

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» ва С. Айнийнинг «Қуллар» романлари 30-йиллар адабиётида катта воқеа бўлди. Бу романларда реалистик принциплар тантана қилди, тарихий материалда халқ характери, унинг ижтимоий озодликка интилиши, онгининг ўсиши халқ ва унинг қаҳрамонларининг ёрқин миллий образларида тасвирлаб берилди. Бу романларнинг авторлари тарихий ҳақиқатнинг моҳиятини очиб, халқ бошига тушган кулфатлар ва ижтимоий зулмни акс эттириб, социалистик революция ғалабасига олиб келган ёки олиб келиши мумкин бўлган ҳаракат ва ўсишнинг манбаларини индивидуаллашган

¹ А. М. Горький. «О литературе». стр. 411.

миллий характерлар воситасида кўрсатиб бердилар. Бунинг устига ҳар икки роман замонавий ғоявий мазмун касб этди, социалистик реализмга хос ҳаётбахш оптимизм билан сугорилди. Уларда худди 30-йиллар учун характерли бўлган халқ ва қаҳрамон, шахс ва коллективнинг ўзаро муносабати проблемаси, киши характерини қайта тарбиялаш ва тоблантиришда ҳал қилувчи омил бўлган меҳнат проблемаси ҳам ўртага қўйилди. Бу проблемалар социализм қурилиши ва социалистик муносабатларнинг барпо этилиши, янги одам характерининг шаклланиши даврида биринчи даражали аҳамиятга эга эди. Бу асарлар халқ ҳаётининг энг муҳим босқичларини акс эттирган ва халқни тарихнинг бунёдкори сифатида тасвирлаган биринчи реалистик ўзбек эпоси эди.

С. Айний «Қуллар» романининг биринчи вариантини ўзбек тилида ёзди. У Ўзбекистон совет ёзувчиларининг I съезди олдидан ўтказилган адабий асарлар конкурсида мукофотга сазовор бўлди (1934 йил). «Қуллар» Айний ижодида ва тожик ҳамда ўзбек прозасининг юксалишида муҳим ўрин тутди.

С. Айний «Қуллар» романида ўзбек ва тожик халқининг 100 йилдан ортиқроқ вақт ичида (1824 йилдан 1933 йилгача) кечирган мураккаб ҳаётини замонавий жамиятнинг илғор кучлари томонида туриб синфий курашда иштирок этаётган кишиси позициясидан ёритди. Адиб ҳаётини ҳақиқатга тўла мос ҳолда, эксплуататорлик тузуми ва унинг вакилларининг йиртқичлик моҳиятини бўрттириб кўрсатди, меҳнаткаш халқ оммаси — камбағал деҳқонлар, дохундалар, қуллар синфий онгининг тобора ўсиши ва мардона курашини тасвир марказига қўйди, тарихий ҳодисаларни кескин ҳаётини конфликтларда тасвирлади. Муаллиф характернинг миллий хусусиятларини қаҳрамонларнинг фикр ва мулоҳазаларининг ўзига хослигида, психологик ҳолатларнинг ранг-баранг товланишларида, хатти-ҳаракатида, ички ва ташқи портрети тили ва ҳоказоларда кўрсатди. Романда меҳнаткашларнинг уч авлоди: қуллар (Раҳимдод, Гулсум, Ашур, Фарҳод, Ризақул, Гулфом ва бошқалар), қулларнинг болалари (Эргаш, Сафарқул, Қулмурод, Ҳайдарқул ва бошқалар), ниҳоят, совет даврида етишган уларнинг бахтиёр неварачеваралари (Ҳасан, Фотима ва бошқалар) тақдирида тарихнинг олға ҳаракати акс эттирилди. Узоқ асарлар давомида меҳнаткашларни зулукдай сўриб кел-

ган эксплуататор синф вакиллари — катта ер эгалари, бойлар, судхўрлар, реакцион руҳонийларнинг чиркин қиёфаси амир Ҳайдар, Қилич халфа, Абдурахмонбой, Наби полвон, Урмон полвон, Бобомурод, мулла Наврўз, Хўжаназар бой, Ҳамдам, Қутбия образлари орқали фош қилинди. Шокир Ғулом образида маҳаллий буржуазия зиёлисининг типик вакили гавадаланади.

Романда бу образлар галереясининг ўзаро муносабатида, кескин тўқнашувларида чуқур ҳаётий ҳақиқат, ўсувчи, илғор ва революцион кучларнинг ўлиб бораётган, инқирозга юз тутган, реакцион кучлар устидан галаба қилиши ишонтирарли, типик шароит ва типик характерлар воситасида конкрет ва реалистик тафлислари билан бирга гавадалантирилади.

«Қуллар» романи том маъноси билан халқчил асардир. Романнинг халқчиллиги халқ оммаси ва унинг озодлик ҳаракати асар меҳварини ташкил этиши билангина эмас, балки бутун образлар системаси ва барча бадий воситалари билан ҳам белгиланган. Унинг ҳар бир катта ижтимоий мазмунга эга бўлган образлари халқ руҳий психикаси, миллий характери, урф-одатлари ва традицияларини ҳам тўлиқ ифодалайди. Ёзувчининг классик миллий ва оғзаки поэтик адабий традицияларини ижодий ўзлаштиришида, роман сюжетининг ривожиди, тарихий, этнографик, маиший, географик шароитни кўрсатишида, юмшоқ юмор ва аччиқ сатирасида, тил, тасвир воситалари, халқ иборалари ва мақолларининг кенг қўлланишида ҳам халқчиллик яққол кўзга ташланади.

«Қуллар» романи социалистик реализм принципларининг иншоф этганидан далолат беради. Роман халқнинг тақдири тўғрисида унинг қуллик ва зулмга бўйсуниб босқичидан қўзғолон ва бўронлар орқали онгли ҳаётга кўтарилиши ва турмуш хўжайинига айланиши тўғрисида, революцион йўл билан ўз табиатини ўзгартириши тўғрисида қиссадир. С. Айний ҳаёт ҳодисаларини ўзгартиришда, янгилаштиришда тасвирлайди: омонсиз зулмнинг дастидан оч-яланғоч қуллар дастлаб ёзувчиларга, сўнгра буни туғдирган шароит ва тузумга қарши ҳаёт-мамоёт жангига кўтариладилар, халқ революциясининг ғолибона қудрати билан эски дунёни ағдариб ташлайдилар, эксплуататор синф қолдиқларини ҳам тугатиб, қишлоқда янги бахтиёр социалистик ҳаёт тузадилар. Воқеликни бундай ҳаққоний — конкрет ва революцион ривожлани-

шида акс эттириш социалистик реализмнинг муҳим белгисидир. Асарда ёзувчи ҳодисалар ва характерларнинг янги хусусиятларини, келажакнинг ниш урган куртакларини, аён нишонларини ифодалашни ҳам доим назарда тутди. Шу туфайли ижобий қаҳрамонлар актив ҳаракат эгадилар, курашчанлик, бунёдкорлик хислатларига эгадилар. Воқеликни шундай акс эттириш жараёнида ёзувчининг партиявий позицияси, социалистик идеали ҳам жонли гавдаланади.

С. Айний «Қуллар» романида меҳнат аҳлининг бир неча даврлар бўйича ўзгариб борган уч авлоди ҳаётини қамраб олган бўлса, Ойбек «Қутлуғ қон» романида тарихий воқеаларнинг кескин таранг пайтларини танлайди, нисбатан қисқа вақт ичида содир бўлган тарихий-социал ўзгаришларни қаламга олади.

Ойбек ўз романида биринчи жаҳон уруши ва унинг арафасида (1912—1916) колониал Туркистонда миллий капитализмнинг ўсиш йўлини, синфий курашнинг тез ривожланиши, жафоқаш меҳнаткашлар оммаси онгининг уйғониши ва манфур эксплуататорларга қарши олиб борган курашини халқ миллий характери, маиший ва маънавий ҳаётини белгиловчи типик образларда акс эттирди.

Асарда меҳнаткашларнинг фожиали ҳаёти уларнинг вакили Йўлчи образида гавдалантирилган. Ер-сувдан ажраб, қашшоқланиб, шаҳарга иш қидириб келган Йўлчининг бутун ҳаёт йўли ва тақдири ўзбек халқидаги революцион онгининг уйғониши ва ўсишини бадиий ифодалайди. Адиб Йўлчининг қишлоқдан Тошкентга келиб, савдогар тоғаси Мирзакаримбойдан «марҳамат» излашидан тортиб, то барча умид ва хаёллари тилка-пора бўлгунга ва 1916 йил халқ қўзғолонида актив иштирок этгунига қадар бўлган вақт ичида қаҳрамон ички дунёси ва психикасида кечган энг муҳим ўзгаришларни таъкидлаб кўрсатади. «Содда, уятчан, камтар йигит» — Йўлчи пировардида халқ иши учун жонбозлик кўрсатувчи курашчига ва 1916 йил — қўзғолонининг актив иштирокчиси ва йўлбошчиларидан бирига айланди.

Йўлчи образи орқали Ойбек ўзбек меҳнаткашлари тушунчасида реал тарихий воқеалар асосида уйғонган синфий онгининг ўсишини умумлаштириб кўрсатди. Ёзувчи катта бадиий маҳорат билан унинг жонли характерини яратиб, социал тип даражасига кўтарди.

Романда меҳнаткаш халқнинг бошқа вакиллари ҳам индивидуал хусусиятлари орқали ёрқин тасвирланган. Булар ичида камбағал ва ерсиз деҳқонлар, батраklar (Шоқосим, Али охун, Уроз ва бошқалар), шаҳар табақалари — майда ҳунарманд ва касибларнинг намоёндалари (Қоратой, Шокир ота ва бошқалар) диққатга сазовордир. Бу индивидуаллашган конкрет образларда турлича меҳнаткаш қатламларининг тақдирлари умумлаштирилган.

Ойбек «Қутлуғ қон» романида ўтмишдаги жафокаш аёллар фожиасини Гулнор образида гавдалантирди. Ёзувчи Гулнорни ҳалокатга олиб борган воқеалар орқали меҳнаткаш аёллар ҳуқуқсизлигини қатъий қоралади, аёллар қуллигини умумий зулм ва эксплуатация занжирининг бир ҳалқасидай тасвирлади. Гулнор образида меҳнаткаш аёллар руҳининг тиниқ, тоза ва поклиги, унинг фожиали ўлдирилишида эса мулкдорларнинг маънавий чиркинлиги ва разиллиги равшан кўринади.

Ойбек «Қутлуғ қон» романида эксплуататорлар — бойлар дунёси ҳаётини ҳам кенг ёритди. У ўзбек миллий буржуазиясининг турли бўғинлари ва группаларининг етук образларини яратиб берди ва тип даражасига кўтарди. Романда «Ҳамма бойлар каби айёр, муғомбир, пишиқ, илоннинг ёғини ялаган одам» — Мирзакаримбойдан тортиб, унинг ўғиллари ва куёвларига қадар ўзларига хос равишда индивидуаллашгандир. Ерли буржуазия мафкурасини ифодаловчи миллатчи зиёлилар типини Абдишукур образида тажассум этди.

Ойбек ўтмиш ҳодисаларини социалистик реализмнинг партиявийлик ва халқчиллик принциплари позициясидан акс эттирди. Ёзувчи ижодининг ғоявий-эстетик асосларини унинг тарихий ривожланиш мантиқини ҳаққоний «кўриши» озуқлантирди. У халқ миллий озодлик ҳаракатини келтириб чиқарган ижтимоий ҳодисаларни феодал ва капиталистик дунёни ағдариб ташлаб, социализм қураётган халқ кураши нуқтаи назаридан баҳолайди. Шунинг билан бирга «Қутлуғ қон» энг прогрессив адабий традиция манбаларидан сув ичди, жумладан М. Горький, С. Айний романлари, биринчи ўзбек совет ёзувчиси Ҳамза Ҳакимзода драмалари муҳитидан нафас олди, уларнинг энг яхши традицияларини ижодий давом эттирди. «Қутлуғ қон»да Ҳамза Ҳакимзода адабий традицияларини тараққий эттириш кўзга ташланиб турганидек, рус

классик ва совет ёзувчилари, хусусан М. Горький традицияларини ўзлаштириш ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Ойбек улардан тип-образ ва характерларни конкрет-тарихий ривожда, ижтимоий миллий либосида кўрсатиш, ҳаётбахш келажакнинг ҳароратли нафасини ҳозиргисига туташтириш маҳоратини ижодий ўрганди ва юксалтирди.

Ойбек «Қутлуғ қон»да «ўз қаҳрамонларим қиёфасида халқдан чиққан кишиларни, келгусидаги революцион курашчиларни, совет жамияти бунёдкорларини кўрдим»¹ деганида, албатта, ўзбек халқининг ижтимоий-тарихий, психологик-ахлоқий ва маиший хусусиятларини романда революцион келажак истиқболи нуқтаи назаридан ёритишда М. Горькийнинг типиклаштириш усули таъсир кўрсатганлигини назарда тутган эди.

«Қутлуғ қон» романи ўзбек адабиётида социалистик реализмнинг етук намуналаридан бири бўлиб қолди. СССРдаги бир қанча қардош халқлар тилларига ва чет тилларга таржима қилинган бу роман совет адабиётининг олтин фондидан муносиб ўрин олди.

Ўзбек совет тарихий романчилиги социалистик қурилиш заминидан юксалди. Тарихий ўтмишни чуқур ўрганиш ва бадий ақс эттириш вазифасини коммунистик истиқбол учун кураш позициясида турган ёзувчиларгина бажара олдилар. Коммунистик партиявийлик асосларини эгаллаш орқасида антогонистик қарама-қаршилик, зиддият ва курашлар билан тўлиб-тошган ўтмишни ҳаққоний ва бадий формада ёритиш мумкин бўлди.

Шундай қилиб, 30- йиллар ўзбек прозасининг ҳамма жанрларида (бадний очерк ва ҳикоядан тортиб, то роман-эпопеяга қадар) миллий-бадий форма шаклланиб етди. Замонавий ва тарихий тематикани бадий ўзлаштиришда прозаикларнинг диққат марказида характерларнинг олмос қирраларини кашф этишга, реалистик мазмунга мос тушадиган формаларни тинимсиз излашга эътибор берилди. Ўзбек адабиётининг барча жанрлари каби проза жанри ҳам халқ турмуши билан алоқасини узлуксиз мустаҳкамлаб, ижодий камолот босқичига кўтарилди.

Драматик асарлар ичида К. Яшиннинг «Номус ва муҳаббат» драмаси ўзининг реалистик бақувватлиги билан

¹ «Вопросы литературы», 1959, № 4, стр. 196.

алоҳида ажралиб туради. Драма 30-йиллар ўртасида яратилди. Бу драмада Яшин колхоз турмуши шароитида етишган янги одамларни, капитализм сарқитларига қарши курашда улар онгида, психологиясида юз берган катта ўзгаришларни акс эттирди. Драма колхозни мустақкамлаш учун курашаётган бригадир Онахон билан эскича қарашлар қули бўлган, колхознинг ривожланишига тўсқинлик қилаётган Гулом ўртасидаги конфликт коллизияларини кўрсатди.

Драмада колхоз тузуми тарбиялаб етиштирган бригадир Онахон колхозни мустақкамлаш, мамлакатнинг пахта мустақиллигини таъминлаш, пахта планини ортиги билан бажариш учун соф виждон билан курашади, иш юзасидан келиб чиққан бир қанча тўсиқлар ва қийинчиликларни енгади. Онахон колхоз тузуми шароитида ўзбек аёллари ичидан етишиб чиққан қобилиятли, меҳнатсевар, ватанпарвар, жонкуяр колхоз ташкилотларининг типик намояндаларидан биридир. Унинг совет кишисига хос ижодий ташаббускорлиги, мустақкам характери коллектив ҳаёт қўйнида шаклланди.

«Номус ва муҳаббат» драмасида қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларини, улар онгидаги қарама-қаршиликларни кўрсатишга кўпроқ диққат қилинди. Онахон колхоз учун ҳалол ишлайдиган куйди-пишди аёл. У доимо олдинга интилишга ҳаракат қилади, оила манфаатини халқ манфаати билан узвий боғлаб, иш олиб боради.

Гулом образида онгида эски тушунча сарқитлари кучли бўлган, фирибгар душман (муштумзўр Яхшибой) томонидан алданган, бошда меҳнатга меҳр қўймаган ва хотини Онахоннинг ютуқларига ичиқоралик қилган шахс сифатида гавдалантирилди. Лекин у ҳам илғор совет кишиларининг тарбияси таъсирида аста-секин эскилик сарқитларидан қутулиб, ўз хатоларини тuzатади, колхознинг актив аъзосига айланади.

Пьесада социалистик тузумнинг қишлоқда ғалаба қозониши, озод меҳнатнинг кишилар онгига ижобий таъсир кўрсатиши бошқа образлар (Ботирали, Тошмат) орқали ҳам тасвирланган. Янги социалистик онгнинг, ҳалол меҳнат қилиш туйғуларининг эски онг ва эски урф-одат устидан ғалаба қилиши асарнинг ғоявий мазмунини ташкил этади.

Яшиннинг 30-йиллардаги драматургияси, айниқса хо-

тин-қизлар озодлиги темасига бағишлаб ёзган драмалари ўзбек театрларининг репертуарларидан ўзига хос жой олди. Москвада бўлиб ўтган биринчи ўзбек санъати декадасида кўрсатилган (1937 йил, май) «Номус ва муҳаббат» пьесаси ва «Гулсара» музыкали драмаси пойтахт томошабинларига жуда манзур бўлди.

К. Яшин ва Амин Умарийнинг «Ҳамза» номли драмаси 30-йиллар драматургиясининг муҳим ютуқларидан биридир (1940). Драмада авторлар биринчи ўзбек шоири, драматурги, композитори ва йирик жамоат арбоби Ҳамза Ҳакимзоданинг ёрқин образини яратдилар. Асарда Ҳамзанинг синфий душманларга қарши кураши эски дунёнинг барча ёвузликларига, жаҳолат ва таассубига қарши кураш тарзида, Совет ҳокимияти тадбирларини актив ҳимоя қилиш тарзида тасвирланади. Конфликт Ҳамза ва унинг дўстлари билан Назирий (Маориф Халқ Комиссарлигининг масъул ходими) ва унинг маслакдошлари ўртасида содир бўлади. Душман кучсиз эмас. У аҳолининг нодон ва мутаассиб қисмига, жумладан Ҳамзанинг хотини Саодатга таъсир ўтказди. Бу эса конфликт ривожининг шиддатли кечишига ва характерларнинг ёрқин намоён бўлишига сабаб бўлади. Ҳамзанинг характери томошабиннинг кўз ўнгида кураш жараёнида шаклланади. Бу курашга уни партия (Пўлатов образи орқали) илҳомлантирди ва ҳар томонлама унга ёрдам берди. Степанов сингари рус олимлари ҳам Ҳамзани қўллаб-қувватлашди, қобилиятининг гуллаб-яшнашига йўл очишди. Ўз навбатида оташин ватанпарвар Ҳамза бутун куч-қуввати, ғайрати ва талантини меҳнаткаш халққа сарф этди. У халқ иши учун, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятнинг равнақи учун совет жамоатчилиги билан бирга кураш олиб боради, руҳонийлар, миллатчи пантуркистларнинг қора ниятларини фош қилади. Санобар сингари озодликка чиқиш йўлида курашувчи аёлларни у қора гуруҳлар чангалидан қутқариб қолади.

«Ҳамза» драмасида авторлар Ўзбекистонда социализмга ўтиш даврининг сўнгги йилларидаги (1928—1929) курашнинг кўп характерли ва типик нуқталарини Ҳамза тақдири ва образи орқали ёритиб бердилар. Ҳамза образида янги совет интеллигенциясининг вакилини, курашда қўрқув ва чарчаш нималигини билмаган фидокор халқ фарзандини кўриш мумкин.

30-йилларда социализм қурилишини жадаллаштириш адабиётни ва унинг образларини актив курашчилар сафига олиб кирди. Дунёни қайта қуриш, одамларни қайта тарбиялаш ва айни замонда тез тараққий этиб бораётган тарих билан баравар одим отиш, одамлар онги, диди, ҳис-ҳаяжонлари, хулқ-атворини мислсиз тез ўзгариб бораётган ижтимоий ўсиш даражасига кўтариш ёзувчининг бурчи бўлиб қолди. Бу юксак гражданлик бурчини адо этиш адабиётнинг янги ижодий вазифалар савиясида туришини ва ўз традициялари, ғоялари, принципларини қайта кўриб, қайта тузиб чиқишини тақозо этди.

Бу йиллар ўзбек ёзувчиларининг янги ижтимоий шароитда ўз ғоявий-эстетик йўналишлари ва йўлларини, истиқболларини аниқлаш йиллари бўлди. Уларнинг шу ижодий истиқболларини белгилашларида социализм, интернационал гуманизм, юксак ғоявий-ахлоқий идеалларга садоқат негизидаги реалистик изланишлар уларга қўл келди.

Ўзбек ёзувчиларининг энг яхши асарларида ифодаланган реалистик, айни чоқда гуманистик концепция жамиятни инқилобий равишда қайта тузиш жараёнида янги, етук инсоннинг шаклланиши тўғрисидаги ленинча таълимотга асосланди. Бу концепцияга биноаъ меҳнаткаш инсон, танқидий реализмдаги каби, унинг манфаатларига муҳолиф, зўравон ва ғубоп шароит қаршисида изтиробланувчи; азоб чекувчи киши сифатида эмас, балки янги, адолатли ҳаёт тузишда ва унинг таъсирида маънавий-ахлоқий (демакки инсоний) баркамоллик қозонувчи киши сифатида тасвирланди. Шундай қилиб, ўзбек адабиётида ҳам мангу ҳал қилинмай келган «инсон ва социал дунё» проблемаси ҳаққоний аксини топа бошлади; янги инсон ижтимоий тузумнинг бунёдкоригина эмас, балки унинг маҳсули сифатида ҳам адабиётимизга кирди ва инқилобий гуманизмни ифодаловчи марказий қаҳрамонга айланди.

Демак, ўзбек ёзувчилари социалистик реализмнинг асосий хусусиятлари ва принципларини ўзлаштира олдилар. Ёзувчиларимизнинг ижодий позициясида ғоявий муштараклик, бирлик юзага келди. Энг яхши проза ва драма асарларида кишиларни «ичдан», бутун жонлилиги ва мураккаблиги билан кўрсатиш принциплари ҳукм-

рон бўлди. Утмиш ҳодисаларини, кечмиш кунларни ёритишга бағишланган асарларда мавзу, материал, образлар системаси тарих билан боғлиқ бўлса-да, ижодий методологик проблемалар бу кунги воқелик билан чамбарчас боғлиқ эди.

ЯНГИ КИШИ КОНЦЕПЦИЯСИ

Мамлакатимизда социализм учун кураш, бу курашнинг ғалабаси ва кўлами адабиёт олдига ҳаётни ўзгартишга актив таъсир кўрсатувчи янги кишилар образини яратиш вазифасини қўйди. Социалистик қурилишнинг ривожини ва мустақамланишини билан боғлиқ бўлган даврнинг бу талаби натижасида турли жанрларда, ранг-баранг услубларда талай асарлар майдонга келди. Социализм, коллектив ҳаёт учун курашувчи инсон адабиётининг асосий қаҳрамони бўлиб қолди. Ёзувчилар бу қаҳрамонлар қиёфасида ҳаётнинг янги мазмунини ва одамлар психологиясидаги ўзгаришларнигина акс эттириб қолмасдан, балки янги одам тўғрисидаги концепцияларини, яъни социализм даври кишини қандай бўлиши кераклигини, у нима учун яшаётгани, унинг бахтиёрлигини, тўкишлигини нимада эканлигини тўғрисидаги ахлоқий эстетик идеал ва тасаввурларини ҳам ифодаладилар.

М. Горький 1932 йилда «Эски ва янги одам ҳақида» деган мақоласида шуларни ёзган эди: «Советлар Союзидан янги киши ўсиб келмоқда ва ҳозирданок унинг сифатларини ҳеч хато қилмасдан белгилаш мумкин.

Ақл-фаросатнинг ташкилий кучига ишонч унга сингиб кетган. У янги дунёнинг қурувчиси сифатида ўзини ҳис этади ва ҳозирча оғир шароитда яшаётган бўлса-да, лекин янги шароит яратаётганини — ўз мақсади, ақл-иродага суяниб қилаётган ишларини яхши билади, шунинг учун унинг бадбин бўлишига ҳеч асос йўқ».

Ўзбек ёзувчилари ҳам ўз асарларида худди мана шундай янги киши образини ўз ҳаётий эстетик позициялари нуқтаи назаридан яратишга киришдилар.

Очерклардан то романгача, лирик поэзиядан то драматургиягача ҳамма адабий тур ва жанрларнинг қаҳрамонлари — меҳнат кишини, социализм бунёдкорларининг конкрет, жонли образларида ёзувчининг янги одам ҳақидаги эстетик идеаллари ҳам ўз ифодасини топди.

Адабиётда 30-йиллар бошида бадий очерк жанри муҳим ўринни эгаллай бошлади. М. Горький 1930-йилда «Бизнинг муваффақиятларимиз» номли махсус журнал ташкил қилиб, журнал учун очерклар тўплади. Улуғ ёзувчи очерк жанрига катта аҳамият берди ва уни ўстиришга ҳар томонлама катта ёрдам кўрсатди. М. Горький «Кенг очерклар оқими адабиётимизда ҳалигача сира кўрилмаган ҳодисадир. Ҳеч қачон ва ҳеч қаерда ўз мамлакатини таниб олишдай энг муҳим иш, бизда бўлаётгани каби, бу қадар тез ва бу қадар мувофиқ формада тараққий этган эмас. «Очерк»чилар кўп миллионли китобхонга Совет Иттифоқининг бепоен тупроғида, ишчилар синфининг ижодий энергияси сарф қилинаётган ҳамма нуқталарда ўша китобхон ғайрати билан вужудга келтириляётган ҳамма нарсаларни ҳикоя қилиб берадилар»,¹— дейди ва биринчи беш йиллик мобайнида «бизнинг ёш адабиётимиз ўз муҳити ичидан таланти «очеркчилар» группасини етиштирди ва улар аста-секин очеркка «юксак санъат формасини бермоқдалар»² деб таъкидлайди.

Ўзбек совет ёзувчилари ҳам беш йилликлар даврида тез суръатлар билан ўсаётган қурилишларни, бу қурилишларда қайта тарбияланиб чиниқаётган кишиларни, янгиликнинг ғалабасини дастлаб очерк жанрида акс эттиришга уриндилар. Бу жиҳатдан Абдулла Қодирий, Фафур Гулом, А. Қаҳҳор, Ойбек, Ҳ. Шамс, Ойдин, Амин Умарий очерклари характерлидир. Фафур Гулом мамлакатни индустриллаштириш темасида Турксиб қурилишига бағишлаб «Турксибни биз қурдик ва қура оламиз», «Оқжўранинг болалари» очерklarини, Тошкент тўқимачилик комбинатининг қурилишига бағишланган «Ударникларнинг туғилиши» очеркни ёзди. Бу очеркларда, айниқса, сўнггисида автор янги, совет кишининг туғилиши проблемасига алоҳида диққат қилди. Ёзувчи турмуш ҳодисаларини теран мушоҳада қилиб, типик воқеаларни саралаб олади, янги одамнинг туғилишини кузатади. Очеркчи қурилиш объекти ичидан типик моментни, ижтимоий жиҳатдан муҳим ҳодисани пайқаб олади ва бадий умумлаштиради. Фафур Гулом очеркларида фактлар, ҳужжатлар, рақамлар, воқеалар-

¹ М. Горький. «О литературе». М., 1953, стр. 413.

² Шу китоб, шу бет.

нинг юз берган вақти, ўрни қаҳрамонларнинг номлари бузилмай сақланган ҳолда улар бадий тўқима ичига едириб юборилади ва жонли кишилар образини яратишга хизмат қилади. Ҳатто очерклар кутилмаган муқаддима — экспозиция билан бошланиб, тема ичига олиб киради, қурилишларда янги одамларнинг рўёбга келишини кўрсатувчи замин ҳозирлайди. Масалан, «Ударникларнинг туғилиши» очерки ўқувчининг мароқини қўзғатиб, ўзига банд қиладиган ширали тилда ёзилган кўйидаги сатрлар билан бошланади: «Катта китобларда «Жон эгалари бир марта туғилади, бир марта ўлади, деган гаплар бор. Тиб илми ҳам шу даъвога тарафдорлик кўрсатиб келади. Бироқ қалин китобларнинг фалсафий саҳифалари, илмнинг мушкул ифодалари ва кишиликнинг асрлардан буён яшаб келган бу ақидаларининг боши устидан ошиб, шу йилнинг кўкламида бир киши иккинчи марта туғилди. У онадан биринчи туғилиши билан бу иккинчи туғилиши ўртасида бир ўлиш процессини кечирмасдан туғилди, яъни оддий равишда — шу ёруғ дунёда унинг шахси тирик ва мавжуд бўлган ҳолда қайтадан туғилди». Шуниси характерлики, очеркда Ғафур Ғулом машиналар ва ишлаб чиқаришларни кўрсатганда ҳам қаҳрамоннинг турмуши, меҳнати, муҳити, кураши, ички дунёси ва қаҳрамонлигига урғу қилади ва давр талаби билан очерк олдига қўйилган янги одамни кўрсатиш проблемасини ҳал қилишга уринади. Янги одам проблемаси бадий очерк санъатини эгаллаган ҳамма ёзувчиларнинг диққат марказида туради. Улар «қаҳрамон»нинг характерли томонларини топадилар, уни турмуш фактлари фонида тасвирлаб, умумлашма, бадий босқичга кўтардилар. Донгдор пахтакорлар ҳақида ёзилган очерклардан Ғафур Ғуломнинг «Чин ҳуқуқ», «Кўтарилиш», «Ударникларнинг туғилиши», Ойбекнинг «Кўрашчан йигит», «Файзулла ота Юнусов», А. Қодирийнинг «Гирвонли Маллабой ака», Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб», А. Қаҳҳорнинг «Кўнгилли меҳнат», «Чин умр», Ойдиннинг «Ернинг жилови ўз қўлимизда», П. Турсуннинг «Норқул Келдиёров» кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Беш йилликлар мобайнида очерклар билан бир қаторда ҳикоя, повесть, роман жанрлари ҳам ривожланди; бу жанрларда мамлакатни социалистик асосда қайта қуриш жараёнида бунёдкор инсон фаолиятини кенг кўламда тасвирлаш имконияти мавжуд эди.

Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Ойдин, Ҳусайн Шамс, Ғайратий, Парда Турсун ва Ҳ. к. лар ҳикоя жанрида янги инсон образини яратиш йўлидаги изланишларини давом эттирдилар.

Ойдин ўз ҳикояларида ўзбек аёллари образини яратишга алоҳида эътибор беради, уларнинг ҳозирги ҳаёти инқилобдан аввалгисидан тубдан фарқ қилишини маҳсус таъкидлайди. Адиба ўзбек хотин-қизларининг совет давридаги янгича ахлоқи ва психологиясини тасвирлаганда, улар тақдирига бўлган муносабатини хилма-хил приёмларда ифодалайди, буни гоҳ турлича авлодлар тақдири орқали кўрсатади («Рузвон кампир» ҳикоясидаги каби), гоҳ характернинг таркиб топиши ва тақомилини бир образда акс эттиради («Чақалоққа чакмонча», «Садағанг бўлай командир» каби).

Ойдиннинг «Дўндиқдан ҳам ёш экан» ҳикоясида Рузвон кампир ўз бошидан кечирган воқеаларини, ўн икки ёшида зўрлаб эрга берилганини бирма-бир айтиб беради. Ёзувчи кампир ҳикоясини бир фон тарзида чизиб бериш билан бирга, ўзбек аёлларининг онги ва маишатида революциядан кейин юзага келган катта ўзгаришларни ҳам кўрсатади. Ойдин бева хотин — Ҳалима опанинг ўнларча «тилсиз» станокларни идора қилиши, ўз ишига муҳаббат ва порлоқ келажакка бўлган қаттиқ ишончи ва бошқа фазилатлари билан ўқувчиларни таништиради. Ҳалима опанинг 14 яшар қизи Салима эса ўтмиш сарқитларидан озод ҳолда тарбияланади; ҳикояда эркин, қувноқ ва фаровон ҳаёт кечириш ҳуқуқига тўла эга бўлган аёлларнинг турли бўғинлари гавдалантирилди.

«Садағанг бўлай командир» ҳикоясида Қандолатнинг ёшлик чоғидаги ҳаёти бениҳоят жонли ва ҳаққоний тасвирланади. Лекин шу бадий ҳақиқат ҳикояда текис давом эттирилмайди. Пўлатов билан Қандолат ўртасидаги ошиқ-маъшуқлик афсонасини эслатадиган жудолик қиссаси китобхонни унча ишонтирмайди. Вафодорлик ва чин севги темаси материални совет ёшлари ҳаётининг ўзидан келтириб чиқармасдан, уйдирма воқеалар тарзида берилиши реалистик тасвирга ҳалал берган.

Ойдин «Эслаш ёки виговор» ҳикоясида Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар мингларча ўзбек аёллари сингари чўриликда яшаган, ўз ихтиёридан ташқари жуда ёш эрга берилиб, умри хазон бўлаёзган, совет даврида эса «тўрт девор»ни ёриб чиқиб жамоат арбоби

даражасига кўтарилган Зумрад образини яратди. Бунда янги киши образининг етилиши ўзига хос равишда ифодаланadi.

Адиба «Эслаш ёки виговор» ҳикоясида «суҳбат приёмидан, юмористик ҳазиллардан усталик билан фойдаланган. Ҳикояга баъзан ёндош, кераксиз, эпизодлар кириб қолишига қарамасдан, у мунтазам сюжет доирасида Зумрад образини анча жонли қилиб тасвирлади.

Айрим ҳикояларидаги композицион тарқоқлик, автор тилида учрайдиган баёнчилик камчиликларга қарамасдан, Ойдин ўзбек совет ҳикоячилигига замондош ўзбек аёлларининг жонли образларини киритди.

30-йиллар ҳикоячилигида Ҳ. Шамс, А. Қодирий, Ғайратий, С. Абдулла ва бошқаларнинг янги киши образини яратишдаги изланишлари ибратлидир. Ҳ. Шамс ҳикояларида («Радио», «Дардли йигит», «Сўнгги товушлар», «Ўғитлар», «Янги рўзғор» каби) саноат темаси марказий ўринни тутadi. Унинг прогулга қарши кураш, ишчиларни планни бажаришга сафарбар қилиш, рационализаторлик ҳаракати фидокорона меҳнат намунаси, социалистик мусобақа ва республика саноати ҳаётини ёритган бир қатор ҳикоялари янгича муносабатнинг туғилишини кўрсатади. Бу ҳикоялар ижодий тажриба ва бадиий маҳорат жиҳатдан ҳали кучсиз бўлишига қарамасдан, тасвирдаги самимийлиги билан ва ўзбек прозасига ишчи образини киритишга интилишнинг дастлабки намунаси сифатида муҳимдир.

Ҳ. Шамс қишлоқларни коллективлаштириш темасига бағишланган ҳикояларида кўпинча бойлар ва руҳонийлар томонидан алданган деҳқонлар онгининг аста-секин ёришишини ва коллектив хўжаликларга боғланиши натижасида ўз ҳуқуқ ва вазифаларини англашларини тасвирлади («Бўтабойнинг кўзи очилди», «Ишламай тишлаган оғримай ўлар» каби).

А. Қодирий ҳикоялари сюжетининг қизиқарлилиги билан кўзга ташланади. Унинг «Уринсиз шубҳа» ҳикоясида колхоз идора аъзолигига суқилиб кирган қулоқнинг зараркунандаллиги, колхоз мулкини қутқариб қолган ишчи Тўйчибоевнинг хушёрлиги тасвирланади. Ҳикоя характери чигаллашган сюжет орқали ечиш, марказий персонаж билан алоқадор воқеаларнинг бир қисмини ўқувчидан махфий тутиш асосига қурилган. Автор томонидан муваффақият билан истифода этилган бу тради-

цион приём «қаҳрамон» хатти-ҳаракати билан боғлиқ бўлган баъзи вазиятни «сир» тутиш натижасида унинг психологиясида пайдо бўлган ҳолатларни кўрсатишга имкон берган ва сюжетни жозибадор қилган.

Шокир Сулаймоннинг «Уч» ҳикояси илғор совет кишиларини ўлдиришга қасд қилиб, колхозга суқилиб кирган душманларни кўрсатишга бағишланган. Колхоз активларининг ҳушёрлиги туфайли душманлар фош этилади ва қуролсизлантирилади. Лекин муаллиф воқеани таранглаштиришга ортиқ даражада қизиқиши натижасида персонажлар ички дунёсини очишга эътиборни сусайтириб қўяди.

Мажид Файзий «Донгдор йигит» ҳикоясида саёқ йигит Маҳкамнинг завод коллективи таъсирида тарбияланиши ва илғор токарь бўлиб етишишини кўрсатишга ҳаракат қилган, рационализаторлик ҳаракати, ишлаб чиқаришда ҳушёрликни қўлдан бермаслик масалаларини кўтарган.

Шундай қилиб, пешқадам ўзбек ёзувчилари мамлакатимизда социализмнинг кенг томир ёйиш йилларида ҳикоячиликни янги тематика ва янги кишилар образи билан бойитадилар, совет кишиси характерининг шаклланишини янги революцион ўзгаришлар замирида, уларга боғлиқ ҳолда тасвирлайдилар, ижобий қаҳрамон характеридаги курашчанлик белгиларини таъкидлаб кўрсатишга интиладилар. Юқорида таҳлилга тортилган С. Айний ва Ойбекнинг машҳур романларида («Қуллар», «Қутлуғ қон») ижобий образлар кенг тарихий аспектда, ўзаро мураккаб боғланишларда тўлқинли конфликт коллизияларида акс эттирилди; реализм традициялари асосида қаҳрамонлар шахсияти ва хатти-ҳаракатининг ижтимоий манбалари таҳлил қилинди, ҳар бир шахс психологияси ва хулқ-атворининг социал психологияга, ижтимоий-синфий табақалар позициясига қондош эканлиги кўздан кечириб борилди, индивидуал руҳий ҳолат, айни замонда «ижтимоий руҳий ҳолат»га ҳам томир-томири билан боғланиши ифодаланди. Ҳар бир пешқадам шахснинг маънавий-ахлоқий хусусиятлари, қандайдир, тарихий даврнинг бирор босқичида яшаган ва ҳаракат қилган халқ фазилатларини умумлаштирди.

А. Қаҳҳорнинг «Сароб» романи «қаҳрамон» тақдирида, бунинг аксича, ўз даврининг олға ҳаракатидан ажралиши, ўз халқининг умумий тақдирида иштирок этишдан

қочиш оқибатлари инсон руҳияти учун нақадар таҳликали ва зарарли эканлиги ёрқин ифодасини топди.

Поэма жанрида янги киши концепцияси ўзига хос равишда акс этди. Ғафур Ғуломнинг «Кўкан», Ойбекнинг «Дилбар — давр қизи», «Темирчи Жўра», Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон», Уйғуннинг «Жонтемир», Ғайратийнинг «Онамга хат», «Жинаста», Ҳ. Пўлатнинг «Жанговар», «Меҳрибонлар», М. Шайхзоданинг «Мерос», Миртемирнинг «Номус», Т. Фаттоҳнинг «Асрлар фожиаси» ва бошқа поэмалар шундан далолат беради.

30- йилларнинг бошидаёқ ўзаппчиларнинг ҳамма совет ёзувчилари ижодиётининг «ягона катта йўлдан» бир услубда бориши тўғрисидаги шиорининг номаъқул ва ноқобиллиги маълум бўлиб қолди. Ғоятда ранг-баранг форма ва услубларда яратилган поэмачилик тажрибаси вульгарлашган, якка нусха схемаларини улоқтириб ташлашга, ягона ижодий методни ҳар бир ёзувчининг индивидуал услуби билан қўшиш зарурлиги проблемасини тўғри ҳал қилишга ёрдам берди. Шу йилларда босилган поэмаларда социалистик қурилишнинг турли қирралари ранг-баранг бадиий воситалар ва услубларда акс этганини намоён қилди.

Мамлакат ҳаётидаги бу босқични тасвирлашга бағишланган биринчи йирик поэтик асар Ғафур Ғуломнинг «Кўкан» поэмасидир.

Поэманинг биринчи қисми Ўзбекистонда колхозлаштириш ҳаракатининг энг қизғин йили (1930)да ёзилиб, кейинроқ қайта ишланди ва иккинчи қисми ҳам яратилди (1933). Янги замон кишисининг мураккаб тарихий шароитда туғилиш жараёнини кўрсатган «Кўкан» поэмасида шоирнинг ижобий қаҳрамон проблемасини ҳал этишдаги ижодий изланишлари самарали натижа берди. Шоир социализм қурилишида қизғин бораётган синфий курашни, қишлоқларнинг қайта қурилишини, одамларнинг қайта тарбияланишини кўрсатди. Кўкан образида меҳнаткаш деҳқон онгига социалистик тушунчанинг сингиши, унинг руҳидаги хусусий мулкчилик, «ўзбошимчалик» қолдиқларининг бартараф этилиши ўз ифодасини топган. У ниҳоят колхозга кириб синфсиз социалистик жамиятнинг қурувчисига айланади, синфий онги ўсади. У хусусий мулкчилик табиати ва кайфиятини ўзгартиб, янги тип деҳқон — зарбдор колхозчи бўлиб танилди.

Гафур Гулом «Кўкан» поэмасида реалист шоир сифатида кўринди. У воқеаларни, Кўкан хатти-ҳаракатини, унинг кечинмаларини ҳаётий асосда кўп қиррали қилиб мотивлаштиради, кутилмаган муқоясаларда ва тўқнашишда характерни ва сюжет чизиғини ўстиради.

Ижобий қаҳрамонни реал ҳаётий-маиший шаронтида кўрсатишга интилиш Ойбекнинг замонавий темадаги поэмалари учун ҳам характерлидир. У «Дилбар — давр қизи» поэмасида аёлларни эски урф-одатлардан, паранжидан озод қилиб, социалистик қурилишга тортиш учун бўлган қизғин кураш, «хужум»ни умумлаштиради. Поэмада аёллар озодлиги учун кураш социализм қурилишининг ажралмас бир қисми сифатида кўрсатилди, хотин-қизлар ҳуқуқсизлиги ва эрксизлигига қарши «хужум» умумхалқ кураши, синфий кураш тарзида тасвирланди. Аёллар озодлиги (Дилбар образида) эскилик қолдиқлари, диний урф-одатлар ва синфий душманларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келади. Душманлар Дилбарнинг озодлигига қарши бош кўтарадилар. «Ичи ҳийла ва найранг уяси» бўлган, «харидорни тарозидан уриб ҳам» алдайди-ган, «анча давлат, боғ-роғ орттирган» Пирмат аллоп ва унинг ўлғудай хасис, пулпараст, олиб сотар, яканчи ўғли Мамат қизнинг эркига човут солмоқчи бўладилар. Уларнинг бу ҳаракати зарбага учрайди, янгилик эскилик устидан ғалаба қилади.

«Дилбар — давр қизи» ўзбек поэзиясининг ривожланишида, поэма жанрида ижобий аёл образининг шаклланишида муҳим роль ўйнади.

Ойбек поэмалари унинг ўзбек адабиётида кейинчалик йирик проза асарлар яратишига ҳам маълум даражада замин тайёрлаб берди.

30-йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек поэмаларида характерларнинг шаклланиши совет ёшлари характерларини янада чуқурроқ тадқиқ этиш, уларнинг психологияси ва руҳий дунёсини кенгроқ ёритиш билан белгиланади.

Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасида ёш авлод шахсининг шаклланиш жараёни асосий сюжет чизиғи ичига киради. Меҳнат темаси талқини энди 30-йилларнинг бошларида яратилган асарларга қараганда янада камолга эришди. Илгари индустрия ва колхоз ишлаб чиқаришининг салобати, муаззам планларни

мислсиз суръатлар билан бажариш иштиёқи мана шу мўъжизакор инсоннинг ички дунёсини ёритишга кам ўрин қолдирар, унинг кечинмалари, фикр ва кайфиятлари атрафлича тасвирлашга етарли имконият туғдирмас эди. Социалистик реализм санъатининг юксалиши билан меҳнатга доир асарларда социалистик алоқалар ва ахлоқ нормаларининг гуманистик мазмуни янада чуқурроқ акс этди. «Зайнаб ва Омон» поэмаси бунинг ёрқин мисолидир. Поэмада шоир колхозда ўз бахтини топган икки етим — Зайнаб ва Омоннинг озод севгисини тараннум этади. Оила қуришда ҳукм суриб келган эскича қараш қолдиқлари билан янги онг ва янги туйғулар кураши ёрқин тасвирланади. Эски урф-одатлар ва қоқоқ дунёқарашлар Анор ва Собирнинг онаси образларида ифодаланса, янги замон ёшларининг дунёқарашлари Зайнаб, Омон ва Собир образларида яққол гавдалантирилган. Бу курашда янгилик — ёш авлоднинг онг ва туйғуси енгиб чиқди, тантана қилди.

30-йиллар ўзбек поэзиясида колхозчи, ишчи, партия ва комсомол ходими, мутахассис-зиёли образларига қизиқиш баробарида Коммунистик партия ва Совет давлатининг асосчиси ва раҳбари В. И. Ленин образини яратишга интилиш кучайди. Рус адабиётида революция доҳийсининг образини гавдалантириш ҳамма адабий жанрларда кўрила бошлаган эди. М. Горькийнинг «В. И. Ленин» очерки ва В. В. Маяковскийнинг ажойиб «Владимир Ильич Ленин» поэмасининг яратилиши бутун совет ёзувчиларини доҳий ҳақида асар ёзишга рағбатлантирди.

Эргаш Жуманбулбул ўғли Ленин образини яратишга киришган биринчи ўзбек халқ шоирларидан бўлди. Унинг «Уртоқ Ленин» достони Ленин образини яратишда алоҳида ўрин тутди. Достонда ўзбек меҳнаткашларининг ўтмишда кечирган жафоли ҳаёти, уларнинг озодликка чиқишларида Лениннинг буюк раҳбарлик роли ўзига хос йўсинда самимий ва содда тасвирланди. В. И. Ленин ёшлигиданоқ ишчилар синфи ва меҳнаткаш деҳқонларни озод қилиш учун революцион курашларда қатнашди, Коммунистик партияни тузди ва Россиядаги барча халқларни, жумладан, ўзбек халқини социалистик революция йўлига олиб чиқди ва унинг ғалабасига эришди. Ленин мана шу оламшумул тарихий ишларнинг амалга ошишига бевосита раҳбарлик қилди:

Еронлар, замона шундай бўп озди,
Зулми жуда муҳтожларга ўтказди,
Оч-орикнинг ҳоли танг бўб юрганда
Раҳбар қилди Ленин ўртоқ шоввозди..
Ленин ўртоқ ўйлади, кўп ўйлади,
Меҳнаткашга замонани сўйлади:
Қачонгача оқар, деди, кўз ёшлар!
Инқилобга белин маҳкам боғлади.

Эргаш Жуманбулбул ўглининг «Ўртоқ Ленин» дostonи халқ оғзаки ижодининг илғор традициялари ва шоирнинг бой ижодий тажрибаларининг маҳсули бўлиб майдонга келди. Унда Ленин образи халқ қаҳрамони сифатида талқин қилинди.

Ўзбек халқининг Ленинга бўлган миннатдорлик туйғуси, Лениннинг мангу барҳаётлиги, унинг ғоялари эрк олган халқлар қалбида мангу яшаши идеяси шоирнинг «Ленин» номли термасида ҳам ифодаланди.

Шоир Ҳамид Олимжон ижодида Ленин образи жўшқин мисраларда ёрқин тасвирланди, буюк Ленин ғоялари ва ичининг бутун кишилиқ жамияти ва, шу жумладан, Совет Шарқи учун бўлган зўр аҳамияти чуқур акс этди. Шоирнинг «1924 йилнинг январида Самарқанд» балладасини В. И. Ленинга, Коммунистик партия ва совет тузумига умумхалқ муҳаббатининг гимни дейиш мумкин. Унда шоир ўзбек халқининг улуғ доҳийга муҳаббатини маҳорат билан тасвирлар экан, Лениннинг халқларварлигини, жаҳоншумул хизматларини, бениҳоят улуғворлигини оташин мисраларда чизади, Лениннинг меҳнаткаш халқ озодлиги йўлида курашган улуғ инсон эканлигини кўрсатади.

Ленинизм тантанасини куйлаш ўзбек совет адабиётининг марказий темасини ташкил этади. Ўзбек ёзувчилари ўз асарларида В. И. Ленин образини бутунлигича янада кенгроқ ва атрофлича ярата бошладилар.

Социализм қурилиши ва унинг тантанаси йилларида халқлар дўстлиги ғояси, рус халқининг ўзбек халқига ёрдами масаласи ўзбек совет ёзувчиларининг асарларида асосий лейтмотивга айланди. Бу дўстлик шонли Коммунистик партия раҳбарлигида мамлакатимиз тараққиётининг турли соҳаларида ва ҳамма жойда амалга ошиб келди ва тобора мустаҳкамланди.

Гражданлар уруши давридаги халқлар дўстлиги ва

рус халқининг ўзбек халқига кўрсатган биродарларча ёрдамини Ҳасан Пулат «Меҳрибонлар» поэмасида яққол гавдалантирди. У халқ душманларига қарши кескин жангларда қон билан мустақкамланган дўстликни акс эттирди.

Поэмада тасвирланишича, улуғ Ленин Кремлдаги кабинетига Фрунзени чорлайди ва Туркистон шароитида юзага келган ҳарбий хавфни бартараф қилишни, қуроли контрреволюцион кучларни тугатишга раҳбарлик қилишни унга топширади. Лениннинг «чўнтагига бир қўлини солиб», «бир қўли-ла ёрқин йўл чизиб», революция саркардаларидан бирига айтган содда сўзлари буюк йўлбошчининг халқларни озод қилишга бўлган туйғуларини жонли мисраларда ифодалайди. У дейди:

Мана энди ишчи-деҳқоннинг
Қўлларига ўтди ер-осмон,
Ҳали душман бурчак-бурчакда
Уринади, қолай деб омон.
Улар қирғиз, ўзбек, қозоқни,
Тожик ҳамда туркман ўртоқни
Ташлаймиз дер яна зиндонга,
Очлик, хўрлик, ҳақирлик, қонга!

Доҳий Ленин сўзининг давомида Урта Осиё халқларининг порлоқ, бахтиёр келажаклари манзарасини чизиб, ишчи-деҳқонларнинг тинч ҳаётини таъминлаш учун бор куч ва воситаларнинг ҳаммасидан фойдаланишга чақиради.

Фрунзе образини шоир фақат моҳир саркарда сифатидагина эмас, балки халқлар дўстлиги ғоясини охиригача амалга оширувчи ленинчи-коммунист, озодлик жонбози сифатида ҳам чизди. Шоир Иваново-Вознесенск ишчилари ўртасида ёшлик чоғлариданоқ революцион фаолият билан шуҳрат топган Фрунзени — «кенг манглайли, чарақлаб кулиб турувчи, ёруғ юзли, узоқни кўра олган, ўткир сўзли, юзлаб, минглаб ишчилар юрагига Ленин расмини чиза билган мард йигитни халқларнинг дўсти» деб танитади. Фрунзе граждандар уруши даврида Волга, Уфа, Урал ва Сибирни оқ гвардиячилар: Колчак ва Дутов бандаларидан тозалашда мардлик кўрсатди, унинг бошчилигида рус ва ўзбек халқлари ўртасидаги оға-инилик, чин қардошлик муно-

сабатлари революцион жанрлар майдонида янада мустаҳкамланади.

Ҳасан Пўлат «Меҳрибонлар» поэмасида ватанимиз халқлари дўстлигини ҳамда бу дўстликка улуғ рус халқи бош бўлганини ёрқин кўрсатди. Бу дўстлик Совет ҳокимиятининг душманларини енгишда асқотди, чет эл империалистларининг қуроли ҳужумларини, ёвуз эксплуататорлар, миллатчи газандалар — босмачи бандаларининг ташкилий қуроли қаршилигини янчиб ташлашга гаров бўлди. Шунинг учун шоир:

Чиқарарми жаҳон дўстлигининг
Кучин қачон бўлса ёдидан?—

дея ҳайқиради ва поэманинг охирида дўстлар ғалаба-сида халқлар дўстлигининг илҳомчиси ва ташкилотчиларининг атоқли намояндаларини фахр билан тилга олади:

Гўё энди шу нонуштага
Давра олиб ўлтирди жаҳон,
Гўё тўрда доҳиймиз Ленин
Ҳам Фрунзе — азиз меҳрибон.

Ленин ва унинг сафдошлари образини яратиш, умуман ўзбек ёзувчиларининг ижодий вазифаларидан бўлиб қолди. Шоир Миртемир «Владимир Ильич Ленин» поэмасида совет халқининг буюк доҳийга бўлган самимий муҳаббатини реалистик образларда ифодалаб берган. Поэмада Лениннинг салобатли портрети, буюклиги, халқ оммаси билан ҳамбарчас боғлиқлиги юксак маҳорат билан гавдалантирилган. Бу поэма ўзбек поэзиясида В. И. Ленин образини тасвирлаган асарлар ичида энг яхшиларидан биридир.

Халқлар дўстлиги ҳамда партия ва ҳукуматга муҳаббат ва садоқат ғояси улуғ Ленинга ва Коммунистик партиянинг раҳбарларига бағишланган шеърларда ҳам равшан тасвирланган. М. Фрунзе, Оржоникидзе, В. Куйбишев, С. Киров, Ф. Дзержинский ва бошқалар ҳақида яратилган кўпгина шеърлар шулар жумласидандир. Шунингдек, шоирларимизнинг улуғ рус ва бошқа қардош халқларга бўлган муҳаббати, уларнинг ажойиб маданиятлари, саъбат-адабиёти ва давлат арбоблари,

гениал саркардалари, ўлмас ёдгорликларини куйлашда ҳам акс этди. Ломоносов, Пушкин, Лермонтов, Горький, Короленко, Руставели, Низомий, Суворов, Кутузов, Шевченко каби улуг тарихий шахслар фаолиятини ёритган, «Сосунли Довуд», «Игор жангномаси» сингари нодир асарларга бағишланган, Москва ва Ленинград каби революцион шахарларнинг қаҳрамонона ишларини гавдалантирган кўпгина шеърлар халқларга бўлган чинакам меҳр-муҳаббат туйғулари билан йўғрилгандир.

Социалистик реализм адабиёти реал воқеликдаги янги одам хусусиятларини конкрет акс эттириш жараёнида жамиятнинг келгуси тараққиётида етиладиган киши хусусиятларини ҳам қамраб олишни назарда тутади. Бу ижодий интилишда ёзувчининг янги одам ҳақидаги тасавури — идеалининг ҳаққонийлиги адабий қаҳрамоннинг реал шароитда келажак сари ўсиш имкониятларини кўрсатишга қўл келади. Атоқли ёзувчиларимизнинг юқорида тилга олинган, реал турмуш воқеалари замирида шахснинг улғайишини тасвирлаган замонавий ва тарихий темадаги талай асарларида буни кузатдик.

Шуниси борки, ёзувчининг ғоявий-эстетик идеали нуқтаи назаридан замонавий реал кишиларда мавжуд конкрет маънавий — ахлоқий фазилатларни умумлаштиришда келажак кишисини ҳам гавдалантириш осонликча, жўн ёки зўрма-зўраки содир бўлмайди, балки ижодий кучни аниқ фокусга тўплашни, ижодий меҳнат торларини таранг тортишни, узлуксиз маънавий ва ғоявий ўсишни, ахлоқий-сиёсий мустаҳкамликни тақозо этади. Лекин ўзбек ёзувчиларининг асарлари ичида бу ижодий жараёни амалга оширишда ҳозирги замон кишисини идеаллаштириш, яъни тўғридан-тўғри юксак идеал намунаси қилиб кўрсатиш; унинг ички ўсиш йўлини беркитиш; қийинчиликлар ва эскилик сарқитлари билан курашда баркамоллик қозонишини менсимаслик ҳоллари тез-тез учраб турди. Бундай асарларнинг муаллифлари диққат эътиборни ўз қаҳрамонларининг деярли ижтимоий-сиёсий фаолиятини ёритишга қаратдилар, уларнинг ички дунёсини, маънавий ва айниқса ахлоқий фазилатларини жиддий таҳлил қилишни эп кўрмадилар. Албатта, бу нуқсонлар ҳамма ёзувчилар ижодига оид эмас. С. Айний, А. Қодирӣ, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, М. Шайхзода ва шу

Адилар ижодида янги одам проблемаси социалистик реализм принциплари асосида ишлана борди. Уларнинг асарларида янги кишилар образи ғоявий-сиёсий ва ахлоқий талабчанлик руҳида яратилди; кескин конфликтларда, мураккаб ва қийин ўсиш жараёнида, эскилик аракитлари ва ожизликлар ҳамда ташқи тўққинликлар билан курашда тасвирланди; улар хатти-ҳаракатининг маънавий негизлари кўрсатиб берилди.

РОМАНТИК ПАРВОЗЛАР ЖОЗИБАСИ

Социалистик реализм адабиёти реализм билан романтизм ўртасидаги ажралишни тадрижан енга борди, воқеликни бадий ўзлаштиришнинг бу икки формасининг ўзаро муносабатига янгилик, узвийлик киритди. Совет адабиётида романтизм алоҳида метод сифатида эмас, балки социалистик реализм методининг бош принциплари негизида, унинг таркибий қисми сифатида, романтик пафос, романтик услуб шаклида амал қилади. Романтика реализмнинг асосий хусусиятларини бадий бўрттиришга, кескинлаштиришга, эҳтирос билан ифодалашга хизмат этади, реалистик оқимдаги форма ва услубларни хилма-хиллаштиради, унинг таъсир кучига куч қўшади. 30- йиллар ўзбек адабиётида бундай романтика, романтик услуб муҳим аҳамият касб этди. Талай асарларда романтика реалистик тасвир усуллари билан узвий чатишиб кетди, ҳаётни романтик усулда тасвирлаш реализм имкониятлари доирасини бениҳоят кенгайтди. Бу тоифадаги реалистик асарларда шартли моментларни, уйдирма-фантастик ҳолатларни кучайтириш, ҳатто фольклор-эртақ сюжетлари ва мотивларидан кенг фойдаланиш эҳтиёжи туғилди (Ҳ. Олимжоннинг «Ойгул ва Бахтиёр», «Семурғ» дostonлари каби). Еса реалистик сюжет ва ижтимоий конфликтлар ва таранг психологик коллизиялар тўқимасини кучли романтик эмоциялар тўлқини билан мавжлантириб, сербўёқ, муболағали, метафорик, рамзий сўз санъатига мурожаат этиш зарурияти келиб чиқди (Ойбекнинг «Уч», «Бахтиёр ва Соғиндиқ» дostonлари каби). Ҳар икки ҳолда ҳам ҳаётини воқеаларни ҳаққоний акс эттириш образлар ичидан отилиб чиққан кўтаринки-романтик фаввора туфайли мислсиз ўзгаришларга учрайди. Ёзув-

чининг романтик нигоҳи, ижодий фантазияси реалистик тасвир жилолари, аспектларини ёрқинлаштиради, образларнинг умумлашма, қуйма маъносини бениҳоят бо-йитади.

Ойбекнинг ўтмиш темадаги поэмаларида эксплуататорлар зулми ва истибдодига қарши халқ норозилигининг дастлабки кўринишларини гавдалантириш ва революцион йўлга ўтишини кўрсатиш кучайди. У ўзбек меҳнатқашларининг ўтмишдаги ҳуқуқсизлигини, уларнинг эзувчиларга қарши стихияли исёнини «Уч» (1932), «Бахтигул ва Соғиндиқ» (1933) поэмаларида кўтаринки-романтик бўёқларда чизиб берди. Бу поэмаларда Ойбек феодал-патриархал оилавий муносабатлар исканжасида эзилган, ҳатто севгиси барбод бўлган аёллар образини (Лаълихон ва Бахтигул) тасвирлади. Буларнинг эркини поймол қилишга сабабчи бўлган бадавлат бойларнинг реалистик образини (Ҳошимбойвачча, Отабой) яратди ва аёлларни асоратдан қутқариш ва эркин бўлиши учун курашган халқ фарзандларининг шахсий қаҳрамонлик стихиясини (Холхўжа, Соғиндиқ) кўрсатди. Бу икки йигитнинг бўғиқ шароит ва унинг айрим вакилларига қарши стихияли равишда кураши тасвирида реалистик усул қуюқ революцион-романтик бўёқлари билан йўғрилади.

Ойбекнинг революцион ўтмиш темасидаги «Темирчи Жўра» поэмасида ўзбек меҳнатқашларининг совет ҳокимиятини мудофаа қилиб, босмачи ва оқларга қарши кураши акс этди. Поэмада Темирчи Жўра ва ишчи Турсун образларида революцияга қадар ҳам меҳнатқашларнинг бойлар ва амалдорлардан норозилиги ҳар хил йўсинда ўз ифодасини топди.

Ойбек «Қаҳрамон қиз» поэмасида демократия, озодлик йўлида республикачилар томонида туриб, франкочиларга қарши оғир шароитда кураш олиб борган, то сўнгги томчи қони қолгунча душман билан жанг қилган испан қизи Эмилиянинг қаҳрамонона-кўтаринки образини яратди. Эмилия фақат эпчил жангчи қизгина эмас, балки ватанпарвар агитатор ҳамдир. У Совет Иттифоқига бўлган муҳаббатини, озодлик ва демократия тўғрисидаги фикрларини испан деҳқонлари қалбига чуқур ўрнатиш учун жонбозлик билан иш олиб борди. У жанг майдонида «Евуз илон бошини эзишга шайланган мард халқ» томонида қаҳрамонлик намунасини кўр-

батди. Шоир поэмани қахрамоннинг ўлмаслигига, демократия ғоясининг мангу барҳаётлигига, ҳақиқат ва адолатнинг ёвузлик устидан тантана қилишига ишонч билан тугатади.

Ойбек юқорида зикр этилган, реалистик принциплар асосида яратган образларининг кўз қамаштирувчи сержило гулларини ранг-баранг, сербўёқ романтик шакллар аралаштириб тўқиди.

30- йилларда айрим халқ эртақларининг қайта ишланиши қувонарли ҳодиса бўлди. Чунки бу эртақларга хос бой фантазия ва романтика оҳанграбодек кишини ўзига тортади. Ҳ. Олимжон халқ эртақларини қайтадан ижод этди ва роявий-эстетик мукамаллик бахш этди. У ажойиб маҳорат билан «Ойгул ва Бахтиёр», «Семурғ» поэмаларини яратди. Бу асарларни ижод этишда Ҳ. Олимжон М. Горький айтганидек, бой ва қизиқарли фольклор приёмлари (усуллари) дан фойдаланди.

Ҳ. Олимжон «Ойгул ва Бахтиёр» достонида эртақ услубида Ойгул характерининг актив қирраларини қабартиб тасвирлади, унинг ўз бахтига эришиш йўлида мардона ҳаракат қилиши ва собит туришини кўтаринки руҳда кўрсатди. Халқ узоқ асрлар давомида бахтли ҳаётни орзу қилиб келди. Халқнинг бу ишончи ўз бахти ва озодлиги учун курашувчи Ойгул образида ўз аксини топди. Ойгул одатдан ташқари шароитда ҳаракат этган романтик образ. Унинг реал қиёфаси халққа муносабатида, унинг социал синфий интилишлари, орзу-истаклари билан узвий боғланишида намоён бўлади. Эртақка хос фантастика халқ иши учун курашчининг улуғворлигини ва бахти очилишига бўлган ишончни ифодалайди. Ойгул хонга бўйсунмади, унга қарши исён кўтарди. У сандиқ ичида ҳам, балиқ қорнида ҳам тирик қолди. Ҳ. Олимжон халқ дostonларидаги демократик ғояларни поэтик формада қайта ишлаб, уларни реалистик асосда вояга етказди.

Ҳ. Олимжоннинг халқ эртаги сюжети мотивида ёзилган яна бир достони «Семурғ» ёки «Паризод ва Бунёд»дир. Унда шоирнинг ўтмишни ҳозирги замон позициясидан ёритиши яна яққол кўринади. Эртақ сюжети (фантастика) орқали у хон муҳити ва унинг қизи Паризоднинг беандиша, бевафоллигини очиб ташлади. Сарой амалдорлари вафодорлик, ботирлик хислатлари билан ўйнашар эдилар. Улар бу ҳақда оғиз кўпиртириб гапир-

салар-да, амалда чинакам халқ фарзандлари (Бунёд кабилар)нинг олижаноб фазилатларини ёқтирмас эдилар. Ҳамид Олимжон «Семурғ» достонида эртакнамо романтик услубда даврнинг социал-синфий қарама-қаршиликларини ҳам, чинакам инсонийлик фазилатлари меҳнаткашларга хослигини ҳам акс эттириб, фантастикани реалистик мазмунни ифодалашга хизмат эттирди.

Зафар Диёр ижодида эртак услуби, фантастика кенг истифода этилди. У «Янги эртак» достонида дарахтларни нобуд қилмай парвариш қилиш кераклигини эртак формасида ҳикоя қилди. Шўх Шоди дарахтларни қирқиб, уларга зарар етказа бошлайди, дарахтлар исён кўтариб уни калтаклашгача борадилар. Шоди тарбияланиб, дарахтларни парвариш қилишга кўникиб кетади.

3. Диёр «Бургут» эртагини бошқирд халқ эртакларидан ижодий фойдаланиб ёзди. Бир чол уч ўғлини чақириб, уларга бахт ахтариб келишларини топширади. Кичик ўғли Эндири «баланд тоғнинг бошида, нурли қуёш қошида»ги бургутга йўлиқади. Бургут бахтни фақат кураш йўли билан қўлга киритиш мумкинлигини айтади. Бургут унинг қўлига таёқ бериб, айиқ (подшо тимсоли), бўри (помешчик тимсоли) ва турли (муштум-зўр)ларни йўқотсанг, бахтга эришасан, дейди. Эндирининг озодлик ва бахтнинг шу уч душманига қарши курашиб, қишлоғига келиши тасвирланади. Эртакда меҳнаткаш халқ билан эксплуататорлар ўртасидаги синфий кураш Эндири билан ҳайвонлар ўртасидаги тўқнашувларда ўз аксини топган. Эртакнинг ғоявий-эстетик мазмунининг реалистиклиги яққол кўзга ташланиб туради.

Султон Жўра «Қалдирғоч» эртагида совет мамлакатининг тинчлик мамлакати эканини содда, қизиқарли эртак формасида ҳикоя қилади. Эртакда тинчлик символи қалдирғочнинг турли мамлакатларни кезиб, турли туман машаққатлар чекиб, ҳатто ўқ еб, ахир пировардида Совет мамлакатадагина ҳақиқий осоишталик ва тинч турмушга эришиши тасвирланади.

С. Жўра «Ҳаворанг гилам» эртагини тожик ва ўзбек халқлари ўртасида кенг тарқалган «Ҳаворанг гилам» (Зангори гилам) эртагидан фойдаланиб яратди. Унда халқнинг революциядан олдинги жафоли ҳаёти ва революциядан кейин бахтга эришиши Раҳим образи орқали фантастик йўсинда ёрқин ифода қилиб берилган.

Бу янги эртакларда халқ поэтик ижодига хос ро-

мантик услуб, фантастик приёмлар реализм асосида тараққий эттирилгани шубҳасиздир.

Замонавий позициядан узоқ ўтмиш воқеаларини романтик услубда тадқиқ этиш Султон Жўранинг «Бруно» поэмасида лирик торларни таранг тортиш воситасида амалга оширилади. Муаллиф бу поэмада машҳур материалист олим Жордано Бруно (1548—1600) образини яратиб ўрта аср хурофоти ва диний таассуби шароитида илм-фаннинг бўғилиши ва ҳалокатга учрашини, бизнинг давримизда эса илм-фан гуллаб яшнашини романтик пафос билан чизиб берди.

Шоир тарихий фактларга асосланиб, дин, қора реакция ва феодализм ҳукмронлиги муҳотида ҳар бир чақнаган илм нури сўниш хавфи остида қолганини, ёруғликка бўлган интилишнинг томири қирқилиб турганини, илм йўлидан бориб дин аҳлларига қақшатқич зарба берган Жордано Бруно каби кишиларнинг диндорлар ва Рим папаси томонидан қувғинга учраганлигини кўтаринки-романтик оҳангга акс эттирди; иродасини таъқиблар ҳам, қувғин ҳам, мусофирлик даҳшатлари ҳам, узоқ йиллик зиндон азоби ҳам бука олмаганини кўрсатди. Олимнинг бутун фикр ва муҳаббатини осмон «сир»ларини англатувчи илм қуршаб олди. У «ой нуридек равшан ғоя»сини ҳимоя қилишда содиқ қолди. У гулханга ташланиб, жазоланса-да, «бугун ботган қуёш эрта чиққандек; аср тонглирида машъали ёнажаги»га, илмий ҳақиқатнинг энгиб чиқишига чуқур ишонди.

Поэма жанрининг тараққиётига, айниқса романтик тасвир воситаларини бойитишга шоир Миртемир катта ҳисса қўшди. У 30-йилларда ўз лирикасида романтик услуб приёмларидан, халқ афсоналаридан кенг фойдаланиши билан бирга ўндан ортиқ романтик руҳда поэмалар яратди: «Бонг», «Жанг», «Коммуна», «Хидир», «Номус», «Аждар», «Очлар ўлкасида», «Дилкушо», «Сув қизи», «Ойсанамнинг тўйида», «Владимир Ильич Ленин» ва бошқалар. Бу поэмаларда Миртемир социалистик реализм позициясида тургани ҳолда аниқ кўзга ташланиб турган шартли-романтик формаларни қўллади. Шоир социалистик реализмнинг ҳаққонийлик принципига, объектив воқеликнинг реал моҳиятини гавдалантиришга рия қилиб, сермуболага, символик, аллегорик, мураккаб фантазияли, афсонавий ва ҳоказо шартли-романтик образларни қайтадан яратади. Бу

образлар янги, революцион мазмунни ифодалашга уйғунлаштирилиб, унинг бадий, ғоявий ва маърифий кучини оширишга хизмат этади.

«Номус» поэмасида босмачилар зулми оқибатида ота-онадан етим қолиб, дарбадарликка, очликка дучор этилган, ўғрилиқ, жиноят кўчасига киришга мажбур бўлган Ашур тақдирида социалистик меҳнатнинг инсонни қайта тарбияловчи олижаноб роли ва моҳияти кўтаринки-муболағавий пафос билан ифодаланди. Автор юрагидан отилиб чиққан лирик жўшқинлик эса романтик услуб жилоларини янада ёрқинлаштирди ва социалистик тузумнинг чуқур гуманистик (ахлоқий-тарбиявий) табиатини таъсирчан, эмоционал оҳангда тасвирлашга катта имконият туғдирди:

Миртемир поэмаларида романтика асарнинг реалистик мазмунидаги халқчил гуманизм гўзаллигини бўрттириб гавдалантиришга асқотади. «Аждар» поэмасида халқ ижодий фантазиясининг афсонавий ифодаси бўлган аждар (романтик образ) меҳнаткаш халқнинг энг ёвуз душмани тимсоли. Бу «бадсурат — хунук... кўзлари оловли, тишлари ханжар, баҳайбат, жезбадан, улкан» махлуқ меҳнаткашлар бошига битган бало; у ҳамма ёққа ўт сочиб, кулини кўкка совуради, ҳамма нарсани — экин-тикингача — қуритади, ҳар куни бир ёш боланинг танини, қонини-жонини хўрак қилади. У жами одамзоднинг кушандаси. Подшолар уни даф қилишдан бош тортадилар. Фақат темирчи ясаган ханжар тиғи, чўпоннинг фидокорона қаҳрамонлиги уни яксон қилади, одамзодни унинг шарридан халос этади. Ажал навбати «тахтда ётган иккинчи аждар»га келиб этади. Бу романтик афсона, рамз ва эмоциялар мағзида одамзод бахти-кушоди, юрт осойиши йўлида фидойилик ғояси, актив гуманизм гўзаллиги ўз ифодасини топган.

Ҳаётбахш халқчил гуманизм пафоси Миртемир поэмаларининг қон-қонига сингиб кетган. «Дилкушо» поэмасида фаҳш ва разолат тимсоли Бухоро амири билан унинг ҳайвоний ҳирсларини ўташга бўйсунмай ўзини ҳалок этган афсонавий гўзал ва олижаноб қиз образлари муқоясаси ва тўқнашувида икки хил ахлоқнинг муросасизлиги қуюқ романтик бўёқларда акс эттирилди ва гуманизмнинг синфий моҳияти лирик кечинмалар ва психологик коллизиялар ривожига кўрсатиб берилди.

Синфий адолатсизлик, социал тенгсизликнинг фожиавий оқибатлари «Қўзи» достонида ҳам қабартиб тасвирланди. Қўзининг даштда очмоқчи бўлган жиндай кўриғига не азобда келтирган сувининг бадавлат «эл оғалари» томонидан «ўғирланиши», устига устак уларнинг калтаклари зарбидан қон қусиб ўлиши нақадар даҳшатли. Поэмада нобоб ижтимоий тузумнинг меҳнаткаш инсон бошига солган кулфатлари яққол гавдалантирилиши баробарида социалистик тузумда парвариш қилинган одампарварлик, коллективчилик фазилатларига муҳаббат туйғулари ҳам тўлиб-тошган. Чунки, бизнинг жамиятимизда:

Барча куяр бир учун,
Бир куяр барча учун...

Ўтмишда муҳаббати, номуси ҳукмдор зўравонлар томонидан «ўғирланган» Орзи қиз ҳақидаги «Сув қизи» афсонаси ҳам, қорақалпоқ қизи Ойсанамнинг фаровон социалистик жамиятимиздаги бахтли тақдири, қадриқимматини куйлаган «Ойсанамнинг тўйида» поэмасида бахши томонидан айтиб берилган Гулбиби ҳақидаги афсона ҳам фусункор қуюқ романтик бўёқлар билан суғорилган.

Миртемирнинг «Владимир Ильич Ленин» поэмасидаги романтик орзу-хаёл жўшқин лирик томирлардан сув ичади. Шоир доҳий сиймосини романтик услуб воситаларида пардозлайди. Поэмада бугунги социалистик ҳодисаларнинг ҳар қайсисида Ленин ғоялари, даҳоси тажассум этгани тасвирланади. Лениннинг мангу барҳаётлиги, ленинизмнинг ғолибона қудрати ҳаётимизнинг барча гўзалликларида, мамлакатимизнинг ҳамма қурилишларида, ҳамма мўъжизаларида, ҳамма ихтироларида акс этиб тургани кенг романтик парвоз билан куйланади.

Миртемир романтикасининг таъсирчанлиги, жозибадорлиги турмуш ҳақиқатига бориб тақалган илдизлардан, совет ватанпарварлиги, пролетар гуманизми негизларидан ўсиб чиқди.

Абдулла Қаҳҳорнинг шундай ҳикоялари ҳам борки, уларда автор халқ оммаси орасида етилган актив, қаҳрамонона хислатни кўрсатмоқчи бўлади. Буларда персонажлар хатти-ҳаракати ва воқеа фавқулодда шароит-

да кечади, романтик хислат касб этади. «Кўр кўзнинг очилиши» ҳикоясида ёзувчи Аҳмад полвон образида босмачиликка қарши кураш олиб борган, ўз тақдирини меҳнаткашлар тақдири билан маҳкам боғлаган, иложсиз аҳволда ҳам ўзини йўқотиб қўймайдиган, душманинг заиф томонларидан имконият борича фойдалана оладиган киши, мардона халқ фарзандини гавдалантирди. Кўрбошининг вазири, миллатчи Исҳоқ афандини чолиб ташлаган Аҳмад Полвон кўрбошининг кўзини очиш баҳонаси билан, унинг бошини ёради ва ўз жонини қурбон бериб, «ўз бахтларига ўзлари ўқ отувчи» онгсиз деҳқон йигитларни босмачилар чангалидан қутқазиб олади. Реалистик лавҳалар билан бошланиб, ривож этиб борган бу ҳикоя сюжети кўрбошини алдаш эпизодида традицион шартли-романтик ҳолатлар билан алмашади.

«Мастон» ҳикоясида шу ном билан аталган иродали, жасур қиз характерини тасвирлаш воситаларида айни ҳодиса кўзга ташланади. Ўз дугонасини золим эри чангалидан қутқариб, шаҳарга ўқишга олиб бораётган Мастон бепоеён чўлдан ўтиш даҳшати ва қийинчиликларини ўз зиммасига олади. Ёзувчи руҳан бақувват Мастон характеридаги ҳужумкорликни одатдан ташқари оғир табиий шароит офатларини бартараф этиш жараёнида кўрсатади. Мастон табиатидаги активликни унинг руҳан ожиз дугонаси хулқ-атворига қарши қўйиб, автор Мастоннинг маънавий устунлигини бўрттириб тасвирлайди. Бунда Абдулла Қаҳҳор ижобий қаҳрамоннинг аҳвол-руҳиясини ва воқеа кечаётган шароитни романтиклаштириш воситаларидан фойдаланади.

Романтик парвоз граждандар уруши темасидаги асарларда ҳам белгили ўрин эгаллайди. Файратийнинг «Оқим ҳукми», Таласнинг «Партизанлар» повестлари бу темага бағишланди. Гарчи мазкур повестларда Ўзбекистонда граждандар уруши темаси ҳали тўлақонли бадий ифодасини топмаган бўлса-да, лекин босмачиларнинг ваҳшиёна ҳаракати ва уларга қарши Қизил Армия қисмлари ва совет кишилариининг кураш йўли тўғри белгиланган.

Таласнинг Тешик қишлоқ атрофидаги босмачи шайқаларини тор-мор келтириш воқеаси (1920 йил)ни тасвирлаган «Партизанлар» повестида (1939 йилда босил-

ган) бош қаҳрамон Ҳидойдир. Ҳидой ўзининг пўлат иродаси, ажойиб жасорати ва мардлиги билан кишиларнинг ҳурматига сазовор бўлган. Революция Ҳидойни халқ ҳақиқати йўлида ўлимдан ҳам қўрқмайдиган мард қилиб тарбиялади, синфий онгини ўстирди. У босмачилар қўлига тушганда ҳар қандай азоб-уқубатларга бардош берди, лекин таслим бўлмади.

Талас ўз повестида Петров образини иштиёқ билан чизди. Улуғ рус халқининг бу асл фарзанди босмачиларга қарши курашда маҳаллий партизан отрядларига йўл-йўриқлар кўрсатди. Повестда меҳнаткашларнинг кўнгилли равишда партизан отрядларига ва Қизил Армия жангчилари сафига киришлари Ҳасан образида тасвирланди. Қизгин кураш ва жанг шароитида чиниққан партизанлар коллективи таъсирида Ҳидой каби кўнгиллилар ўз характерларида янги қаҳрамонлик хусусиятларини касб этиб борадилар. «Партизанлар» повестининг автори рус совет адабиётининг «Чапаев», «Тор-мор» каби йирик асарлари тажрибасидан ибрат олганлиги сезилиб туради.

Таласнинг «Партизанлар» повестида босмачиликнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти, унинг маҳаллий ва чет эл контрреволюцион кучлари билан алоқаси (бу повестда Шукрулла, Хуршидбек образлари орқали берилган) тўғри позициядан ёритилган. Бироқ характерларни ишлашда схематизмга йўл қўйилади. Ижтимоий-сиёсий кураш фактлари билан қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати ва ирода йўналишининг ўзаро диалектик боғланишини белгилашда авторнинг субъектив истаклари ҳал қилувчи роль ўйнайди, романтик кўтаринкилик асл ҳаётий-реал илдизларидан бир мунча узилган ҳолда амал қилади.

Ғайратий «Оқин ҳукми» повестида революция натижасида ҳокимиятидан, мол-мулки ва ер-сувидан ажралган эксплуататор синфларнинг Совет давлатига қарши (аввал босмачилик, кейин зараркундалик ва қўпурувчилик тарзидаги) талвасали хуружларини; хоҳ қуролли, хоҳ ниқобли душманлар совет кишиларининг қақшатқич зарбасига учраб, шармандаларча фош бўлишлари ва «оқин ҳукми» билан ўлимга маҳкум этилишларини анча ҳаққоний тасвирлади. Ғайратийнинг бу повестида ҳам образ яратишда автор субъектив истакларининг устунлиги кўзга ташланади, образларнинг

ташвиқий-пропагандистик, сиёсий-публицистик қирралари ортиқча бўртириб юборилади.

Оловли граждандар уруши йилларининг қаҳрамонна воқеалари, совет кишиларининг меҳнат жабҳасида кўрсатган фидокорона фаолияти, ўзбек хотин-қизлари озодлиги йўлида олиб борилган қизгин курашлар драматургияда кўпинча кўтаринки-романтик услубда ўзбадий ифодасини топди.

30-йилларда ўзбек совет драматургияси социалистик воқелик билан органик ва чуқур боғланган, ҳаётни тўғри ва анча чуқур акс эттирган, кучли конфликтларга эга бўлган асарлар билан бойиди.

Драматургиянинг ривожида умумий маданий юксалиш, айниқса театр санъатининг ривожидан ҳал қилувчи фактор бўлиб хизмат қилди. Ўзбек совет драматургиясининг бутун тарихи давомида театр ва унинг ижодий коллективи драматургиянинг ўсиши, томошабинга етишида самарали таъсир кўрсатди. Айниқса Ўзбекистоннинг етакчи театри — Ҳамза номидаги Ленин орденли Давлат Академик драм театри актёр ва режиссёрларнигина эмас, балки драматургларни ҳам вояга етказишда самарали ҳисса қўшди. Театр уларнинг асарларини ўз саҳнасида қўйиш, ҳатто Москва, Ленинград, Боку ва бошқа марказий шаҳарларнинг талабчан томошабинларига кўрсатиш ва манзур қилишидан ташқари, ёш драматургларнинг совет тематикасида пьесалар ёзишига ҳам кўмаклашди.

Ўзбек театр санъати ўзининг ривожида мустақил тармоқларга ажралди (Музикали драма ва комедия, опера ва балет каби). Бу театрлар учун миллий драмалар, либреттолар ёзила бошлади. Ўзбек драматургларининг янги авлоди етишиб чиқди. Бу авлоднинг асарларида буюк бурилиш йилларининг тарихий воқеалари (К. Яшиннинг «Ўртоқлар», «Ёндирамиз», «Номус ва муҳаббат», З. Фатхуллиннинг «Сотқинлар» драмалари) ва ўзбек халқининг турли даврлардаги озодлик ва Совет ҳокимиятини мустақамлаш учун курашлари (К. Яшиннинг «Тор-мор» пьесаси, З. Саид ва Н. Сафаровнинг «Тарих тилга кирди» асари, Н. Сафаровнинг «Уйғониш», З. Фатхуллиннинг «Ғунчалар» ва «Ниқоб йиртилди» драмалари ва бошқалар) акс эттирилган. Бу йилларда тарихий темада фожиа драмалар (У. Исмоиловнинг «Рустам», Анқабойнинг «Шодмон» пьеса-

си), Навоий дostonлари («Сухайл ва Меҳр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»нинг янги вариантлари) ва фольклор сюжетлари асосида (С. Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» асари) музикали драмалар ёзилди. Ўзбек драматургиясининг янги жанри — опера либреттолари («Гулсара», «Бўрон», «Буюк канал») вужудга келди.

Ўзбек ёзувчилари биринчи киносценарийларни ёза бошладилар. Ўзбек кинематографик санъатининг пионери ва асосчиларидан бири Наби Ғаниев индустрия темасидаги кинодрама (овозсиз фильм) «Юксалиш» (1931) сценарийсининг муаллифи эди (режиссёр Н. Кладо билан бирга). Унинг иккинчи сценарийси «Рамазон» (1933) мусулмон руҳонийларининг мунофиқлиги ва ҳийлаи шайрийлари, ислом дини хурофотлари ва ҳар йили бир ой тугиладиган рўзага қарши қаратилган эди. Сулаймон Хўжаевнинг «Тонг олдидан» номли сценарийси (1933) 1916 йил Жиззахда бўлиб ўтган миллий озодлик ҳаракати ва революция арафасида меҳнаткашлар онгининг ўсганлиги ҳақида ҳикоя қилади. Э. Ҳамраевнинг «Йигит» кинодрамасида (1935) граждaнлар уруши йилларида босмачилар, бойлар ва чет эл малайларига қарши Совет ҳокимияти олиб борган кураш тасвирланган. К. Яшиннинг овозли кинофильмда экранлаштирилган «Асал» деган киносценарийсида (1940) Тошкент тўқимачилик комбинати ишчиларининг ҳаёти, уларнинг беш йиллик планни муддатидан аввал бажариш учун кураши ўз аксини топди. Саноатдаги социалистик мусобақа ва зарбдорлик ҳаракатида дўстона ўзаро ёрдам ва рус ишчиларининг илғор тажрибасини ўрганиш шароитида, ички душманлар билан кескин тўқнашувларда ўзбек қизи — Асал характерининг чиниқиши кўрсатилган.

Турли темаларда ҳаёт ҳақиқатини акс эттирган бу кинодрамаларда кўтаринки-романтик садолар у ёки бу даражада эшитилиб туради.

30-йилларда яратилган пьесаларнинг кўпчилигида социализм қуриш учун кураш, синфий душманлар, босмачилар, буржуа миллатчилари ва қулоқларнинг қаршичилигини енгиш, Совет ҳокимияти ва колхоз тузумини мустаҳкамлаш процесси, хотин-қизларни озод қилиш ва маданий революция тасвирланади. Бутун жабҳа бўйича ривожланиб бораётган социалистик қурилишимиздаги

илфор совет кишиларининг хўжалик ва маданий қурилишнинг турли участкаларига суқилиб киришга уринган ички душманлар, буржуа миллатчилари билан тўқнашувлари бу пьесаларнинг асосий конфликтини ташкил этади.

Актуал мавзулардаги асосан реалистик йўналишдаги бу пьесаларда романтик элементлар мўл-кўл бўлиб, романтика кўпинча муаллифларнинг ўз ғоявий-сиёсий ва эстетик ниятларини персонажлар қалбига қўйиш ва улар тилидан сўзлатиш йўли билан амалга оширилар ва субъектив рангга бўялар, «объектив реал воқелик ҳақиқати»ни тўлақонли ифодалашга у ёки бу даражада қусур етказар эди.

К. Яшиннинг 1930 йили ёзилган, колхоз ҳаётини ёритувчи «Уртоқлар» музикали комедияси шундай асарлардан бири эди. Пьесада колхоз тузиш ва уни мустаҳкамлаш, колхозни талон-тарож қилаётган, қўлидан келса уни ҳалокатга олиб боришдан ҳам тоймайдиган ёт унсурлардан тозалаш масаласи қўйилди. Воқеа содир бўлган даврда қулоқлар ҳали хийла кучга эга бўлиб, қишлоқ ҳаётида ўз мавқеларини бўшатмасликка тиришарди. Бу ҳодисалар Матҳолиқ, Норбувиш, Қодирбой, Солиҳ домла, Қипчоқ, Раҳмон образларида тасвирланди. Булар кучи етганча қишлоқни кооперативлаштиришга тўсқинлик қилди, колхоз тарафдорларига қарши курашди, деҳқонлар ўртасида Совет давлати сиёсатини бузиб кўрсатишга уринди. Булар ҳатто колхознинг раҳбарлик вазифаларини эгаллаб, партияннинг йўлига қарши қўпоровчилик ишини олиб бордилар. Аммо курашда коллективлаштиришга ихлос билан киришган, ҳалол меҳнат қилувчи илфор совет кишилари қулоқ ва сотқинлардан устун чиқа бошладилар. Бўтакўз, Мели, Уртоқ, Тошметин, Деҳқонбой, Тўтихон мана шундай образлардандир.

Бу пьесада қишлоқдаги эски дунё вакиллари билан социалистик ҳаёт учун курашувчи колхозчилар ўртасидаги тўқнашув фониде персонажларнинг айрим хусусиятлари очилса ҳам, лекин авторнинг уларга субъектив муносабати жўн, юзаки ифодаланганидан, персонажлар образи схематиклашиб, уларнинг ўзларига хос индивидуал хусусиятлари етарли очилмай қолган.

Яшиннинг «Ёндирамиз» пьесасида (1931) бу каби камчиликлар қисман барҳам топади. Бу пьесада ҳам

колхоздаги шиддатли синфий кураш акс этган. Лекин колхоз қурилиши тарафдорлари ва душманларининг тўқнашувларида ижобий қаҳрамонлар фаолияти активлаштирилган: Самсоқ, Полвон, Азамат, Улмасой, Михайлов образларида совет кишиларига хос хислатлар бўрттириб гавдалантирилган. Душманлар эса колхозчилик ҳаракатига қарши махфий равишда ниқобланиб иш бошлайдилар (Боймат, Матқовул, Ҳамидов, Йўлчи ва Урмон каби). Самсоқнинг Ҳамидов, Боймат ва Урмон билан, Полвоннинг Урмон ва Ҳамидов билан, Азамат ва Улмасойларнинг Боймат ва Урмонлар билан бўлган юзма-юз тўқнашувларида ижобий куч маънавий жиҳатдан салбий куч устидан ғалаба қилади. Автор душман лагеридаги емирилишни улар ўртасидаги ихтилоф орқали ҳам очади. Улар тузоғига илинган Урмон ва Тешавой охирги пайтда душманларнинг ваҳшатини англаб, илгариги «дўстлар»идан алоқани узадилар. Пьесада деҳқонлар онгининг ўсиши ҳам бир мунча кўтаринки руҳда берилган. Қари Самсоқ ота узоқ ҳаёт ва кураш йўлини босиб ўтган ва Октябрдан нур олган совет деҳқони; Азамат янги турмуш нашъасидан тўла баҳраманд йигит; Полвон коллектив меҳнатда ўз бахтини топган киши; Улмасой озодликка эришиб, ҳаётини ижтимоий меҳнатга сарфлаган аёл ва ҳоказо. Уларнинг ҳар бирининг колхоз билан боғлиқ бўлган тақдири кўтаринки романтик йўсинда чизилган.

Зиё Саид ва Назир Сафаровнинг «Тарих тилга кирди» драмасида босмачиларни тор-мор келтириш ва халқ хўжалигини тиклаш йилларидаги мураккаб синфий-сиёсий кураш акс этирилган. Унда Совет ҳокимияти даврида халқ озодлиги ва ҳуқуқини кўра олмай жон талвасасига тушган ва мунофиқона ҳийла-найранг йўлига кирган аксилинқилобий душман элементлари фош этилган.

Авторларнинг образларга субъектив муносабати икки позициядаги турли типларни бир-бирига кескин қарши қўйишидан яққол кўринади ва романтик бўёқ касб этади. Ижобий типлар — Темир, Қўрқмас, Иван, Мансур, Рафиқ, Селиванов, Аҳмадшинларнинг хатти-ҳаракати, онг ва ирода кучи реакция миллатчи ва аксилинқилобчи элементларни фош қилишга йўналтирилган. Пролетариат революциясининг саботли ва шижоатли кучларини умумлаштирган бу кишиларнинг руҳий кўтаринки-

лиги янги тузум курашчиларининг жанговар, енгувчи табиатини баландпарвоз романтик услуб воситаларида ифодалайди ва Бадрий афанди, Орифов, Гаффорбой, Гани Гаффорзода, Мирза, Анвар, Мидхатбек, Таннозхоним каби душманларнинг ёвуз ниятлари, ваҳшиёна табиатларини очишда муҳим ўрин тутлади.

Совет аппаратларига суқилиб кирган ниқобли еотқинларга қарши шиддатли большевик ҳужумни акс эттирган «Тарих тилга кирди» пьесасида романтик парвоз кўпинча авторларнинг сиёсий қараш ва ниятларини гавдалантиришга хизмат этади, персонажлар аксари ўринларда ҳақиқий ҳаёт мантиқи бўйича эмас, авторларнинг изми билан ҳаракат қиладилар ва жонли индивидуал белгилардан анча маҳрум этиладилар. - Образларни яратишда уларнинг ижобий ва салбий бўлишига кўра оқ ва қора бўёқлар энг кўп ишлатилади. Образлар ривожланиш жараёнида эмас, бошданоқ тайёр характер ҳолида кўрсатилади. Масалан, коммунист Темурнинг ўғли комсомол Қўрқмас ўз фаолиятининг аввалидаёқ отаси каби ўйлайди ва сўзлайди, у доимо ҳушёр, ҳамма нарсадан хабардор, унинг савияси энг илғор коммунистлар савиясига тенг. У ўз ёшига ва мавқеига хос хусусиятлардан маҳрум.

«Тарих тилга кирди» пьесасида субъектив романтика элементларидан ортиқча фойдаланиш унинг реалистик асосларига путур етказилишига қарамай, драма аксинқилобий ташкилотнинг қўпоровчилик кирдикорларини ошқора тасвирлаши билан қимматлидир. Драма сиёсий курашда хотиржамлик кайфиятларига барҳам беришга, доимо ҳушёр, сергак туришга, душманнинг ичдан қўпориш тактикасини барбод қилишга бор овоз билан чақирди ва ўз замонида томошабинларнинг зўр олқишларига сазовор бўлди.

Зиннат Фатхуллиннинг «Ниқоб йиртилди» (1931), «Ғунчалар» (1933) ва «Сотқинлар» (1937) пьесалари ҳам томошабинларда катта қизиқиш уйғотди. Уларда Ўзбекистонда халқ хўжалиги ва маданий қурилишнинг турли соҳаларида бўлиб ўтган кескин синфий курашлар манзараси гавдалантирилди.

Агар «Ниқоб йиртилди» пьесасида маданий қурилиш жабҳасидаги социалистик янгиликларнинг синфий ёт элементлар билан муросасизлиги тасвирланган бўлса, «Сотқинлар»да уруғчилик илмий текшириш станцияси-

даги зараркунандалик иши ва унинг турли кўринишлари фош қилинди. «Сотқинлар»да кураш юқори сифатли пахта нави уруғини етиштириш атрофида боради ва бу иш фақат илмий текшириш муассасаларининг ишигина бўлмай, балки кенг халқ оmmasининг иши эканлиги таъкидланади¹. Уруғчилик илмий текшириш станциясининг илмий ходими Низомов ўз шон-шухратини ошириш учун зараркунандалик йўлига киради. У ҳалол ишловчи олим Шукур Баратов етиштирган тез-пишар пахта уруғини заҳарлайди, ҳатто олимнинг ўзини ҳам ҳалок этишга уринади ва ахир пировардида ижобий кучлар томонидан фош этилади («Сотқинлар» драмаси кейинчалик «Олтин куз» номи билан қайта ишланди).

Бадий маҳоратнинг етишмаслиги, персонажлар ички дунёсини ёритишга етарли эътибор бермаслик, ташқи ситуациялар ва воқеаларни бирмунча сунъий равишда кескинлаштириш драманинг камчиликларидан эди.

3. Фатхуллиннинг «Ғунчалар» музыкали драмаси бир неча тема ва проблемаларни — боқимсиз болаларни назорат остига олиш ва қайта тарбиялаш, ерли халқлардан ихтисосли ишчилар тайёрлаш, хотин-қизлар озодлиги ва ҳоказоларни ўз ичига қамраб олган.

Бу кўптемалилик характерларни типик шароитда атрофлича тасвирлашга бирмунча монелик қилди. Шу туфайли муаллиф томошабинни мелодрама усуллари билан қизиқтиришга интилди ва персонажларни улар кўникмаган шароитда ҳаракат қилишга мажбур этади. Бахтсиз тасодиф билан бир-бирларини йўқотиб қўйган тул она (Нигор опа), унинг ўғли (Эркин) ва қизи (Гулнор) турли-туман кўргуликларга бардош бериб, гоҳ эски турмушнинг пулпараст, текинхўр шафқатсиз одамлари муҳитида (Савдогар Жиянбой ва Мирза Шароф оилаларида), гоҳ меҳрибон совет кишилари бағрида (илгариги темир йўл ходими, ҳозир ипакчилик фабрикасининг директори Қодир ака, комсомол активлари Зайнаб, Бектемир кабилар орасида) яшаб, талай синовлардан ўтгач, охири топишадилар.

«Ғунчалар» драмаси темасининг актуаллиги ва сюжетининг қизиқарли бўлиши, романтик бўёқларга маро-

¹ 3. Фатхуллиннинг «Сотқинлар» пьесаси ўзбек авторлари ичидан биринчи марта рус тилига таржима этилиб, 1939 йилда А. М. Горький номидаги Тошкент рус драматеатрида сахналаштирилди.

ми билан мурожаат этиш туфайли ўн йилдан кўпроқ вақтгача Муқимий номидаги музыкали драма театри ва айрим область театрлари сахнасидан тушмади.

Романтик услубга суистеъмол қилиш, персонажларни автор ғоявий-эстетик ниятларининг оддий «мунодийси», «карнайчиси»га айлантириш мақсадида қуюқ романтик бўёқлардан фойдаланиш Умаржон Исмоиловнинг «Рустам» пьесасида очиқ кўзга ташланади. Драматург бу пьесасида ўзбек халқи тарихидаги муҳим воқеани акс эттиришга тиришди ва айрим ўринларда тарихий ҳақиқатни очишга муваффақ бўлди. Драманинг бош қаҳрамони Рустам Хонтўрабойнинг шоҳидўзлик корхонасида ишлайди. У 1916 йилда фронт орқасидаги ишларга сафарбар қилинади ва у ерда рус ишчиси Петров таъсирида сиёсий воқеаларни тушунадиган англи кишига айланади. Рустам фронт орқаси ишларини бажариб юртига қайтиб келганидан кейин, хўжайин ишхонасидаги уста ва шогирдларни ташкил қилиб кўзғолонга қўшилади. Лекин автор шундан кейин асосий темага алоқаси бўлмаган иккинчи даражали ҳодисаларга жуда кўп ўрин беради. Драматург «фоҳишахона» ҳаётини кўрсатишга ўтиб, Рустамни бу ерга келтиради ва синглиси Қимматга учратади. Рустам синглисини қутқариш учун чора ва йўл изламайди, аммо фалсафий ва сиёсий нутқлар ижод этиб, ярамас ҳаётдан қутилишга чақиради. Бу воқеалар Рустам характерининг ривожига сира мос келмайди. Рустамнинг оғир турмуш тўғрисидаги монологлари қуруқ гап бўлиб қолади ва образнинг моҳиятини очишга хизмат қилмайди. Тўғриси, улар Рустамнинг фикрини эмас, балки дабдабали, тумтароқли, услубда автор дунёқараши, унинг динга, бойликка, пулга, эксплуататорлик жамиятига муносабатини (Рустам тилидан) махсус уқтиради ва образнинг реалистиклигига ҳалал етказди. Қуйида Рустамнинг монологидан келтирилган парчалар революция арафасида яшаган, косибчасига сўзлашадиган, хусусий мулкчилик ва диний эътиқодларнинг захридан ҳали тўла тозаланмаган оддий, саводсиз, тўқувчи-ҳунарманд Рустамнинг фикри ва туйғуларини эмас, балки адолатсиз тузум исёнкори бўлган руҳнинг романтик қайнаб тошини билдиради:

Йиғлайди, йиғлайди, йиғлайди дунё,
Бўронлар, ёмғирлар ва қорлар билан,

Йиғлайди, ўликлар, бу оққан қонлар,
Ҳисобсиз инграган бу жонлар билан.
Жаллодлар ҳаётга ханжар урганлар,
Бойқушлар ҳар ерда базм қурганлар,
Ўнг ҳам қон, сўл ҳам қон, ҳар тарафда қон
Қон ича хоқонлар сафо қурганлар...
Худо дер,
Пайғамбар, авлиё дерлар,
Уламо, фузало, фуқаро дерлар,
Шайтон дер, гуноҳ дер, имон дер булар,
Билмадим, мана мен, нима қила олар!..
(Қимматга) Худо сизни шу қадар гўзал қилсаю,
Яна уни суймасдан, айтинг, бўладими?
Ҳали гунча, очилиб етмаган бир гул
Дунё кўрмай бемаҳал, айтинг, сўладими?
Худо ўзи сиз учун ҳусн берганда,
Шу ҳусннинг пул бўлишини у ҳам билгандир?
Балки худонинг ўзи шу умид билан
Сизни чиройлилар чиройлиги қилгандир...
Пул кўп зўр, азамат, паҳлавон бир куч!..
Пул бўлса, пул бериб, базм оласан,
Пул бўлса, пул бериб имон оласан,
Пул бўлса, пул бериб, виждон оласан,
Пул бўлса, пул бериб, қуръон оласан!
Базм пул, виждон пул, хотинлар ҳам пул,
Шариат, қошу кўз, ширин сўз ҳам пул,
Жонлар пул, танлар пул, кўкраклар ҳам пул!
Ҳаттоким муҳаббат, юраклар ҳам пул!..
Айтинг-чи, ким кучлик — худоми ё пул?

1916 йил қўзғолони қаҳрамони Рустам либосига бурканган автор бу қаҳрамонни турмушнинг типик шароити ва типик ҳолатларига мувофиқ равишда эмас, ўз билгича, уйдирма равишда ҳаракат қилдираверади. Образнинг автор қарашлари жарчиси бўлиб қолиши турмуш ҳодисаларини бузиб кўрсатишга олиб келди ва «Рустам» пьесасининг муваффақиятлари яъни шоҳидўзлик устахонасида ишловчилар ва фронт орқасида ишлашга сафарбар қилинганлар аҳволининг оғирлигини, даҳшатини яхши тасвирлаган картиналар қимматини ҳам анча пасайтириб юборади.

30- йиллар драматургиясида романтик услуб воситаларидан фойдаланишда йўл қўйилган камчиликлар қайд

этилганда, у пьесаларнинг бир фазилатини — улардаги революцион пафоснинг ижобий ҳодиса эканини унутмаслик лозим. Шу билан бирга, мана шундай пафосни бадий воситалар билан гавдалантиришда маълум даражада схематизм ва сунъийликка йўл қўйилгани бу пьесаларнинг реалистик принципларига путур етказганини ҳам айтмасдан ўтиш мумкин эмас. Драматургиямизнинг 30-йиллардаги бундай камчиликларини фақат бир вақтлар танқидчиликда ҳукм сурган вульгар социологик қарашларнинг таъсири билангина изоҳлаш бир ёқлама бўлур эди. Ўзбек драматургларининг аксари ҳали ёш, драматургия соҳасида эндигина иш кўра бошлаган эдилар. Шу сабабли бу камчиликлар ўсиш қийинчиликлари билан ҳам боғлиқ эди.

Социализм қуриш давридаги синфий курашни акс эттиришга бағишланган бу пьесалар (драматургик маҳоратни эгаллаш нуқтаи назаридан жиддий нуқсонлар бўлишига қарамай) томошабинни Ватанимиз душманларига қарши кураш, синфий ҳушёрлик руҳида, революцион идеалларга садоқат руҳида тарбиялашда ижобий роль ўйнадилар. Турли йўналишларда янги мазмунни ифодалашга мос келадиган драматик форма ва услублар изланди.

Ўзбек драматурглари социалистик воқеликни тобора чуқурроқ ўргандилар ва ўз пьесаларининг бадий савиясини ошириш устида кунт билан ишладилар. Ёзувчиларимизнинг совет театри арбоблари билан ҳамкорлигининг кучайиши, драматургия бўйича ўтказилган кенгашларда ва матбуотда баён қилинган танқидий фикрлар, драмтеатрлар ўтказган кўриклар, ижодга бўлган талабчанлик драматургиянинг юксалишига баъракали таъсир кўрсатди.

Рус, жаҳон классик ва ҳозирги замон драматурглари асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниши ва сахналарда қўйилиши ҳам ўзбек совет драматургларининг маҳорат бобида ўсишига анча ёрдам берди. Бу жиҳатдан «Уйланиш» ва «Ревизор» комедиялари (Гоголь); «Момақалдироқ», «Даромадли ўрин» (А. Островский); «Тартюф» (Мольер); «Макр ва муҳаббат», «Қароқчилар» (Шиллер); «Кўзибулоқ қишлоғи» (Лопе де Вега); «Гамлет», «Отелло» (Шекспир); «Мусофирхона бекаси», (Гольдони); «Егор Буличев ва бошқалар» (Горький); «Любов Яровая», (Тренев); «Портфелли киши» (Фай-

ко); «Исён», (Фурманов), «Интервенция», (Славин); «Чегарачилар» (Билль Белоцерковский); «Номус», (Мдивани); «Менинг дўстим», «Милтиқли киши» (Н. Погодин) ва бошқа бир қанча пьесаларнинг ўзбек сахнасида қўйилиши ўзбек театр маданияти ва драматургиясининг ривожланишида, юксалишида катта аҳамиятга эга бўлди.

30- йилларнинг ўрталарига келиб, бир қатор бадий пухта ишланган драма асарлари майдонга келди. Бу жиҳатдан К. Яшиннинг илгари ёзган пьесалари, жумладан «Икки коммунист» драмаси сюжетини қайта ишлаши мароқлидир. К. Яшин драманинг «Тор-мор» деб номланган янги вариантыда (1934) меҳнаткашларнинг Коммунистик партия раҳбарлигида империализмнинг маҳаллий малайларининг қуроли ҳужумига қарши курашиб, Совет давлатини ҳимоя қилишларини кўрсатди, ниқобланган душманлар, контрреволюцион миллатчиларнинг кирдикорларини фош қилди.

Драманинг бош қаҳрамони Арслон Совет ҳокимиятини сақлаб қолиш учун босмачиликка қарши курашда жонини фидо қилишга ҳам тайёр турган иродали, шижоатли совет кишиси образидир. Автор Арслонни жангда, душманга қарши курашда, бу курашни ташкил этишда, оилавий ҳаётда кўрсатишга, унинг ички дунёсини ёритишга интилади. Арслоннинг вафодор, номусли, сафдош хотини Дилбарни босмачилар олиб кетиб, икки юзлама, хоин Усмон унга бўҳтон қилганида, Арслон оғир руҳий ҳолатни бошидан кечиради. Бироқ унинг ижтимоий бурчи шахсий аламларидан устун чиқади. Янги ҳаёт курашчиси Арслон руҳий азоб ва дардларини «ичига ютиб» бутун вужуди билан революцион ишга берилиб кетади.

«Тор-мор» асарида автор тасодифий интригаларга йўл қўймай, ўткир ижтимоий конфликтларга мурожаат қилади, граждандар уруши йилларидаги бир-бирига қарама-қарши икки кучнинг ҳаёт-мамонт курашини ва бу курашда халқ манфаатларининг муқаррар ғалаба қозонишини ифодалай олди. «Тор-мор» Ҳамза Ҳакимзода пьесаларидан кейин, унинг жанговар традицияларини давом эттириб ёзилган дастлабки ақтуал драматик асарлардандир, реалистик тасвир принциплари романтик услуб элементлари билан меъёрида узвий таносибда чатишди ва образларнинг эмоционал бойлигини, психо-

логик коллизияларнинг таъсирчанлигини оширди. Пьесада Яшин замона руҳини тўғри тушуниб, социалистик революциянинг умумхалқ характерини кўрсатиб бера олди. Пьесада гражданлар уруши даврининг юксак қаҳрамонлик пафоси, Совет ҳокимиятининг қуроли душманларига қарши жангларда қон билан мустақкамланган рус ва ўзбек халқларининг дўстлиги ёрқин ифодаланган. Унда ижобий қаҳрамон образи ва революцион воқеаларнинг реалистик тасвири кўтаринки романтик бўёқларда чизилган.

Драматург К. Яшин, М. Муҳамедов билан бирга икки пардали «Ичкарида» (1932 йил) пьесасини қайта ишлаб, уни музыкали драма «Гулсара»га айлантирди (1935 йил). «Гулсара» драмаси ўзбек хотин-қизларининг тутқунликдан қутулиш, бахтли социалистик ҳаётда қатнашиш учун олиб борган қаҳрамонона курашларини бадий гавдалантирди. Гулсара эри Қодиржон билан бирга совет даврида ёрқин ва бахтиёр ҳаёт кечиришга, социализм қурилишида халқ билан бирга иштирок этишга интиладилар. Гулсара ўз орзусини амалга оширишда эскича урф-одатлар қули бўлган, жоҳил диндор отаси Иброҳим қаршилигига учрайди. Отасининг орқасида эса шарият пардасига бурканган, ўлувчи синф қолдиқлари бойлар, қулоқлар, икки юзламачи, реакцион руҳонийлар турадилар. Улар Гулсаранинг отасини авраб, гулдай қизини ўлдиришга ундайдилар. Лекин ҳар қандай қора кучнинг ваҳшиёна кўриниши Гулсарани озодлик йўлидаги курашдан қайтара олмайди. Чунки Гулсаранинг ғамхўри — Коммунистик партия, Совет ҳукумати бор эди. «Гулсара» асарида эскилик қолдиқларининг бақувват социализм кучи олдида енгилиши равшан образларда кўрсатилади.

«Гулсара» драмасида авторлар ўша замон учун характерли бўлган уч тоифадаги хотин-қизлар образини яратдилар. Ўзбек хотин-қизлари озодлиги йўлида Октябрь революциясининг дастлабки кунларидан бошлаб курашиб келган хотин-қизлар образи — Рузвон; ўз ҳақ-ҳуқуқини англаб етмаган бўлса-да, янги ҳаётнинг ғалабасини сезган ва ўз ҳаётини қизининг ёрқин келажакига сарф этган Ойсара (Гулсаранинг онаси) ҳуқуқсизлик ва зулм қолдиқларининг оғирлигини ўз елкасида ҳис қилиб кўрган, аммо янги ҳаёт қувончини тотиган Гулсара аввал ўз тақдирини мустақил белгилай олмайди. Унга

отасининг иродасини букиш учун журъат этишига тикув фабрикасининг ишчиси, комсомолка Асал, хотин-қизлар ташкилотининг аъзоси Рузвон, коммунист Қодирнинг ёрдами керак бўлади. Булар билан боғланиш Гулсара онгида бахтли ҳаёт йўлида курашиш кераклиги тўғрисидаги фикрни уйғотади. Аста-секин унинг «кўзи» очилади. Эскилик қолдиқлари томонидан келтириб чиқарилган тўсиқларни енгишда Гулсаранинг иродаси бақувватлашиб, мустақамланиб, характери шаклланиб боради.

«Гулсара» асарида қаҳрамонларнинг ҳаёти ва ички дунёси реал тасвирланган, уларнинг типик характерлари типик шароитда ҳаётий конфликтлар асосида ишонарли қилиб чизиб берилган.

«Гулсара» музыкали драмаси 1937 йил Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати декадаси вақтида пойтахт томошабинларига кўрсатилди ва жамоатчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлди. Кейинроқ у «Гулсара» операсига асос бўлди ва бу опера авторлари Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Яшин драмаларида «ҳужум» ҳаракатининг ғалабасини таъминлаган янги даврнинг руҳи ёрқин акс этган. К. Яшин драмаларида тенг ҳуқуқлилиқ учун курашган хотин-қизлар образигина (Ҳамза Ҳакимзода драмаларидаги каби) эмас, балки бу ҳуқуқни олиш учун курашда енгиб чиққан хотин-қизлар образи характерлидир. Улар драмаларида ҳатто қари оналар ҳам актив курашга аралашадилар. Улар қизларининг ўзлари сингари ҳуқуқсиз ва аламли ҳаёт кечиришларини сира истамайдилар, ўз фарзандлари ҳуқуқини ҳимоя қилиб, эрларининг зулми ва жоҳиллигини қайтаришга бор кучларини сарф этадилар.

К. Яшиннинг 1939 йилда ёзилган «Нурхон» драмасида Қумри ўз қизи Нурхоннинг эркин ҳаёти йўлида зolim эри — Ҳожи билан қаттиқ олишади. Ҳожи Нурхонни зўрлаб Сарқор номли бойга эрга бермоқчи бўлади. Қумри эса қизининг Ҳожи қўлидан қочиб қутилишига йўл излайди, бу ишда ҳар қандай оғирликни ўз устига олади. Эркин ва бахтли ҳаёт кечирган, ўзининг артистлик талантини намойиш қилган Нурхоннинг иродасини акаси Маматхоннинг на илтимоси, на дўқи, на зўравонлиги синдира олади. У сўнгги минутга, сўнгги имкониятигача ўз бахтли ҳаёти йўлида курашади ва қулликка

бўйсунмай ҳалок бўлади. Пьесада социалистик романтика элементлари социалистик реализмнинг таркибий қисмига, драматик коллизияларнинг томир-томирига узвий сингиб кетади.

К. Яшиннинг маҳорати драмадан драмага ўса боради. Кескин ҳаётий конфликтлар ривожда унинг қаҳрамонларининг ижтимоий онги, маънавий олами камол топади, уларнинг турмушга таъсир кўрсатиш кучи ортади. Нурхон образида ўзбек хотин-қизлари онгининг ўсиши ва юксалишидаги янги босқич кўрсатилган. Нурхон Гулсарага нисбатан дадил ҳаракат қилади, эскиликка қарши ҳужумни кескинлаштиради. У Октябрь революцияси берган озодлик ҳуқуқини ва бутун талантини халқ хизматига сарф этиш орзусини актив ҳимоя қилади. Нурхон фақат ўз эрки учун курашиб қўя қолмайди. У ҳамма хотин-қизларни ёрқин, фаровон маданий ҳаётга эришишга чақиради. У ўлими олдидан ҳуқуқсизлик ва қуллик симболи бўлган паранжи-чачвонни лаънатлайди.

Демак, 20-йиллардаёқ ўзбек адабиётида ишланиб келган хотин-қизлар озодлиги темаси 30-йилларда ҳам муҳим ва асосий тема бўлиб сақланиб қолди. У янги давр вазифалари нуқтаи назаридан ёритилди. Бу даврда ўзбек хотин-қизларининг актив ҳужумкор образлари яратилди ва социализмнинг тўлиқ галаба қозониши зўр ишонч билан тасвирланди.

1938 йилда «Бўрон» операси учун драматург Яшин томонидан либретто ёзилди. Бу операнинг либреттоси ўзбек халқининг 1916 йилдаги миллий озодлик ҳаракатини кўрсатишга бағишланган эди.

Ўзбек халқининг миллий озодлик ҳаракати тарихи бошқа кўпгина драматик асарларга ҳам материал бўлди. 1916 йил қўзғолони темасида ёзилган «Рустам» ва «Бўрон» асарларидан кейин Назир Сафаровнинг «Уйғониш», Босит Халиловнинг «Довул», Аброр Ҳидоятонининг «Аваз» пьесалари пайдо бўлди.

Бу пьесалар ичида Н. Сафаровнинг «Уйғониш» номли тарихий драмаси умумлашманинг бирмунча кенглиги билан ажралиб туради. Пьесадаги асосий мавзу — камбағал деҳқонлар оммасининг озодлик ва ер-сув учун кураши бўлиб, қўзғолон мардикорликка олиш тўғрисидаги фармон туфайли эмас, балки меҳнаткаш омма онгининг ўсиши туфайли келиб чиқади. Драманинг

конфликти халқ эркини поймол этган эксплуататор синф вакиллари билан меҳнаткашлар оммаси орасидаги кураш асосида ривожланади. Бу курашнинг бир томонида халқ озодлигини жон-жаҳди билан ёмон кўрган, пахта заводининг хўжайини ва катта ер эгаси, золим Абдурахмонбой, унинг приказчиги Мирзақул, лаганбардор Бўриполвон, мингбоши Мадёр, уезд начальниги Руднев турса, иккинчи томонда сургун қилинган ишчи Қудрат, унинг ўғли Маҳкам, рус инқилобчиси Алексей, батрак Мардонқул, камбағал-деҳқон Жайноқлар турдилар.

«Уйғониш» пьесасининг муваффақиятли чиққан ижобий образлари — Қудрат ва Алексейдир. Автор драманинг асосий қаҳрамони Қудратни дарҳол қизгин воқеалар ичига киритади. У сургундан юртига қайтиб келиб, Алексей билан танишади ва бой ҳамда унинг тарафдорлари, маҳаллий ва чор амалдорлари билан тўқнашади. Воқеанинг бу тахлитда ривожланиши драматик ҳаракатни кучайтиради. У бойга қарши камбағалларни ўз теварагига тўплайди. Ҳатто қамоқ ҳам уни ҳаракатдан тўхтата олмайди. Алексей эса стихияли халқ тўлқинига онгли сиёсий тус беришга интилади. У гарнизондан қурол ва ўқ-дори келтиришни ташкил этади, бой заводидаги иш ташлашга бош бўлади, қўзғолончиларни уезд ҳокими идорасига бошлаб боради. Ғазабланган омма мулкдор синфлар вакили — Мадёр ва Рудневни ўлдиради.

Лекин «Уйғониш» пьесасида турмушнинг реалистик тасвири тўқимасига жўн дедектив элементлар суқилади: чунончи, Бўриполвон Қудрат ва Жайноқ этган қамоқхона ҳужрасига кириб, ўсмоқчилаб улардан «сир» олмақчи бўлади. Алексей полиция кишиси формасини кийиб, дўстларини қамоқдан олиб чиқади ва ҳоказо. Шунингдек, айрим образлар портрети ва хатти-ҳаракатида қуюқ оқ ва қора бўёқлардан фойдаланиш ҳоллари кўринади.

Умуман, драматургларимиз ўзбек халқининг ўтмишига мурожаат қилганларида, халқнинг хонлар ва бойлар билан, чор мустамлакачилари билан курашини акс эттирувчи воқеаларни танлаб, шу тариқа халқнинг сиёсий ва синфий онги ўсганлигини кўрсатишга интилдилар. Улар ўзбек халқининг энг яхши намояндалари аввалига яккама-якка, сўнгра рус халқи ва пролета-

риатининг раҳбарлиги остида уюшиб, ташкилий равишда кураш олиб борганликларини, аста-секин социал-демократик ва большевистик партия ғоялари билан қуролланиб иш кўрганликлари, озодлик ва ёруғ келажак учун курашганликларини томошабинларга етказиб бердилар. Улар 1916 йил кўзғолони мавзусида пьеса ёзганларида, меҳнаткаш халқнинг тарихий жараёнга таъсир кўрсатиб келганини ҳам гавдалантирдилар.

1916 йил миллий-озодлик кўзғолони пролетариат инқилобий ҳаракати кучига куч қўшувчи ёрдамчи резервлардан бири эди. Аммо ўзбек халқининг хонлар ҳукмронлигига қарши кураши узоқ асрлардан бери давом этиб келди. Шунинг учун драматургларимиз меҳнаткашлар оммасининг ўз озодлиги учун кураши ҳақида мавжуд эканини кўрсатиб беришга интилиб, халқ оғзаки-поэтик ижоди материалларига мурожаат этдилар. Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» музыкали драмаси, Туйғуннинг «Зулфизар» пьесаси ана шундай фольклор асарлари асосида майдонга келди. Собир Абдулла халқнинг бошидан кечирган азоб-уқубатларини, золимларга қарши олиб борган курашини томошабинларга кўрсатиш учун «Тоҳир ва Зухра» романтик эртани танлади.

Ўзбек халқи орасида меҳнаткашлар оммасининг хонлар ва бошқа золимларга қарши курашини кўрсатувчи афсона ва эртаклари жуда кўп. «Тоҳир ва Зухра» достонида ҳам феодал зулми қораланиб, халқ қаҳрамонлиги улуғланади.

«Тоҳир ва Зухра»да автор халқ оғзаки ижодидан усталик билан фойдаланган. У Тоҳирнинг афсонавий образига ижодий ёндошди. Бу образ орқали драматург халқ ишига садоқатли курашувчини гавдалантиришга, хонлар ҳокимияти ва зулмига қарши курашнинг қадимий синфий илдизларини томошабинга етказиб олишга, адолатпарварлик идеалини ифодалашга, одамлар ўртасида ҳалол инсоний муносабатларни барпо этиш мақсадида риёкорликни, алдамчиликни фош этишга муваффақ бўлди.

* * *

30-йиллар ўзбек совет адабиёти услубий шаклланиши ва форма хусусиятлари жиҳатидан турлича бўлса-да, асосан бир метод — социалистик реализм неги-

ида тараққий этди. Аммо бу методни романтикадан холи бўлган «соф», «объективистик», пассив ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас. Юқорида тадқиқ этилганидек, талай асарларида мана шу романтик элементлар кучли бўлиб, улар ё кўтаринки, тўлқинли-эмоционал услубнинг ранг-барангликларида, ё эса шартли-афсонавий, тамсилий-мажозий ва ўта муболағали формаларда ўз аксини топади. Шуниси ҳам борки, энг яхши асарларда романтик услуб элементлари реалистик метод маъзига табиий ва узвий равишда едириб юборилган бўлса, айримларида улар субъектив характер касб этади; асар образлари ва қаҳрамонлари объектив реаллик фактлари ва характерларнинг хусусиятлари ва моҳиятини очишга эмас, балки автор истак ва эътиқодларини ифодалашга хизмат қилади, маълум даражада идеаллаштирилади («Рустам» пьесаси ва баландпарвоз шеърлар каби).

Ойбек, Ҳамид Олимжон, К. Яшин ва бошқа ёзувчиларнинг асарларида романтик услуб элементларидан меъёрида истифода этилди; уларда конкрет объектив реаллик замонавий, тарихий ва афсонавий образларнинг қаноти остида парвариш топди.

1962—1972

ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЙ ТАҢҚИДИНИНГ ТУҒИЛИШИ

(1917—1932)

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси фақат иқтисодий ва социал-сиёсий муносабатлар соҳасидагина эмас, балки ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча жабҳаларида ҳам қатъий бурилиш ясади. Революция ғалабасидан кейинги дастлабки энг оғир шароитда ҳам маданий қурилиш тўхтовсиз давом этди. У умумдавлат иши, чинакам халқ ишига айланди. Энди маданиятнинг барча ютуқлари халқники бўлиб, омманинг маданий жиҳатдан ўсиши пролетариат диктатурасининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолди. Совет ҳокимиятининг сулҳ тўғрисидаги, ер-сув, фабрика- завод, темир йўл, банк ва барча ишлаб чиқариш воситаларини ижтимоий халқ мулкига айлантириш тўғрисидаги биринчи декретлари қаторида халқ маорифи ва матбуот ҳақида ҳам декрет бор эди. Халқ Комиссарлари Советининг 1917 йил 10 ноябрда матбуот тўғрисидаги чиқарган қарорида оммани ғоявий жиҳатдан тарбиялашда матбуотнинг қудратли восита экани таъкидланди. 1917 йил 29 декабрь (1918 йил 11 январь) да Давлат нашриёти ташкил этиш ҳақида декрет чиқарилиб, ўтмишдаги энг яхши ёзувчиларнинг асарларини босиб чиқариш нашриётнинг асосий вазифаларидан бири қилиб қўйилди. РКП(б)нинг 1919 йил VIII съездида қабул қилинган Коммунистик партия Программасида: «Меҳнаткашларни эксплуатация қилиш асосида бунёдга келтирилган ва ҳанузгача мустасно равишда эксплуататорларнинг ихтиёрида бўлиб келган барча санъ-

га хазиналари конини меҳнаткашлар учун очиш ва улар зулми қилиш зарур»¹, дейилган эди.

Улуғ Ленин 1905 йилда «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» сарлавҳали мақоласида: «Адабиёт иши — мумпролетар ишининг бир қисми бўлиши керак»², деган фикрини гражданлар уруши йилларида ёзган мақола ва нутқларида янада ривожлантирди. В. И. Ленин пролетариат (социалистик) маданияти ва адабиётининг амарали юксалиши учун икки шарт борлигини уқтирди. Бу шартларнинг бири — коммунизм куртакларининг киши ва ривожланишига йўл очадиган омманинг ўз тарихий ижоди бўлса, иккинчиси — ўтмиш жамиятдан янги социалистик жамиятга маданий мерос бўлиб ўтадиган қимматли нарсалардир. «Пролетар маданияти, — деган эди В. И. Ленин 1920 йил 2 октябрда РКСМ нинг III Бутун Россия съездида сўзлаган программа бўлувчи нутқида, — инсониятнинг капиталистик жамият, помещиклар жамияти, чиновниклар жамияти зулми остида яратган билим запасларини қонуний равишда тараққий эттиришдан иборат бўлмоғи лозим»³.

Лекин бу йилларда баъзи бир адабий группалар янги социалистик санъатнинг характери ва вазифаси ҳақида бутунлай янглиш фикрлар билан майдонга чиқдилар. Масалан, футуристлар ўзларининг «Коммуна санъати» (1919 й.) номли газетасида маданий меросни қароб қилишга қаратилган йўлни ташвиқ қилдилар. Пролеткультчилар ҳам (буларнинг ташкилоти тарқатиб юборилганда сўнг, уларнинг кўпи 1920 йилдан «Кузница» группаси атрофига тўпланди) худди шунингдек ўтмиш маданий меросини инкор қилдилар. Улар совет маданияти ва адабиётини вужудга келтиришни партиёга тааллуқли бўлмаган алоҳида маданий ташкилотларнинг вазифаси деб ҳисобладилар.

1920 йил 2 декабрда «Правда» газетасида РКП(б) Марказий Комитетининг Пролеткульт ҳақида В. И. Ленин проекти асосида тузилган резолюцияси ва тушунтириш хати эълон қилинди. Мазкур партиё ҳужжатида Пролеткультнинг совет ҳокимиятига тааллуқли бўлма-

¹ «КПСС съездлар, конференциялар ва МК пленумларининг резолюция ва қарорларида». I қисм. М., 1954, 420-бет.

² «В. И. Ленин маданият ва санъат тўғрисида». (Тўплам.) Ўздавнашр, 1962, 7-бет.

³ Шу тўплам, 315-бет.

тан, «мустақил» ташкилот бўлишни талаб қилаётганлиги, «пролетар маданияти» ниқоби остида буржуа қарашларини тақдим этаётганлиги қаттиқ қораланди. Марказий Комитет ёзувчиларни анархистларча «мустақиллик»ни тарғиб қилган айрим группа ва оқимлар қобигига ўралиб қолмасдан, ҳозирги ҳаёт билан ҳамбарчас боғлиқ бўлишга, партия ва халқ олдида турган буюк вазифаларни бажаришга ёрдам беришга даъват этди.

Совет маданияти ва адабиёти кўп миллатли характерга эга бўлиб, партиянинг доно раҳбарлиги ва кўрсатмалари Октябрь революциясининг галабаси туфайли ўз она тилида шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият яратиш ҳуқуқини олган барча халқлар маданияти ва адабиётига ҳам оид эди. Жумладан, Коммунистик партия ўзбек маданияти аҳллариغا, ёзувчи ва санъаткорларига бевосита раҳбарлик қилиб уларни ғоявий қурооллантирди.

Партия йўлбошчилигида ва Советлар ҳокимиятининг барпо этилиши натижасида ўзбек бошланғич, ўрта, турли ихтисос ҳунар мактаблари, катталар учун саводсизликни тугатиш типисидаги ва педагогик курслар, олий ўқув юртлиари (халқ университетлари, Туркистон Давлат университети), маданий оқартув муассасалари, саноеъ нафиса (Фарғонада Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бошчилигида «Ўлка мусулмон сайёр драм труппаси», Тошкентда Маннон Уйғур раҳбарлигида «Карл Маркс номидаги драматик труппа», музика, расм ва драматик тўгараклар; ҳаваскор ашулачи ва раққослар ансамбли, ярим профессионал театр коллективлари), адабиёт, матбуот, нашриёт ва ҳоказолар — тез суръатлар билан ўса бошлади.

Октябрь билан бирга туғилган ўзбек совет адабиётида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Сўфизода ижодлари ғоявий-бадий жиҳатдан етила борди; Абдулла Авлоний, Гулом Зафарий, Тавалло, Боту, Шокир Сулаймон, Элбек ижоди тобора кўпроқ янги замон нафасини ўзида акс эттира бошлади. Улар орқасидан етишиб бирин-кетин келаётган Ғайратий, Ойбек, Ғафур Гулом, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Яшин, Собир Абдулла, А. Мажидий, Ҳусайн Шамс ва бошқа талай ёш ёзувчилар ўзбек совет адабиётидан тобора мустақкам ўрин эгалладилар. Ўзбек совет ада-

биёти кундан-кун халқ ҳаёти билан жипс алоқа боғлаб, тажриба ва маҳоратини ошириб воқеъликни ҳаққоний акс эттиришнинг юқори босқичларига кўтарилди. Коммунистик партия ва совет матбуоти унинг соғлом ўсишига ҳамшиша ғамхўрлик қилиб келди. РКП(б) нинг XI, XII, XIII съездларидаги резолюцияларида (1922—1924 йиллар) адабиёт ва матбуот масалалари ҳам тегишли ўрин олди. Чунончи, XII съездда адабиётнинг совет кишилари маънавий дунёсига бўлган таъсири ортиб бораётгани кўрсатиб ўтилади, партия ўзининг амалий ишида ижтимоий таъсирнинг бу формасига раҳбарлик қилиш масаласини кун тартибига қўйиши керак»¹лиги таъкидланади.

Партия раҳбарлигининг амалий самаралари ўлароқ 20-йилларнинг биринчи ярмидаёқ ўзбек совет адабиётининг янгича реалистик принципларни эгаллаши, «...оммага тушунарли бўлиши ва шу омма томонидан севилиши... шу омманинг туйғусини, фикрини ва иродасини бирлаштириш, оммани кўтариши»² сезиларли даражада ортди. У социализм қурилишида актив қатнашиш жараёнида миллий, қардош ва жаҳон адабиёти традицияларини тобора ижодий ўзлаштириб, новаторлик табиатини ёрқин намоен эта борди.

Ўзбек адабий танқидчилиги мана шу ўзбек совет адабиётининг ажралмас ва таркибий қисми сифатида шаклланди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси ўзбек адабиётининг халқчиллик ва реализм йўлида тараққий этишида бениҳоят баракали ва хайрли роль ўйнагани каби, унинг реалистик принципларини ишлаб чиқишда, партиявий йўналишнинг назарий-методологик асосларини аниқлашда ҳам ҳал қилувчи социал-тарихий омил бўлди. Янги ўзбек совет адабиёти ва танқид бир-бирига асқотиб, таъсир этиб шаклланди. Ҳар иккиси бир-бирини бойитувчи актив жараён сифатида диалектик равишда бир-бирига мадад берди. Айни чоқда бу «икки ёрти — бир бутун» соҳаларнинг гоҳ у, гоҳ бу қанотида куч тошиб, бири иккинчисини шатакка олиб борди. Зотан: «Санъат ва адабиёт танқид билан қўл ушла-

¹ «КПСС съездлар, конференциялар ва МК пленумларининг резолюция ва қарорларида». I-қисм, Тошкент, Ўздавнашр, 1954, 83-бет.

² «Ленин маданият ва санъат тўғрисида». Тошкент, Ўздавнашр, 1962, 577-б.

шиб ҳаракат қиладилар ва бир-бирларига таъсир кўрсатадилар,— деб ёзган эди улуғ рус мунаққиди В. Г. Белинский. Башарти, янги бир доҳий санъатда янги дунё очиб, амалдаги танқидни орқада қолдириб кетса, шу билан унга ўлим зарбасини берса, ўз навбатида, танқидда пайдо бўлган қўзғалиш ҳам янги санъатнинг туғилишини тайёрлаб, эскисидан ўзади ва уни маҳв этади»¹.

Октябрь революциясидан сўнг туғилган ўзбек совет танқидчилигининг ўсиш йўли машаққатли, мураккаб ва ғоят оғир кечди. Бу соҳада адабиётимизнинг бошқа жинс ва турларига нисбатан адабий мерос ва традицияларнинг озлиги, адабиёт тарихий фактлари система-лаштирилмагани, адабий танқид принциплари умумлаштирилмагани, бунинг устига мавжуд танқид тажрибалари ўрганилмагани ва ўзлаштирилмагани унинг шаклланишини ва бадий ижод жараёнига актив таъсирини қийинлаштирди.

Революцияга қадар бўлган адабиётимизда танқиднинг ўзига хос шакллари мавжуд эди. Юсуф Ҳос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» (XI аср) асаридаёқ шоир ва унинг қиёфаси қандай бўлиши ҳақида фикр ва мулоҳазалар учрайди. Тарихий ва бадий асарларда кўпинча ёзувчилар ва уларнинг айрим асарларига баҳолар берилар эди. Китобхонларнинг «Сўз таърифида», асар «ёзилишининг сабаблари» бобларида «Ҳошия»ларига битилган адабий қайдлар, мушоҳада ва мулоҳазаларда адабиётга оид қимматли, нодир фикрлар баён қилинар эди.

Навоийнинг «Хамса»си ва бошқа қатор асарларида (Муҳокаматул-луғатайн», «Маҳбубул-қулуб» кабилар) адабий танқиднинг хилма-хил турлари маржондай сочилиб кетган. Навоий асарларида Абдурахмон Жомийга, Жомий асарларида улуғ Алишерга берилган баҳолар ҳам ўз замонаси танқидчилигини бойитган.

Шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар берилиб, асарларидан намуналар келтирилган, «Тазкира» номи билан юритилган, шоирларнинг шеърлари тўпلامдан ташкил топган, «Мажмауш-шуаро» (ёки Мажмуатуш-шуаро») деб аталган китоблар танқиднинг

¹ Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, том VI, стр. 287.

мустақил» хиллари ҳисобланадилар. Қадимий «Тазки- алардан Муҳаммад Авфийнинг (XIII аср) «Лубабул — лбоб» («Негизларнинг негизи»); Давлатшоҳ Самар- андийнинг (XIV аср) «Тазкиратуш-шуаро»си сақланиб елган. Утмиш асрларда араб, форс-тожик ва ўзбек илларида ўнлаб тазкиралар тузилган. Адабий танқид- инг бу типдаги асарлардан Навоийнинг «Мажолисун — сафонс»и («Гўзаллар мажлиси»), Малиҳо Самарқан- дийнинг «Музақкирул — асҳоб» («Сухбатдошларни ёд- лаш, XVIII аср) тазкиралари машҳурдир.

Ёзувчининг ҳол-аҳволи, яшаган муҳити, кўрган-ке- кирганлари, учрашувлари, мусобабаларини баён этувчи танқид жанрларидан бири «Ҳасби ҳол»дир. Навоийнинг «Хамсатул — мутаҳаййирин», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ар- ҷашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарлари, Муж- рим Обиднинг (XVIII аср охири ва XIX аср боши) «Ҳас- би ҳоли» бунга ёрқин мисол бўла олади.

Мемуар-эсдалиқлар типдаги асарлар, жумладан Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ»и, Восифийнинг «Ба- доеул-вақоеъ»си, Бобирнинг «Бобирнома»сида ёзувчи- лар турмуши, ижоди, феъли-атвори, характери, ижод- психологияси, асар таҳлили методикаси, адабиёт наза- риясига оид ажойиб маълумотлар, ижодий жараёни ёритувчи қизиқ-қизиқ воқеалар, латифа ва ҳангомалар берилади. Арузий Самарқандийнинг «Чор мақола», Алишер Навоийнинг «Мезонул авзон», Заҳириддин Бо- бирнинг «Мухтасар» каби тадқиқотларида форс-тожик ва ўзбек шеърятининг барқарор поэтик шакллари, метрик усуллари, аруз вазн системалари, сўз санъати- нинг нозикликлари ва лутфлари батафсил текширил- ган.

Ҳар бир даврнинг пешқадам адабий танқиди бадий адабиёт йўналиши асосида таркиб топади, шу йўна- лишни назарий жиҳатдан тушунишга қаратилади. Чу- нончи, Алишер Навоий «Хамса»сининг турли ўринлари- да илгари сурилган танқидий қарашлар унинг беш- достонида бадий гавдалантирилган ижодий концепция- си билан ҳамоҳанггина эмас, балки классицизм негизи- да таркиб топган муболағани — афсонавий романтик йўналишини, барқарор поэтик формаларда ифодалан- ган замонасининг илғор гуманистик идеалларини тас- диқлашни ҳам назарда тутди. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони муқаддимасида Низомий ва Хисрав

Деҳлавийларнинг шоҳ Хисравни ижобий образ қилиб танлашларини танқид қилиши; «Лайли ва Мажнун» достонида ошиқ-маъшуқлар ҳақидаги афсона буюк ижоднинг гуманистик «мазмунига мавзун либос» эканини таъкидлаш; афсона орқали чиркин ўрта аср ақидаларига қарши муҳаббат эркинлиги, «ишқи жовидона», шахс эркинлигини ҳимоя қилиш зарурлиги, чинакам инсоний-ахлоқий гўзалликларни ардоқлашга даъват ва ҳоказо фикр ва мулоҳазалар улуғ мутафаккирнинг танқидий принциплари ва ижодий-бадий концепцияси билан узвий боғлиқлигини кўрсатади.

Адабий танқидда ворислик, танқид турлари ва шакллари, фикрий «тажрибалар»ни кейинги асрларга узатиш анъанаси давом этади (тазкирачилик, девон ва баёз тузиш принциплари, танқиднинг бадий асар таркибий қисми бўлиши, сўз санъати таърифлари ва ҳоказо).

XIX асрнинг иккинчи ярми (Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилгандан кейинги давр)га келиб, танқид традициялари янги элементлар ва фикрлар билан бойиди. Шеърий шаклдаги танқид мустақил тус олди.

Фурқатнинг «Нағма забони» (ёки: «Нағма ва нағмалар ва анинг асбоби ва ул нағма таъсири хусусида»), «Шеър оройиши» (ёки «Шоир аҳволи ва шеър муболагаси хусусида») маснавийларида ҳам унинг адабий эстетик қарашлари ифодаланди.

Адабий танқиднинг публицистика қаноти остида парвариш топган намуналари пайдо бўлди. Публицистика ўз пафоси билан танқид кучини ошириб, унга хайрли таъсир кўрсатди (Фурқатнинг автобиографияси: «Фурқатнома», Сатторхоннинг ижтимоий-маданий ҳаётга оид мақолалари каби).

Давр талаблари билан адабиётда маърифатпарварлик реализмининг туғила бошлаши танқиднинг шу йўналишда куртак ёзилишини тақозо этди. Танқид эсанинг ижодий принципларининг шаклланишига мадад берди, адабиётни тушунишида, предмети ва вазифаларини белгилашда янги аспектлар пайдо бўлди. Танқид классик адабиёт ва фольклор тажрибалари ва меросини инкор этмаган ҳолда (Навой, Лутфий, Бедил асарларини литографик босмада нашр этиш, фольклор негизида қайта ишланган «халқ китоблари»ни чоп этиш шундан далолат беради), мавзу торлигини (ишқ-муҳаббат

асвири билан чекланишни) енгигша уринди, адабиётда ижтимоий-гражданлик мотивларини кенгайтиришга, жанрлар тараққиёти (сатира ва юмор)ни ижтимоий ҳаётга яқинлаштиришга интилдди, афсонавий сюжетлардан замонавий реал сюжетга ўтишни маъқул кўрди (Сатторхон публицистикаси Фурқат танқиди), бошқа миллат, айниқса рус халқи маданияти ва адабиётидан ўрганишни тарғиб қилди.

XX аср бошидаги демократлашган танқид ўз олдида қўйган проблемаларни илмий асослаш ва ҳал қилишда ожизлигига қарамадан адабиётни замонавийлаштириш, ўзгараётган ижтимоий-тарихий шароит талабларига мувофиқлаштириш, адабий-бадий жараёнга таъсир кўрсатиш йўлини тутди.

1905—1917 йилларда адабиётда маърифатпарварлик, ҳурриятпарварлик ғояларининг кучая бориши билан унга ҳамоҳанг равишда танқид ҳам илм-маърифатни, рус ва қардош халқлар маданиятидан ўрганишни қизғин тарғиб қилди, эски урф-одатларга, феодал-патриархал турмуш тарзига, жаҳолат, нодонлик, қолоқликка қарши курашни кескинлаштирди. Бу йиллар мобайнида вақтли матбуотда М. Бехбудий, А. Авлоний, С. Айний, М. Шермухамедов ва бошқалар мазкур масалаларга бағишланган публицистик руҳдаги мақолалар билан майдонга чиқдилар. М. Шермухамедов мақолаларида эса оддий халқ ҳаётини ўрганишга, унга яқинлашишга даъват этиш, унинг вакилларини адабиётга киритиш майллари ҳам кўзга ташланади.

Лекин адабий танқид революция арафаларида Анбар отин, Ҳамза Ҳакимзода, Завқий асарларида туғила бошлаган, социал-синфий тенгсизликка асосланган жамиятни қайта қуриш зарурлиги ғоясини ифодалаган ижодий тажрибаларни кузатиш ва умумлаштириш даражасига кўтарилмаган эди.

Шундай қилиб, X асрдан то 1917 йилга қадар таркиб топиб келган танқид ва адабиётшунослик маълум даражада синкретик ҳолда ривожланди. Фақат поэтик нутқ ва сўз санъати турлари, айниқса, шеър тузилиши («аруз» системалари) га оид масалалар мустақил равишда ишланди ва кўпинча араб-форс тилларида ёзилди. Адабий ҳодисалар эса идеалистик қарашлар (сўфиёна ё «санъат — санъат учун») позициясидан баҳоланди ва талқин қилинди.

ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЙ ТАНҚИДИНИНГ ИЛК БОСҚИЧИ

(1917—1932)

Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар ўзбек адабий танқиди нисбатан анча бой меросга эга бўлган эса-да, бу мерос системалаштирилмагани, текширилмагани, материалистик асосда социал-тарихий тараққиёт билан боғлиқ ҳолда ўрганилмагани революциянинг дастлабки йилларида ўзбек совет адабий танқидининг туғилиши ва шаклланишини жуда қийинлаштирди. Биринчи йилларда ўзбек совет адабиёти тўғрисидаги фаннинг шаклланиш жараёни сánъат ва адабиётга идеалистча қарашни, субъектив муносабатини, формализмни бартараф этишга интилиш, ёзувчи ижодининг, уни туғдирган ижтимоий прогрессив ва революцион ҳаракат билан, халқ ҳаёти, кураш ва орзулари билан боғлиқ ҳолда кўришга уриниш байроғи остида ўтди.

Аввало шунини айтиш керакки, адабий танқид кадрларининг умумий ва профессионал билим тажрибаларининг етишмаслиги, назарий-илмий принципларининг анча чекланганлиги умумий маданий қурилиш мерослари доирасида амал қилишни тақазо этади, бадий тафаккурдан орқада қолишгина эмас, балки адабиётга таъсир кўрсатиш кучини хийла чеклаб қўйди.

Совет адабиётининг шаклланишида матбуотнинг аҳамияти мислсиз бўлди. Атоқли ёзувчиларимиз — Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, кейинроқ Гафур Ғуллом, Абдулла Қаҳҳор, Собир Абдулла ўз ижодий фаолиятларини газета ва журналлар иши билан қаттиқ боғладилар. Ўзбек совет адабиётининг биринчи асарлари вақтли матбуот саҳифаларида дунё юзини кўрди.

Адабий танқидчиликнинг дастлабки ўрганчик асарлари ҳам вақтли матбуот саҳифаларида пайдо бўлди. Ўзбек совет адабиётининг дояси ҳисобланган дастлабки газета ва журналлар адабий танқидчиликнинг ҳам ташкилотчиси ва маълум маънода «раҳнамоси» бўлдилар. 20-йиллар давомида ўз рецензиялари, мақолалари, танқидий фикр ва мулоҳазалари билан чиққан Абдураҳмон Саъдий, Мирмулла Шермухамедов, Назир Тўрақулов, Айн (Олим Шарафуддинов), Отажон Ҳошимов,

Лутфулла Олимий, Рамиз, Сотти Хусайн, Ж. Бойбўлатов, У. Эшонхўжаев, Вадуд Маҳмуд каби танқидчи-адабиётшунослар, Фитрат, Садриддин Айний, Боту, Олтой, А. Мажидий, Зиё Саид, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Анқабой, У. Исмоилов ва яна бир қанча ёзувчилар вақтли матбуот минбаридан фойдаландилар. Бу йилларда ўзбек тилида бирин-кетин ўнлаб марказий ва область газеталари ва журналлар чиқа бошлади. 1918 йилдан 1920 йилгача фақат ўзбек тилида 11 та газета чиқди. Февраль революциясидан сўнг нашр этилиб турган «Улуғ Туркистон» газетаси ўрнини 1918 йил июндан «Иштирокиюн» (1918—1920), «Қизил байроқ» (1920—1922), «Туркистон» (1922—1924), «Қизил Ўзбекистон» (1924 йил 5 декабрдан чиқди) газеталари ишғол этди. Ўзбекистон Ленинчи Коммунистик Ёшлар Союзи МК органи «Ёш ленинчи» газетаси, область газеталаридан «Зарафшон», «Фарғона» ва «Янги Фарғона», «Озод Бухоро», «Инқилоб қуёши», «Шарқ ҳақиқати» ҳам машҳур эди. Узоқ муддат систематик равишда чиқиб турган ёки бир неча сони чиққандан сўнг тўхтаб қолган 30 лаб журналлардан «Инқилоб», «Билим ўчоғи», «Ўзгар ишчи ёшлар», «Маориф ва маданият», «Болалар йўлдоши», «Болалар дунёси», «Машраб», «Муштум», «Маориф ва ўқитувчи», «Коммунист», «Янги йўл», «Аланга» кибитларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ўзбек тилида китоб чиқариш миқдори ва тиражи ҳам йилдан-йилга ортиб борди.

Ўз саҳифаларида очерк, шеър, ҳикоя, драма ва романлардан парчалар босишга ўрин ажратган марказий ва маҳаллий газета ва журналларда (А. Қодирийнинг машҳур «Ўтган кунлар» романининг биринчи бўлими ҳам «Инқилоб» журналининг 1923—24 йил 13—14 сонларида босилган) ўлка ҳаётида содир бўлиб турган маданий ва адабий ҳодисалар, нашр этилган тўпламлар, китоблар, таржималар, айниқса саҳналаштирилган асарлар ҳақида хабарлар, тақризлар, танқидий мулоҳазалар ва мақолалар эълон этилиб турарди.

Бундан ташқари газета ва журнал бошқармалари тил ва адабиёт масалалари юзасидан конференция, қурултойлар чақирилишда иштирок этар, маданият, адабиёт ва санъат ҳаваскорларини тўғаракларга уюштириб, билим ва ихтисосни ошириш устида иш олиб боришга кўмаклашар, классик мерос ва халқ оғзақи —

поэтик ижоди, кўшиқ ва музыка асарларини тўплаш ва бир қадар ўрганишга ёрдамлашар эдилар.

Адабиёт ҳам, танқид ҳам матбуот орқали ўзларининг халқ билан, турмуш билан бўлган алоқаларини мустақкамлаб борар эдилар. Зотан, улуғ Ленин «Газеталаримизнинг характери» (1918) деган машҳур мақоласида матбуотнинг роли, галдаги вазифалари, тарбиявий аҳамиятини таъкидлаб шуларни ёзган эди: «Турмушга яқинроқ турилсин... Ишчи ва деҳқонлар оммасининг ўзининг кундалик ишида амалда янгилик вужудга келтириляётганига кўпроқ эътибор берилсин»¹. В. И. Лениннинг совет матбуоти олдида қўйган бу талаблари адабиёт ва танқид учун ҳам принципиал аҳамиятга эга бўлиб, совет воқелиги билан мустақкам боғланишига, унда пайдо бўлган янгилик куртакларини, характерли хусусиятларини кўрсатишга даъват этар эди.

Шундай қилиб, адабий танқиднинг ташкилий-ғоявий шаклланишида матбуот муҳим роль ўйнади. У партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсатини амалга ошириш воситаларидан бири бўлди. У партия бошчилигида янги давр ўзбек адабиётининг қандай қилиб туғилиши ва қайси йўлда инкишоф этишини (демакки, классик адабиётга, фольклорга, миллатчи-буржуа ёзувчилари ижодига қандай муносабатда бўлишни ҳам) бош масала сифатида ёритиб берди. Шу бош масала юзасидан танқидчи ва адабиётшунослар ўртасида қизгин баҳслар уюштирди. Бу баҳсларда янги ўзбек адабиётида тубдан ўзгариш яшаш зарурлиги ҳақида, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият ва адабиётни вужудга келтириш ҳақида эркин фикрлар айтишга кенг йўл қўйди.

Партия кенг иқтисодий, маданий қурилишлар, маърифий-оқартув ишларига раҳбарлик қилиш, уларни ташкил этишда бош-қош эди. У эски маданий мероснинг аҳамиятини тушунтириш баробарида мазмунан социалистик янги маданият, санъат ва адабиёт яратиш юзасидан барча тадбирларни кўрар эди. Лекин белгиланган улуғ ва маъсулиятли вазифаларни бажариш учун революцион ҳаракатлар оловида етилган юқори малакали зиёли кадрлар деярли йўқ эди. Шу муносабат би-

¹ «Ленин маданият ва санъат тўғрисида». Уздавнашр, Т., 1962., 251-б.

лан эски жадид-буржуа зиёлиларидан фойдаланиш масаласи кўндаланг бўлиб турди.

Алангали граждaнлар уруши йилларининг отишмалари батамом тўхтаб битмасдаёқ «тил — имло ва адабиёт масалалари билан шуғулланиш» учун 1919 йил бошида «Чигатой гурунги» ташкилоти тузилди. Бу ташкилотга ўзбек совет адабиёти тарихи фактларини аввалдан ўрганиб келган зиёлилар жалб қилинган эди. Улар араб алифбеси асосидаги эски имлони ислоҳ қилиш, ўзбек тили қондаларини (сарф, наҳф бўйича) тузиш ва тартибга солиш, ўзбек классик адабиёти ва халқ оғзаки поэтик ижодининг айрим намуналарини тўплаш, эълон қилиш ва улар ҳақида баъзи маълумотлар бериш борасида умуммаданий фойдали ишлар қилдилар. Жумладан, революциядан илгари ҳеч ислоҳ қилинмаган арабча алифбе системасидаги ўзбек графикаси реакцион уламолар, қадимийлик тарафдорларининг қаттиқ қаршичилигига қарамай жонли тилга анча мувофиқлаштирилди, савод чиқаришни енгиллаштириш назарда тутилиб, ўзбек тили имлосига унли фонемаларни ифода этадиган янги белгилар қабул қилинди.

Лекин «Чигатой гурунги»чилар ўзбек тилининг ҳам, адабиётининг ҳам тараққиёт йўлини белгилашда нотўғри йўл тутдилар. Улар ўзбек маданиятининг бу икки асосий миллий омилининг мазмунан социалистик бўлиб ривожланишига бирмунча тўсқинлик қилдилар; ўзбек тилини рус ва интернационал сўзлар билан бойитишни инкор этдилар; унутилиб кетган «чигатойча» (қадимги туркча) архаизмлар («дунё» сўзи ўрнига қадимий туркча «очун», «нон» ўрнига «емак», «китоб» ўрнига «битик», «жаннат» ўрнига «учмох» ва ҳоказолар)ни тиклашга киришдилар; сунъий равишда тўқилган уйдирма сўзлар («мактаб» ўрнига «ёзоқ», «қалам» ўрнига «ёзғич», «самовар» ўрнига «ўзи қайнар», «электр» ўрнига «сим чироғ», «поезд» ўрнига «оташ арава» ва ҳоказолар)ни ясашга уриндилар; улар туркий системадаги тилларни «ягона чигатойча»нинг шевалари тарзида тушуниб, шу шеваларни «чигатой тили» негизида «бирлаштириш»га ҳаракат қилдилар.

Улар «Чигатой гурунги»нинг бутун ишлари турк дунёси учундир» деган даъвои ўртага қўйиб, адабиёт жаҳҳасида «чигатойчилик» пардаси остида ҳам пуризм (тор миллатчилик), ҳам пантуркистик мақсадларни на-

зарда тутиб иш олиб бордилар; қадимий туркий ва XV аср ўзбек адабиётига «ягона оқим» сифатида қараб, уни идеаллаштирдилар, адабий меросдан ҳозирги замон ўзбек адабиётига янгилик (айниқса рус адабиётидан) киритиш йўлини беркитиш мақсадида фойдаланмоқчи бўлдилар. Шоир, драматург ва адабиётшунос сифатида танилган Абдурауф Фитрат 1921 йил бошида бундай реакция қарашни ҳимоя қилиб шуларни ёзди: «Чигатой адабиёти»¹ турлича шевани турк адабиёти орасида энг юксак, энг муҳим ўринни тутгандир. Бошқа шевадаги турк адабиёти бунга ушоқликлари, бунга шогирдликлари билан мақтаниб турадилар. Чигатой адабиёти турк адабиёти орасида юксак, юқори, олий бўлганидан кейин, чигатой тилининг ҳам турк тиллари орасида юк-

¹ XV ва ундан кейинги асрлардаги ўзбек адабиётини 20-йилларда ва ундан илгарилар (XIX асрда) ҳам ғайриилмий ва асоссиз равишда Чингизнинг ўғли Чигатой номига нисбат бериб, «Чигатой адабиёти» деб юришиб келганлар, Чигатой тасарруфида бўлган территорияни «Чигатой улуси», унда яшовчи туркий тилда сўзлашувчи аҳолини «чигатойлар», тилини эса «чигатой тили» деб атаганлар.

Рус ва Ғарб шарқшунослиги «чигатой» тили ва адабиёти терминини баъзи адабий ва тарихий маъхазларга суяниб, XII асрдан то Октябрь инқилобига қадар бўлган ўзбек тили ва адабиётига нисбатан қўллаб келган. 20-йиллар ўзбек адабиётшунослиги ҳам бу термига танқидий ёндашмай, уни қабул қила берган. Башарти ўзбек адабиёти ёки тили термини ишлатилганда ҳам унинг мафҳуми торайтирилиб, ўзбек хонлари сулолаларига ёки кўчманчи ўзбекларга нисбатан берилиб юритилган. Бундай нотўғри тушунчани Вадуд Маҳмуднинг Абдураҳмон Саъдийнинг «Ўзбек ёш шоирлари» деган мақоласига қарши ёзилган «Адабий танқидга бир назар» мақоласида ҳам кўриш мумкин. (Қаранг: «Туркистон» газетаси, 1924 йил 22 январь ва 7 февраль). А. Саъдийнинг «Янги адабиётимизни чигатой ва ўзбек адабиёти атаб», ўзбек адабиёти «Абдулғози Баҳодирхон томонидан бошланган», «Беҳбудийлар таъқиб этган» деган фикрига эътироз билдириб, у Саъдий хатосини баттар чуқурлаштиради. В. Маҳмуд «Ўзбекча» тил борлигини эътироф этса-да, уни ҳали ёзма адабиётга кирмаган, «ўзбек аталган бир қавм» яшаган жойларда ишлатилмайдиган, «Алломиш» дostonида намунаси кўринган бир тил, деб тушунади. Унингча: «...бу тил чигатойчадан кўп жиҳатдан айрилатурган бир тилдир. Бунинг услубида ўзгачадир. Абдулғозийнинг «Шажараи турк»и эса бу тил билан ёзилган эмас, балки чигатой тили билан ёзилган... Бугунги адабиётимиз ва беҳбудийларнинг тил ва услубимизча, чигатойчадир». Ҳар икки муаллиф учун ўзбек тили доирасини торайтириш, тил фикрларини ҳукмрон сулолалар номига нисбат бериб изоҳлаш, бунинг устига иккинчи автор ёзма-адабий тил билан оғзаки-гаплашув тили ўртасига «ғов» ташлаши халқ тилининг моҳиятини, унинг ижтимоий-тарихий омилларини бузиб кўрсатади.

«сак, юқори, олий бўлгонлигин қабул этмоқ мутлақо лозимдир», Фитрат «Умумий турк тили» тарафдори эканини рад этмади. Бироқ, «Бунинг учун ўзбек тилини араб, тожик ва рус сўзларидан тозалаб, унинг «соф» турк тили шаклини тиклаш керак», деди.

Маданий меросни ҳозирги замон адабиёти учун ҳеч оқизмай-томизмай қабул қилиш ҳам «Чигатой гурунчиларига ўзбек адабиётининг революцион мазмунига, новаторлигига, рус адабиёти таъсирига қарши туриш учун керак эди.

«Чигатой гурунги» танқидчилари миллатчи-буржуа ёзувчилари ижодларини мақтадилар, уларнинг асарларини янги ўзбек адабиётининг кўркем намуналари сифатида тақдим этдилар. Улар «Ўзбек ёш шоирлари» китобига кирган Фитрат, Чўлпон, Элбек ва Ботунинг совет воқелигини бузиб тасвирлаган ва умидсизлик руҳи билан суғорилган шеърларини «янги» ва «ёш» ҳозирги кун адабиётининг «гўзал намуналари» деб танитдилар. Тўпламнинг сўз бошисида «ўз элимизда етишган ёш ўзбек шоирларининг юракларидан чиқиб айтилган шеърлар... юксалиш юлдузлари»¹ каби баҳоланиб, уларнинг реакцион мазмуни, феодал ўтмишни идеаллаштириш қўллаб-қувватланди, революцион ҳодисаларнинг ўзбек халқининг миллий тақдирига кўрсатган таъсирини бузиб-сохталаштириб акс эттиришлари, кўз ёшлари билан қарши олишлари ҳимоя қилинди.

Танқидчи Лутфулла Олимий «Қизил адабиётимизнинг ҳозирги ҳоли» мақоласида («Фарғона», 1924, 21 июнь) Октябрдан кейинги 5—6 йил ичида майдонга келган янги адабиётни «ўртоқ Фитрат раҳбарлиги остида бошланган» ва «Чўлпон, Боту ва бошқа адабиёт қаҳрамонларини етиштирди» деб фахрланади. В. Маҳмуд «Адабий танқидга бир назар» мақоласида («Туркистон», 1924, 7 февраль) Фитратни революциядан аввал ҳам, кейин ҳам давр билан қадам ташлаб келаётган ёзувчи, унинг «кўз-қулоғи» деб танитишга уринади. У «Бугунги шоирларимиз ва санъаткорларимиз» мақоласида «Маориф ва ўқитувчи» журнали, 1925, № 4, 55-бет) Фитратни «Янги ўзбек адабиётининг насрий тилини янгилаб келаётган» ёзувчи; шеърятда эса Чўл-

¹ «1921 йил январида бўлган биринчи ўлка ўзбек тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари»да (тўплам). Т., 1922, 36—40-б.

пондан бошқа тилга оларлик иш кўрсата олган кишимиз йўқ» деб чиранади. Танқидчининг фикрича, янги замон ўзбек адабиётини асослаб берган кишилар Ҳамза Ҳакимзода, Сўфизода, А. Қодирий, С. Айнийлар эмас, балки номлари тилга олинган буржуа-миллатчи ёзувчилари бўлиб, шуларгина «тақдирланишга сазовор»дир. В. Маҳмуд Чўлпоннинг «Булоқлар» номли шеърлар тўпламига, Фитратнинг «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилочилари» драмаларига ёзган рецензияларида (1924) ва бошқа мақолаларида («Бугунги шоирларимиз ва санъаткорларимиз» каби — Маориф ва ўқитувчи», 1925, № 4) уларнинг илҳомини идеаллаштиришни давом эттиради.

Коммунистик партия ва В. И. Лениннинг маданий ва адабий меросни қандай эгаллаш ҳақидаги таълимотини ўқиш-ўрганиш ўзбек адабиётшунослигида ҳам ўз самараларини кўрсата бошлади. 20-йилларнинг бошларидаёқ бу соҳадаги миллатчи-буржуа мафкурасига қарши шаклан миллий, мазмунан пролетар маданияти ва адабиётини вужудга келтириш учун кураш авж олди. «Чигатой гурунги»чиларининг нотўғри қарашларига, адабий платформасига, реакцион-романтик ижодий методига қарши ҳаракат кучайди. Бу ҳол қисман шу тўданинг ўз ичидаги ажралишларда (Ботунинг чиқишларида) ҳам кўринади. 1922 йилга келиб «Чигатой гурунгининг совет ҳокимиятидан «мустақил» бир ташкилот бўлишга интилишига хотима берилди. Туркистон Маориф комиссарлиги қошида илмий ҳайъат тузилиб, ўзбек тили, имлоси ва адабиёти масалаларини ишлаб чиқиш шу комиссарликнинг бўлими ихтиёрига топширилади¹.

Ҳамза Ҳакимзоданинг революцион адабий фаолиятида, унинг адабиётнинг партиявийлиги ва халқчиллиги учун тинмай курашида, адабий мулоҳазаларида, педа-

¹ Илмий ҳайъат 1925 йил март ойида Илмий марказ қилиб қайта ташкил этилди, 1929 йилда Маориф комиссарлиги қарамоғида Ўзбекистон Давлат илмий-тадқиқот институти (ЎзГНИИ)га айдантирилиб, тил ва адабиёт масалаларини ишлаш унинг маданий қурилиш бўлими зиммасига юкланди. 1931 йилга ЎзГНИИ нинг мазкур бўлими базасида мустақил Маданий қурилиш илмий текшириш институти (ЎзНИИҚС) тузилди. 1934 йил бошида бу институтнинг Тил ва адабиёт бўлимлари Маориф комиссарлиги ихтиёридан Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Фанлар Комитети ихтиёрига ўтиб, улар базасида Тил ва адабиёт илмий-текшириш институти ташкил топди.

голик ва режиссёрлик «таълимотлари»да янги давр ўзбек адабиётининг йўли, методи ва стили белгилана борди. У ўтмиш тажрибаси, адабий мероси ва анъаналарини революцион халқнинг социализм учун кураши ва жонли иши билан бойитиб ижод этди.

«Чигатой гурунги»чиларидан фарқли ўлароқ Ҳамза Ҳакимзода халқ оғзаки поэтик ижодиётини ҳам кенг қамраб олган ҳолда, адабий мерос ва традициялардан ижодий фойдаланишда, эстетик бойликларни ўзлаштиришда фақат халқчил-демократик тажрибаларга суянди, қардош халқлар адабиётининг ютуқларидан баҳраманд бўлди.

Ҳамза Ҳакимзоданинг кўп қиррали ижодий фаолияти ҳали қаддини ростлаб олмаган ёш ўзбек совет танқидчилигига озуқа ва мадад бериб турди. У адабиётда анча кенг томир ёйган буржуа-тушқунлик ижодига қарши курашга киришга ва революцион синф манфаатлари ва талабларига мувофиқ шу вазифани диққат марказига қўйишга тўғри келди. Лекин «соф санъатчилик», бадбинлик позицияси осонликча таслим бўлмади. Унинг ҳомийлари инқилобий совет воқелиги билан мустақил боғланган Ҳ. Ҳакимзода пьесалари аҳамиятини камситишга, бадий қийматини йўққа чиқаришга уриниб турдилар. «Адабиёт қули» («Иштирокиюн», 1919 й. 3 октябрь) ва «Боғбон» («Иштирокиюн», 1921 йил 6 октябрь) тахаллуслари билан Ҳамза Ҳакимзоданинг «Фарғона фожиаси»дан 4-бўлимга ва «Ифбат қурбони» трагедиясига ҳасадгўйлик билан ёзилган рецензиялар драматург ижодига ёғдирилган шундай бўҳтонлардан эди. Қ. (Қўқон) тахаллусли киши ҳам «Тарихнинг зарарли такаррури» деган мақоласида («Туркистон», 1924, 14 октябрь) «Фарғона фожиалари»ни Қўқонда янгидан қўйишга тайёргарлик кўрилаётганини айтиб, унинг қайтадан сахналаштирилишига жон-жаҳди билан қарши туради, драмани асоссиз қоралашга киришади, қуруқ сўзлар билан унинг «эскиргани»ни даъво этмоқчи бўлади.

Айни вақтда Ҳамза Ҳакимзоданинг «Заҳарли ҳаёт», «Бой ила хизматчи», «Фарғона фожиалари», «Лошмон фожиалари» сингари драмаларининг сахналаштирилиши муносабати билан вақтли матбуотда босилган катта-кичик тақризларда (буларнинг энг кўпи Мирмулла Щермухамедовники, «Иштирокиюн», 1920 йил 10 ян-

варь, 12 ва 24 март 20—21 апрель; «Қизил байроқ», 1921 йил 9 ва 16 октябрь) Ҳамза асарларининг меҳнаткаш халқ ҳаёти билан бевосита боғлиқлиги, бойлар, руҳонийлар ва амалдорларни, революция душманларини фoш этиши ёш ўзбек совет драматургиясининг ютуғи сифатида асосан ижобий баҳоланди. Танқиддаги бундай изланишлар адабиётнинг партиявийлиги принципларига путур етказишга ҳаракат қилган душман идеологиясига зарба бериш эди.

Аммо ўзбек совет адабиётининг ўсишига хайрхоҳ бўлган айрим танқидчи-адабиётшунослар ҳам 20-йилларнинг биринчи ярмисида адабиётнинг синфийлигини яхши тушуниб етмадилар. Улар революциядан аввалги адабиётда нуқул реакцион мазмунни изласалар, революциядан сўнгги адабиётда фақат «бирликни», «ягона оқим»ни тан оладилар, ундаги синфий ажралишни кўрмадилар. А. Саъдийнинг «Чигатой ва ўзбек адабиёти ва шоирлари» («Инқилоб», 1923, № 9—10); «Ўзбек ёш шоирлари» («Туркистон», 1923 йил 10 декабрь ва 1924 йил 12 январь); «Юзим очик, ниқоблантирмангиз» (шу газета, 1924 йил 9 январь); «Олти йил ичида ўзбек шеърий адабиёти» (шу газета шу йил 21 июнь) мақолаларида буни очик кўриш мумкин. У ўтмиш адабиётини ёппасига сарой адабиёти деса, революциядан сўнгги адабиётда бутунисича инқилобийлик, янгилик кўради. Унинг ёзишича: «Туркистондаги бурунги шеърий ижодлар умуман ислом мафкурасининг емиши бўлиб, руҳи ҳам тамоман бурунги шарқ руҳи, мундарижаси, тили ва услуби яна умуман эрон йўсинида бўлса, ўзгаришдан кейингиси ғарбча, ҳам миллий ва ижтимоий инқилоб руҳидадир. Иккинчи ёқдан, бурунги Туркистон шеъри кўпроқ сарой аҳли ва оқсуяклар шеъри бўлса, кейингиси олти йиллик ўзбек шеъри, адабиёти умумий халқники бўлиш йўлида ўсадир. Бу адабиёт йўқсул меҳнаткашларга томон юз тутиб кенгая борган инқилобий бир шеърий адабиётдир» («Туркистон», 1924 йил 21 июнь).

Абдураҳмон Саъдий инқилобий адабиётнинг вакиллари сифатида қаторасига шу ёзувчиларни санаб ўтади: «Мир Мулла Шермуҳаммад, Фитрат, Чўлпон, Ғ. Зафарий, Хуршид, Жулқунбой, Ғози Юнус, Боту, Шокир Сулаймон, Элбек, Зеҳний, Ҳамза, Рафиқ». У ёшлардан Олтой, Ғайратий ва Ботуни тилга олса, «Иштирокиюн»

да ёзганлардан Авлоний, «Изчи» (Боту) ва Тангриқул Хожини қўшиб қўяди. Мунаққид улар ўртасидаги фарқларни фақат тасвирий восита ва усулларида, қайси адабий мактаб ёки оқимга мансублиги (қайси ижтимоий синф мафкурасини ифодалашини ҳисобга олмайди) билан изоҳлайди. Чунончи, у ёзади: «...икки шоирнинг (Чўлпон ва Фитратнинг — Ҳ. Ё.), айниқса Чўлпоннинг ёш ўзбек шеърӣ адабиётининг юрак шеърлари (лирика) қисмини кўп тараққий эттирганини ҳам ўзбекларча романтизм ва қисман символизмнинг бош вакиллари бўлгонликларини айрим қайд этиб ўтишни тегишли топаман» (шу мақоладан). Асарнинг ғоявий мазмунига кира билмаслик А. Саъдийнинг Фитратнинг «Чин сезиш», «Ҳинд ихтилочилари» пьесаларига нисбатан айтган танқидий мулоҳазаларида ҳам кўзга яққол ташланиб туради. А. Саъдийнинг кўрсатишича, бу драмалар элдига уч мақсад (ишқ, инглизлар зулми, ихтилочилар ҳаракати) қўйилган эса-да, «шоир шуларнинг ҳеч бирига тугал бера олмаган». «Ҳинд ихтилочилари»да энг бир катта камчиликлардан бири асардаги қаҳрамонларнинг калласи ичига шоирнинг ўз мияси қуюлганлигидир» («Туркистон», 1924 йил 12 январь). А. Саъдий Фитрат драмаларининг мазкур нуқсонини ўғри очган бўлса-да, «қаҳрамонлар калласи ичига қўйилган» драматург мафкурасининг реакцион-миллатчилик моҳиятини очмайди, буни кўрсатиб ўтса-да, бадний асар учун бу жиҳати иккинчи даражали бир нарса, деб қарайди. Чунончи, у яна ўша Фитрат ҳақида ёзар экан, «Беҳбудий — ўзбек адабиётининг отаси, Фитрат эсаннинг янги ташаббускори, ёш ўзбек адабиётининг асосий намоёндасидир... Бу шоир ўзбек адабиётини буржуа-миллатчилик ва идеалистик йўлга солди», дейди. Аммо А. Саъдий «Фитрат тил ва услуб жиҳатидан ёш ўзбек адабиётининг асосий вакили... тил ва услуб соҳасида чигатой адабиётига йўл очиб беради» деб, уни бир-бирига зид икки адабий оқим — бир томондан, «ёш ўзбек» (яъни совет) адабиёти, иккинчи томондан, «буржуа-миллатчилик ва идеалистик» адабиётининг намоёндаси қилиб кўрсатади.

Адабий асарнинг ғоявий мазмунига, социал — синфий томонига бефарқ қараш, унинг қимматини тасвирий воситалардан фойдаланиш маҳорати билан чеклаш яна кўпгина танқидий мақолаларда учраб туради. Нев-

мат Ҳаким «Ўзбек адабиётида танқид ва адабий муҳокамалар» деган мақоласида аввало 1920 йилларда ёзилган танқидий мақолаларнинг ҳаммаси деярлик «театр ва музыка» ҳақидадир», деб тўғри таъкидлайди ва ўз рецензиялари билан матбуотда кўринган кишиларнинг тахаллусларини санаб ўтади¹. Шоирлар ижодини баҳолашда эса шартли-субъектив мезон билан уларга ёндошади, асарнинг асли мазмуни (прогрессив ёки реакцион бўлсин) таҳлилдан четда қолади. Унингча, «Элбек шоир ҳам эмас, тузукроқ бир нозим ҳам эмас. У тиришқоқ бир ишчидир... Фитратни ҳам ҳозирги оврупа тарозуси билан ўлчаганда, шоир бўлиб чиқмайди. Балки, Бухоройи шариф ва Эрон шеърий мезонлари билан ўлчангандагина, яхши бир фалсафий шоирдир. Чўлпонга келганда, у отвлечённый² миллий ҳиссиёт билан қайнайди. Лекин шуни маълум бир суратга киритиб етказа олмайди. Шундай бўлса ҳам унинг ёзганларининг 95 фоизини олиб ташлаганда, 5 фоизи билан ҳиссий (лирический) бир шоир деярга ярарлидир» (мазкур мақоладан).

Санъат ва адабиётни ўрганишдаги «соф санъатчилик» мухлислари адабий ҳодисаларни, бадий ижодни марксча-ленинча тушунишга жиддий тўсқинлик қилдилар. Адабиётга, ижодга «соф санъатчилик» позициясидан қараш, уларга субъектив муносабатда бўлиш ҳодисаларини енгилда РКП(б) Марказий Комитетининг Матбуот бўлими ҳузуридаги кенгаш қарорлари, партия XIII съезди резолюцияси, РКП(б) МК нинг «Бадий адабиёт соҳасида партия сиёсати тўғрисида» деган 1925 йил резолюцияси гоёт муҳим ҳужжат бўлдилар.

РКП(б) МК нинг «Бадий адабиёт соҳасида партия сиёсати тўғрисида» деган резолюцияси 20-йиллар адабий ҳаёти фактларини чуқур ва атрофлича ўрганиш натижасида майдонга келди ва шу давр адабиёти концепциясини методологик жиҳатдан асослаб берди. Ре-

¹ Неъмат Ҳаким: «Бу чоқда Мир Мулла, Сайжар, Ишчи, Шарқ йигити, Фитрат, Усмоний, Мусофир, Лutfий, Қутлуғ Фидоий, Қаламкаш, Богбон; Шапоқ Махдум, Баширий ва бошқалар кўринади. Сўнгги йилларда энг кўп ёзгувчи ўртоқ А. Саъдийдир», — дейди. («Туркистон», 1924 йил 25 июнь, № 29). Шу тахаллусларнинг асли номи кимлиги тўғрисида Боис Қорнев (Олтой)нинг «Адабий тахаллуслар ҳақида» берган маълумотига қаранг: «Ўзбек тили ва адабиёти», 1957 йил, № 1, 51—57-бетлар.

² Отвлечённый — мавҳум.

олюцияда адабиётдаги субъективизм, унга буржуа мафкурасини сингдиришга уриниш, вулгар муносабатда бўлиш қатъий қораланди. Пролетар адабиётининг тегемонлиги (устунлиги) учун кураш энг муҳим вазифа сифатида қўйилди. Шунинг баробарида адабиёт ҳодисаларини жўн тушунишга, сиёсий кураш методлари ва формаларини адабиётга механик равишда кўчиришга йўл қўймаслик зарурлиги кўрсатиб ўтилди. Қарорнинг пролетар ва деҳқон ёзувчилари, «ҳамроҳ» ёзувчилар тўғрисидаги қисмлари адабий жараёнга бир ёқлама ҳарашдан эҳтиёт бўлишга йўналтирилган эди. Унда «ҳамроҳларга» нисбатан қуйидаги моментлар эътиборга олиниши зарур топилди: 1. Уларнинг табақаланганлиги; 2. Кўпчиликнинг адабий техниканинг малакали «мутахассислари» бўлганликларининг аҳамияти; 3. Бу тоифадаги ёзувчилар ўртасида иккиланишлар мавжудлиги. Бу масалада умумий йўл-йўриқ уларга андиша билан, эҳтиёткорона муносабатда бўлишдан иборат, яъни бу муносабат уларнинг коммунистик идеология томонига тезроқ ўтишларига имконият туғдириш учун барча зарурий шароитни таъминлаб берсин»¹.

Демак, Марказий Комитетнинг бу резолюциясидаёқ Совет ҳукумати билан, пролетариат билан бирга борадиган энг яхши адабий кучларни бирлаштириш масаласи қўйилган эди. Резолюцияда марксистик танқидни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди.

Адабиётда ёт мафкураларга қарши кураш муҳим аҳамиятга эга эди. Синфий кураш мафкуравий жабҳанинг ҳамма соҳаларини қамраб олди... «Бизда умуман синфий кураш тўхтамаганидек, адабий жабҳада ҳам у тўхтамайди», деб эслатилган эди РКП(б) Марказий Комитети резолюциясида.

Партиянинг 1925 йил тарихий қароридан сўнг Тошкентда рус ёзувчиларидан ташкил топган (1924 йил июнь) Тошкент пролетар ёзувчилари Уюшмаси ҳузурида ўзбек ёзувчилари секцияси тузилди. Самарқандда (у вақтда республика маркази эди) 1926 йилда ёзувчиларнинг партия раҳбарлигига асосланган, лекин ҳеч қайси группанинг партия номидан чиқиш «монополияси»га эга бўлмаган «Қизил қалам» жамияти тузилди. 1928 йил

¹ «Партия ва совет матбуоти тўғрисида» (тўплам). М., 1954, 346-б.

(январь) да «Еш ленинчи» газетаси қошида Тошкент ёш ёзувчиларини уюштирган адабий тўғарак расмий ташкилий тус олди.

Бу адабий тўғарак ва ташкилотлар ва улар ичидаги айрим группалар ўртасида бўлиб ўтган доимий баҳс ва тортишувлар турли-туман йўналишда бўлишлари, назарий савияларининг саёзлиги, ҳатто қарама-қарши позицияларни ифодалашларига қарамасдан, партия раҳбарлигида ўзбек совет адабиётининг ғоявий бирлигини шакллантириш учун муайян ижодий атмосфера тўғдирад эдилар. Бу эса ўша йилларда янги ижодий принциплар, янги услуб ва формаларни изловчи ёш ёзувчи ва шоирларга сувдай зарур эди.

1927 йилда Сотти Ҳусайн республика комсомол газетаси «Еш ленинчи»га бош муҳаррир қилиб белгиланди ва газета қошида очилган (1928 йил январь) «Еш пролетар адиб ва шоирлари тўғараги»га раҳбарлик қилди. Бу тўғарак машғулотлари қизгин ижодий мунозара ва муноқашалар билан ўтар ва аксар вақт жанговор идеологик кураш жабҳасига айланар эди. Унда таниқли қаламкашлар ҳам (А. Авлоний, О. Шарафиддинов, Ғайратий, Ғафур Ғулом каби), ёш ижодкорлар ҳам (К. Яшин, С. Абдулла, Миртемир, Ҳасан Пўлат, Эргаш, Юнус Латиф каби) қатнашадилар. Жанжалли баҳслар энг кўп А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи ва ёшлар (жумладан, Миртемир)нинг пролетариат шоирими ё эмаслиги устида борарди. Аксар вақт «Ҳамроҳлар» деб аталган ёзувчилар ижодини менсимаслик, бадий асарнинг образлилик табиатини камситиш ҳоллари очиқ кўзга ташланиб туради. 1929 йилда тўғарак аъзоларининг асарлари «Кўрмана» тўпламида Сотти Ҳусайн таҳрири остида ва унинг кириш сўзи билан босилди. Тўплагга ёш шоир (Миртемир, Яшин, Ҳасан Пўлат, Собир Абдулла, Юнус Латиф, Эргаш каби) ва адибларнинг турли мавзудаги шеър ва ҳикоялари киритилган эди.

Сотти Ҳусайннинг ўзи бир қанча адабий-танқидий мақолалар ёзди. Улардан А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи тўғрисида ёзган туркум мақолалари алоҳида житоб ҳолида босилиб чиқди. Унинг мақолалари вулгар социологик руҳда ёзилганлигига қарамасдан, адабий танқидда белгили из қолдирди.

Сотти Ҳусайн ўзбек пролетар адабиётини яратиш

масаласини адабий танқидга боғлиқ ҳолда кўради. Мунаққиднинг таъкидлашича, «Адабиёт бобида танқид ишини мустаҳкам йўлга қўймасдан туриб, соғлом, нафис адабиёт тузиш, нафис адабиёт майдонида соғлом янги кучлар етиштириш мумкин бўлмаганлиги доимо эсимизда бўлсин», шундагина «коммунистик (большевик) мафкурасидаги адабиёт пролетар адабиёти бўла олади» деб ёзди («Коммунист» журнали, 1928 й., 4-сон).

С. Ҳусайн пролетар адабиётини устунлик даражасига кўтаришни, унинг ижтимоий-синфий аҳамиятини қайта-қайта таъкидлаш баробарида, унинг бадий бўлиш йўллари излайди. У материални «бадий равишда бир шаклга солиш» зарурлигини, бусиз «тузуккина бадий-адабий асар тайёрлаб чиқиш мумкин эмаслиги»ни эслатиб туради. У: «Нимани ёзиш, нимани тасвирлаш масаласи қандай ёзиш масаласидан ажралмайди. Шунинг учун нимадан ёзиш керак, деган масаланигина ҳал қилмасдан, қандай ёзиш масаласини ҳам ҳал қилишимиз керак» деб ёзди («Ижодий йўлимиз», 1929). Демак, С. Ҳусайн адабиётда шакл ва мундарижанинг уйғунлиги масаласини ҳадеб четлаб ўтмайди, 1928 йилда ёзилган ва «Коммунист» журнаlining 4-сонида босилган «Нафис адабиёт майдонида пролетарнат мафкураси учун кураш» деган мақоласида эса Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романининг бадийлигини ҳимоя қилишга тутинади. У: «Ўтган кунлар» ўзбек адабиёти майдонида биринчи роман ва яхши ёзилган роман. У шубҳасиз гўзал ва нафис бир асар... А. Қодирий кучли ёзувчи, кучли адиб. Менимча, бизнинг ундан янги нарсалар ва «мафкура» жиҳатдан «Ўтган кунлар»га қараганда бизга яқинроқ асарлар кутишимиз мумкин», деб ёзади ва мафкуравийликни бадийлик билан боғлашга уриниш сезилади.

Бироқ, 20-йилларда марксистик қарашларни эндигина ўзлаштириб келаётган, гоҳ шоғирдлик, гоҳ устозлик вазифасини қўшиб адо этаётган мунаққиднинг дастлабки мақолалари ва ишларида тор материалистча ва қўпол социологик тадқиқот аксар вақт бир ёқлама тус олади, адабий жараённинг мураккаб ҳодисалари жўн изоҳланади, доғмалаштирилади. Буни машҳур «Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» деган адабий-танқидий асарида яққол пайқаш мумкин. Зотан, ўзбек совет адабий танқидчилигининг биринчи бошқа вакиллари ҳам

тарихий ва адабий жараённинг ғоят мураккаб ҳодисаларини изоҳлашда бундай нуқсонлардан холи эмасдилар.

Ўзбекистон Коммунистик партияси раҳбарлигида ташкил қилинган «Қизил қалам жамияти» ўзбек ёзувчиларини уюштириш, ўзбек совет адабиётининг ғоявий платформасини шакллантиришда етакчи роль ўйнади. У адабий жараёнга актив ва кенг равишда аралашди. Унинг Тошкент ва Қўқонда (Фарғона область) бўлимлари очилди. Жамият партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсатини амалга ошириш, ўзбек адабиётида инқилобий пролетар адабиётининг гегемонлигини вужудга келтириш, кекса бўғинга мансуб «ҳамроҳлар»нинг ижод этишларига шароит туғдириш, ёш ёзувчиларнинг ижодий ўсишларига ёрдам бериш, уларнинг ғоявий-бадний савиясини кўтариш учун қатор тадбирлар кўрди. У ўзининг уч йилдан ортиқроқ давом этган фаолияти мобайнида «Қизил қалам» номида икки адабий альманах (1928 йил ва 1929 йиллар) чиқаришга улгурди. Жамиятнинг иш планида ўқиш-ўрганиш катта ўринни эгаллади: Ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси, рус ва қардош халқлар адабиёти, замонавий адабий оқимлар ва ҳоказоларни ўрганиш юзасидан тез-тез доклад, лекция ва музокаралар уюштирилди.

Лекин «Қизил қалам» жамиятининг партия қарори ва кўрсатмаларида белгиланган принципларни амалда тадбиқ этиш осон бўлмади. Гап шундаки, рус ва айрим қардош халқлар адабиётида адабий оқимлар кўпинча мустақил ташкилотларга уюшиб, иш олиб борган бўлсалар, «қизил қалам» жамияти доирасининг ўзида бир неча адабий йўналишлар ва гуруҳлар мавжуд эди. Шунинг учун унинг ишида қоқилишлар, зарарли чиқишлар ҳам бўлиб турди. Баъзи ёзувчилар ижодидати миллатчилик ва миллий маҳдудлик кўринишларини мақташ, революциядан илгариги адабиётда бўлган мистик руҳни тарғиб қилиш, ўзбек пролетар адабиётини партиявий йўлдан четга буриш, унинг мавжудлигини инкор этиш, мафкуравий соғлом ёшлар ижодини камситиш, ижодий атмосферани лойқалатишга уриниш каби ҳоллар ҳам рўй берди.

20-йиллар адабий ҳаракатида бир-бирига юзма-юз қарши турган оқимлар билан бир қаторда революцияни қабул қилган, совет платформасида қатъий турган

ёзувчиларнинг ўз орасида адабий ва методологик ихтилофлар мавжуд эди. Ўз навбатида қарши лагерда бўлган ёзувчиларнинг Совет ҳокимияти позициясига ўтиши ва ўта бошлаши пролетар адабиёти туғилиши жараёнининг қандай кечишини, ғоявий бирликнинг шаклланишини ғоят мураккаблаштирди. Бу ҳол адабий тўғарак ва ташкилотларга уюшиб иш кўрган ёзувчиларнинг ўзаро кураш ва талашларида, уларнинг матбуот саҳифаларидаги чиқишларида ўз аксини топди. Партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсатини амалга ошириш учун, бадиий адабиётнинг партиявийлиги, ғоявийлиги, халқчиллиги учун курашда воқеликни акс эттиришнинг баъзи принциплари, адабий меросга ва турли ёзувчиларга муносабат, пролетариат ва деҳқон адабиётининг мазмуни, «Ҳамроҳлар»га муносабат, янги шароитда адабий ривожланишнинг йўли, «соф санъатчилик», формализм ва бошқа ёт йўналишларнинг синфий моҳияти бирмунча ойдинлаша борди.

Лекин «Қизил қалам» жамияти фаолиятида ғоявий-ижодий принципиаллик тобора бўшашиб борди; айна бир адабий ҳодисага ва айна бир ёзувчи ижодига бир-бирига зид «фикрлар» ва «баҳолар» айтилди. Бу ҳол 1930 йилнинг ўрталарида «Қизил қалам» жамиятини тарқатиб юборишга олиб келди.

«Қизил қалам» жамияти ўрнига (Ўзбекистон Пролетар ёзувчилари уюшмаси) ташкилот бюроси тузилди. УзАПП «Қизил қалам» жамияти фаолиятини бошдан-оёқ қоралаб чиқди, унинг ишини бирор ижобий жиҳатдан тан олмади. УзАПП нинг адабиётга раҳбарлиги асосида танқидда вульгар социологизми янада авж олиб кетди. УзАПП танқидчилари сўзда нафис адабиётнинг синфийлигини пеш қилсалар ҳам, амалда бу принципни сохталаштирдилар, уни авторнинг синфий келиб чиқиши билан тенглаштирдилар, ҳатто унинг бирор адабий гурпуага мансублиги билан изоҳлашга тиришдилар. Жўн социологик таҳлил маданий ва адабий меросни жиддий камситишга, уни халқнинг маънавий талабларига ва социалистик идеалларга бутунлай қарши қўйишга олиб келди.

Айтиш керакки, 30-йиллар бошида ўзбек танқидчиларининг кўпчилиги РАПП чилар хатосини юзаки равишда такрорлади. УзАПП танқидчилари ғоявий-назарий савияларининг ғоят саёз ва заифлиги натижасида

адабиётнинг ривож ва ёзувчи кадрларнинг тарбиясига кўмаклашиш у ёқда турсин, тўдабозликни, адабиётда «тахдид ва пўписа»ни кучайтириб юбордилар. Уларнинг завод ва фабрикаларда адабиётга ударникларни тортишлари бирмунча ижобий роль ўйнади, лекин бу ударникларни адабий ҳаракатнинг «марказий фигуралари» деб эълон этишлари, бир томондан, ёш ёзувчиларни тўғри йўлдан четлатса, иккинчи томондан, совет адабиётининг тажрибадор, етакчи қисмининг аҳамиятини эътибордан соқит қилиб қўйди.

20- йилларнинг иккинчи ярмида адабиётнинг синфий моҳияти ва «соф санъат» тўғрисидаги эски можароларни ҳал қилиш қизғин тус олмоқда эди. Бунда адабий танқид етакчи роль ўйнаши зарур эди. Зотан партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсатида адабий танқиднинг аҳамияти махсус қайд этилди. Танқидга «асосий тарбиявий қуроллардан бири» сифатида қаралди. «Коммунистик танқид,— дейилади юқорида кўрсатилган резолюцияда,— коммунизм позицияларини бир минут ҳам қўлдан бермай, пролетар идеологиясидан заррача ҳам чекинмай, турли адабий асарларнинг мазмунидаги объектив синфий маънони очиб ташлаб, адабиётда контрреволюцион ғояларга қарши шафқатсиз курашуви керак... айни вақтда пролетариат билан бирга бора оладиган ва албатта борадиган адабий табақаларнинг барчаси билан муомилада ниҳоятда эҳтиёт бўлиб, сабр-тоқат кўрсатиб, ётиғи билан иш кўрмоғи зарур»¹. Партия адабий танқидни марксистик позицияда принципиал, изчил туриб, марксча-ленинча эстетика асосларини ҳимоя қилиш ва юксалишга ўргатди, синфий жамиятда бетараф санъат бўлиши мумкин эмаслигини уқтирди.

20- йилларда марксча-ленинча ўзбек адабий танқиди етарли равишда тараққий топмаган бўлса ҳам, ёш адабий танқид партия кўрсатмаларини турмушга оширишга астойдил интилди. У адабиёт қондаларининг илк «алифбо»сидан тортиб, то назарий асосларигача ҳаммасини эгаллаши, буржуа мафкураси, «соф» санъатчилик «назариячилари билан олишадиган даражага кўтарилиши, куч тўплаши керак эди. 1925 йилда босилган А. Саъдийнинг «Амалий ҳам назарий адабиёт дарсла-

¹ «Партия ва совет матбуоти тўғрисида» (тўплам), М., 1954, 346-б.

ри», ундан бир йил кейин нашр этилган Фитратнинг «Адабиёт қондалари» китоблари адабиётнинг қонун-қоидаларини ўргатиш жиҳатидан аҳамиятга эга бўлган эса-да, лекин уларда образлилик ва шеърий нутқ асослари адабий асарлар мазмунига боғланмасдан формал белгиларига қараб тушунтирилди. Бу дарсликларда санъат ва адабиёт маҳсулига киши шууридан ташқари фақат ҳис-туйғулар ифодаси сифатида қаралиб, уларнинг идеология формалари эканлиги эътибордан соқит қилинди ва адабиёт «қоидалари» ни намойиш қилиш учун миллатчи-буржуа ва реакцион ёзувчиларнинг асарларидан ҳам истаганча мисоллар келтирила берилди. Адабиётдаги бир-бирини алмашган ёки амалда жорий бўлган оқимлар, стиллар адабиётнинг ўз ички «мустанқил», «қонунча»лари билан зўрма-зўраки изоҳланди.

Адабиёт назариясидаги бундай формал мактабга қарши курашда социологик оқим майдонга келди.

Ойбекнинг Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» китобига ёзган тақриз (китобиёт)ида («Қизил Ўзбекистон», 1926 йил 8 декабрь) мазкур китобнинг ижобий томони сифатида материаллар систематик тизилиб, адабиёт қоидалари, қонунлари тўғрисида маълумот берилгани ҳам «янги шоирларимизнинг парчалари билан чекланмасдан, Навоий, Бобир каби эски шоирларимиздан ҳам мисоллар олгани ва дурустгина таҳлил этилгани»ни кўрсатиб ўтади. Аммо Ойбек китобнинг ютуғидан кўпроқ принципиал методологик нуқсонларини очиб ташлайди. Ойбекнинг ёзишича, аввало, «қўлланма фақат «қофия ва вазнчилик» дан ташқари чиқа олмайдилар... Фитрат эса «истиора» ҳам «лафу нашр»¹ билан кифояланибдир». Қолаверса, «китоб авторининг гўзал санъатга берган таърифи «санъат-санъат учундир» назариясига жуда ўхшашиб кетадилар». Чунки Фитратнинг таърифида

¹ «Лафу нашр» ёки «лаф ва нашр» арабча сўзлар бўлиб, маъноси йиғиб ёймоқ демакдир. Бу адабий приёмлардан бири бўлиб, уни қўллаган шоир биринчи мисрада ўхшаган нарса (ёки ҳодиса)ларни сидирасига йиғиб, иккинчи мисрада уларга ўхшатиш нарса (ёки ҳодиса)ларни кетма-кет ёйиб тасвирлайди. Масалан, Бобир куйидаги байтнинг биринчи мисрасида ёрнинг «қад, хат, кўз ва юз»ни иккинчи мисрада уларга монанд равишда ёйиб, «сарв, райҳон, нарғис ва гулшан»га ўхшатиш ва «лафу нашр» усулидан фойдаланган:

Қадди хатин била кўзу юзинг, эй сарви симин тан,
Бири сарву, бири райҳон, бири нарғис, бири гулшан.

санъатнинг турлича тасвир воситалари билан ўқувчида ҳис-ҳаяжон қўзғатиш жиҳати бўрттирилиб, ижтимоий-синфий моҳияти хаспўшланади. Ойбекнинг изоҳига кўра, «санъатнинг ижтимоий томони бундан ҳам муҳимроқдир. Чунки санъат ўзининг маншай¹ эътибори билан ижтимоий бўлиши бараварида аҳамияти, маъноси ҳам ижтимоийдир. Санъат синфларнинг мафкуравий қуролидирки, ул синфий муносабатларнинг тарихи билан бирга тақомул этадир. Бир давр санъатнинг сажжиясини, шаклини, мавзуини белгилловчи иқтисодий муносабатдир». Шу таҳлитда Ойбек ўзбек танқидчилигига социологик таҳлил киритади. У, шу мақсадда ўша пайтларда ҳали рус адабиётшунослигида ҳам бутунлай бартараф этилмаган социологик мактаб вакиллари, ҳатто В. И. Ленин ва партия томонидан фожя этилган пролетъкулт оқимининг отаси Богданов ва унинг ғоявий издош шогирдлари (О. В. Трахтанбург, Голубков) асарларидан парча келтириб, ўз қарашларини ҳимоя қилишдан тортинмайди. Ойбек адабиётнинг «Фитрат айтганча, фақат бошқаларнинг юрагига тўлқин солиш эмас, балки бошқа идеологиялар каби ҳаётни акс эттириш, унга таъсир этиш, ижтимоий бир ғояни ташиш» воситаси эканлигини тўғри пайқагани ҳолда, адабиётнинг ҳамма компонентлари (механизмлари)ни бевосита иқтисодий ва синфий муносабатлар билангина белгилашга тиришади: «Бир синф гулласа, ўшал синфнинг адабиёти ҳам гуллайдир. Синфларнинг ҳалокатга бориши адабиётнинг сўнишини кўрсатадир. Ҳар шоир, ҳар адиб ўзининг асарини баъзан шуурий (сознательно), кўпинча ғайри шуурий ҳолатда ўз синфининг ёки ўзи мансуб бўлган зумра, табақанинг рангига бўяйдир. Мавзу, шакл, услуб, ҳаммаси ижтимоий муҳит мевасидир».

Адабиётнинг специфик хусусиятларини эътиборга олмай, унинг «сажжияси, шакли, мавзуси, услуби»гача барча компонентларини бевосита ёзувчининг синфий вазияти ва «иқтисодий муносабатлар» га боғлаш нақадар хато, вульгарлаштириш бўлмасин, 20-йилларнинг ўрталарида ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида социологик оқимнинг туғилиши адабиётда «соф санъатчилик» каби зарарли идеологик оқимларни жадал бартараф этишда ижобий роль ўйнади ва адабиётнинг

¹ М а н ш а и — келиб чиқиши

синфийлиги ва партиявийлиги принципларини ишлаб чиқиш учун туртки бўлди.

Адабиётнинг ижтимоий аҳамияти, синфий табиатини алоҳида таъкидлаш баробарида қарама-қарши фикрларга, бир ёқлама талқинларга йўл қўйиш фақат Ойбек мақолалари учунгина эмас, балки 20-йиллар адабий танқиднинг бошқа вакиллари ижоди учун ҳам характерли эди.

Буржуа миллатчилик адабиётини роҳмана фош қилиш Айннинг «Ўзбек шоирлари. Чўлпон» деган мақоласидан бошланди («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил 14 февраль). Айн (Олим Шарафиддинов) зўр фаросат билан Чўлпонни «йўқсил халқнинг шоири» дегувчиларга (В. Маҳмуд каби) узил-кесил зарба берди, Чўлпоннинг «Миллатчи, хаёлпараст, бадбин, зиёлилар шоири эканини шиддатли синфий-мафкуравий кураш талабига кўра, принципиаллик билан асослаб берди. Айн мақоласи адабий ҳаётда муҳим воқеа бўлди. У адабий танқидда бурилиш ясашга, унинг йўлини қатъий социологик таҳлил изига солишга, материалистик танқид принципларини ишлаб чиқишга сезиларли туртки берди, бадний асар анализини ғоявий мазмундан келтириб чиқаришга ҳаракат қилди.

Лекин 20-йиллар ўзбек адабий танқидчилигида бадний-асар формаси билан мазмуни ўртасидаги мураккаб ўзаро боғланишни механистик равишда тушуниш, уларни бир-биридан ажратиб қараш Айннинг мазкур мақоласига ҳам ўз кўланкасини солмасдан қолмади. Мунаққид Чўлпон поэзиясида адабий ва бадний тил айниқса ишланиб келинганлигини, шакл мукаммаллашганини тортиниброқ тан олса-да, мазмунини бутунлай инкор этади. Айннинг таъкидлашича, «ўзгаришгача (инқилобгача демоқчи — Ҳ. Ё.) ҳам ундан сўнгги шоир ва адибларимиз орасида энг кўп ёзгувчи, булар орасида айрим ўрин тутувчи шоир, шубҳасиз, Чўлпондир. Унинг айрим ўрин қозонишга сабаб, эски классицизмнинг тор рамкасини бузиб, парчалаб, унинг (классицизмнинг) ифода йўсинини, оммага англашилмайдиган тилини соддалаштириб, оммага яқин қўйиш учун уринишдир. Ҳам маъна шу ифода йўсинида, содда тилда амалий материаллар билан таъмин этишдир.

Унинг тили содда, ҳар турли фикр, туйғуларни ифода қилишга ярарлик ҳам нуқсонсиздир. Бугунги ўзбек

адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир. Бутун адабий ёшлик унинг тилини бирор ўртак деб танийди, унга тақлид қилади, Чўлпон бунинг билан тақдир этарлик мақтанарликдир». Мақоланинг асосида эса Чўлпон поэзиясининг зарарли умидсизлик, миллатчилик кайфиятини қоралаш, шоирнинг совет воқелигидан тамоман ажралиб, хаёл билан яшашини фож этиш ётади.

Айн мақоласи теварагида баҳс, мунозара қизийди. Ойбек Айннинг шоир ижодини текшириш методига эътироз билдириб, «Чўлпон шоирни қандай текшириш керак» деган мақоласини ёзди («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил 17 май). У Айн мақоласи тезисларининг асосий хулосасини қабул қилгани ҳолда, бирор шоир ижодини текширишда у қандай мафқурани ифода этганини тасдиқлаш билан чекланмай, балки шу мафқура маълум ижтимоий-синфий сабабиятлар, омиллар натижасида муқаррарий равишда келиб чиққанини кўрсатиб беришни талаб қилади. Шу жиҳатдан Ойбек Айннинг текшириш методини, социологик таҳлилини юзаки деб топади, Айн гўё, «ижтимоий (социологический) метод билан қуролланмагани», адабиётни «синфларнинг рангини қабул қилганлиги» нуқтаи назаридан текширишни эплай олмагани ҳақида гапиради. Ойбекка кўра, Чўлпон шахсини унинг «ижтимоий муҳити» негизидан, шахс билан «ижтимоий муҳит чизгилларининг кесишган нуқтасида» текширилса, «нима учун кўнглига миллий туйғулар¹ маҳкам ўрнашиб» қолганини, пролетариат шоири бўла олмаганини изоҳлаш мумкин. У «Чўлпон ўзининг муҳити, тарбияси ва интилишлари эътибори билан «пролетариат мафқурасидан узоқ эканлиги, ундан «бу нарсани ҳозирча кутиш» мумкин эмаслигини тасдиқлайди. Маълумки, 20-йилларда адабиёт ҳодисаларига социологик асосда ёндошиш ёзувчиларни пролетариат, деҳқон, буржуа, ҳатто зиёли табақасига ажратиб қарашни талаб этар эди. Айн шу схемадан ташқари чиқиб кета олмай, Чўлпонни «миллатчи, бадбин зиёли шоир» табақасига мансуб қилиб кўрсатса, Ойбек шоир Чўлпонга «буржуа» тамғасини босди. У «...шакл, услуб — ҳаммаси ижтимоий муҳит мевасидир» деган ўта социологик тезисини унутиб, Чўлпон мафқурасининг буржуа-мил-

¹ Миллатчилик демоқчи. Бу мақолада Ойбек «миллийлик» тushunchasi «миллатчилик»дан тамоман фарқли эканлиги ҳали англаб етмайди. (Х. Е.)

ратчилик мазмунини инкор этмагани ҳолда, танқидловини Чўлпоннинг «шахси»га, «таланти»га эмас, балки уни етиштирган «социал омилларни, синфий мафкурани» фош этишга қаратишни лойиқ топади, талантни ижтимоий шароитдан ажратиб, шаклни мазмундан узиб олиб қарашга шошилади ва Чўлпон маҳоратидан, тасвир воситалари бойлигидан фойдаланиш масаласини ўртага қўяди: «Биз... Чўлпондан қўл торта олмаймиз,— деб ёзади Ойбек.— Чўлпон янги адабиётда янги асарлар яратди. Мувашшаҳ адабиёти ўрнига бу куннинг бадий завқига яраша ёқимли гўзал шеърлар ўртага инқарди. Бу кунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўп севади. Ундан кўп гўзалликлар олади. Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадий намуналари ўқилади, воз кечилмайди».

Ойбек мақоласини ижобий томони шунда кўринадики, у ўзбек адабиётшунослигига социологик текшириш методини киритишга, адабий процессни белгилловчи ва ҳаракатга келтирувчи объектив ижтимоий синфий қонуният борлигини таъкидлашга уринди. Шунинг билан бирга янги туғилган адабиёт учун поэтик шакл компонентларини эгаллашнинг аҳамиятини уқтиришга журъат этди. Аммо у шакл ва мазмун ўртасидаги диалектик бирлиқни кўра билмади. У Айн ўз мақоласида Чўлпон шеърятининг синфий моҳиятини чуқур таҳлил қилишга киришмасдан, уни тор бир группа «миллатчи-буржуа зиёлиларининг мафкураси» қилиб кўрсатишини тўғри пайқаган. Айни замонда Ойбек адабиётнинг синфийлигини социал муҳитнинг бевосита таъсири билан белгилашга ҳаракат қилиб, вульгар социологизмга йўл очди. Айн Чўлпон шеърларидаги зарарли, ёт мазмуни билан унинг «оммага яқин» адабий тили, «содда ифода йўсини», «ҳар турли фикр, туйғуларни ифода қилишга ярарлик ҳам нуқсонсиз» содда тили орасига ғов солиб, бу ғовнинг «мазмун» томонини марҳаматсиз фош этди, «содда тили» ва «содда ифода йўсини»га «бетараф» қаради. Ойбек, бунинг аксинча, мазмунни «хोलис» таҳлил қилишга ундаб, «шакл»ни қизғин ҳимоя қилди. Ҳарикки танқидчи социологик изланишларида бир-бири билан мустаҳкам чирмашиб кетган шакл ва мазмун, ғоявийлик ва маҳоратининг «сеҳрли чигали»ни, диалектик тугунни еча олмади.

Миллатчилик, идеологиясига қарши кескин кураш ва

ёшларни бу зарарли таъсирдан сақлаш кун тартибида турган бир шароитда Ойбек эмас, балки Айн ҳақли эди. Партия матбуоти, адабий жамоатчилик Ойбекни эмас, Айнни қўллаб-қувватлади.

Мазкур баҳсда қатнашган Усмонхон (Эшонхўжаев) «Мунаққиднинг мунаққиди» мақоласи («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил 22—23 июнь) тифини Ойбекка қарши қаратди. Лекин у Чўлпон шеърларидаги шакл ва мазмун ўртасидаги зиддиятга жуда механистик қаради, бу чигал муаммони осонликча «ҳал» қилмоқчи бўлди. У тил ва тасвирий воситалар, бадий шаклнинг родини йўққа, чипакка чиқариб, шаклга мазмун орқасидан ўз-ўзидан эргашиб келаверадиган компонентлар йиғиндиси деб қаради. Усмонхон Ойбекнинг шоир «Чўлпоннинг мафкураси»дан эмас, бадий шакл ва тил воситаларидан фойдаланамиз, деган тезисининг бир томонига ёпишиб олиб, Ойбекни ҳам Чўлпон билан аралашига буржуа мафкурасининг вакиллари қаторига қўшиб қўйди. «Ойбек... адабиётга буржуача қарайди...— деган хулосага келади Усмонхон,— агар Ойбек Чўлпондан зимнан¹ мафкуравий томоқ емаса, уни бу қадар мақтамас эди. Ойбек Чўлпоннинг олдин мафкурасини севган, сўнгра шаклини ёқтира бошлаган». Ваҳоланки, шу кезларда САГУ нинг Ижтимоий фанлар факультетида ўқиб юрган студент Ойбек ҳар қандай адабий маҳсулотни текширишни социологик негиздан бошлашни марксистик тадқиқотга йўл очади деб тушунган. Усмонхон эса: «шу марксизм бўлса, менинг калламни кесиб юборинг», деб дўқ уради. Ойбек Усмонхоннинг ноҳақ айблашига норозилик билдириб, «Мунаққиднинг мунаққиди» мақоласи эгасига» деган полемик эътироз билан майдонга чиқди («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил 28 август). Ойбек адабий асарни текшириш масаласида яна илгариги фикрида собит қолади. «Бошқа илм соҳаларида бўлгани каби, адабий асарларни текширган вақтда ҳам шахсий орзу ва «тилак»ларни бир томонга йиғиштириб қўйиб, масалага объективий қараш лозимлигини, акс ҳолда тадқиқ ва таҳлилдан бир чақалик натижа чиқмаслигини яхши англайман»,— дейди Ойбек ва «марксист мунаққид» бадий асарлар ичига кўмилган ҳис ва фикрларни «санъат тилидан социология тилига» кўчи-

¹ Зимнан — яширин, бекитиқча.

ишни талаб этади. Ойбек Усмонхоннинг «қайси марксист адабиётда «социологический метод»ни кўрдингиз? Бундай истилоҳ йўқ ва бўлмайди! Еки бу истилоҳ сиз томондан кашф этилдим?» деган саволига жавобан: «Социологический методни биринчи марта буюк марксист Плеханов ишлаб берди. Мен ҳали «кашф» қилишга қудрат сезмайман... Бу кун русча адабий танқидга бид китобларни ўқисангиз, кўзингизга лоп этиб кўринадиган метод «социологический метод» деган истилоҳдир» дейди. Ойбек бу мақоласида адабий асарни таҳлил қилиш усулини қаердан ва кимлардан ўрганаётганлиги ҳақида аниқ тасаввур бериш бараварида аввалги мақоласида йўл қўйилган принципиал хатони бўйнига олади. У: «Чўлпоннинг мафкураси эмас, балки яратган бадий намуналари ўқилади, воз кечилмайди», дейишим зўр хато. Ҳақиқат адабий асарларда шакл билан мазмун айри-айри моҳият ташкил қилмасдан, балки бир ёдинство ташкил қилар экан» деб хатосини эътироф этса-да, буни асослаб кўрсатмайди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Акмал Икромов Ўзбекистон маданиятчиларининг II қурултойида «Мафкура учун кураш ва бунда маданиятчиларнинг вазифалари» темасидаги докладнинг «Матбуот ва адабиёт тўғрисида» деган қисмида Чўлпон тўғрисида бўлиб ўтган мунозараларга якун ясайди ва Ойбек мақоласида йўл қўйилган хатони кўрсатиб, Айннинг фикрларини қўллаб-қувватлайди («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил 10 октябрь) «Айн Чўлпонни мафкура жиҳатдан тўғри танқид қилди. Адабий жиҳатдан танқидига қиммат беришликка ботирлик қила олмайман. Қайтариб айтаманки, мафкура жиҳатдан шундай танқид керак эди».

Адабиётшуносликка оралаган ёт мафкура қолдиқларининг турли-туман кўринишларига, формализм ва унинг сарқитларига қарши оғишмай кураш қизигида», «ягона оқим»нинг бошқа бир тури майдонга келди. Россиядаги пролеткультчилар ва «Кузница»нинг «алоҳида маданият ўйлаб чиқариш» йўлидаги зарарли таъсирини четлаб ўтолмаган бундай адабий группа тарафдорлари революцияга бағоят маданий мерос ва улуғ Навоий адабий традицияларини инкор этишга тутиндилар ёки ўтмиш адабиётининг синфийлигини схоластик формулалар билан алмаштиришга ҳаракат қилиб, адабий ме-

роснинг аҳамиятини камситдилар; пролетар санъати ва адабиётининг характери, гегемонлиги ва вазифаларини вульгарлаштириб талқин этдилар.

Вақтли матбуотда пролетар ва деҳқон адабиётининг ўзаро муносабати, бадий адабиётни соғломлаштириш тадбирлари, пролетар адабиётининг новаторлик хусусиятлари, унинг қандай социал-тарихий ва адабий суяниш ҳақида баҳс борганда, ортиқча қизишиб, «қуюшқондан чиқиб» кетиш ҳоллари бўлар эди. Бу адабиёт атрофида «ўралишиб юрган», унинг «қозонида қайнамаган» шахсларга айниқса оиддир. Пролетар адабиётини команда — буйруқ йўли билан юзага келтиришга беҳуда курашган К. Тригуловнинг «Нафис адабиёт жабҳасини соғломлаштириш йўлида» («Қизил Ўзбекистон», 1928 йил 4—5 июль), Ж. Бойбулатовнинг адабий меросни инкор этган «Ўзбек адабиёти ва чигатойчилик» (шу газета, шу йил, 13, 14, 15 май) ва рус тилидаги «Ўзбекларнинг адабий мероси» байроғи остида пантуркизм» (журнал «СААПП», 1931, № 1) мақолалари ва яна рус тилида «Чигатойизм — пантуркизм» номидаги брошюраси (ОГИЗ, М.,— Т., 1932) бунга яққол мисол бўла олади.

К. Тригуловнинг мақоласида Элбек, Ойбек, Н. Раҳимий, Боту, Шокир Сулаймон, Миртемир, Ғайратий, Олтой каби ёзувчиларга берилган ҳуда-беҳуда баҳолар билан баҳслашиб, шоир Олтой «Нафис адабиётда соғлом мафкура ва соғлом танқид керак» («Қизил Ўзбекистон», 1928 йил 7 ва 10 август), ёш шоир Ботир Ғулум «Нафис адабиёт тўғрисидаги мулоҳазага» (шу газета, шу йил, 5 октябрь), танқидчи Сотти Ҳусайн «Ўзбек адабиётининг ҳозирги муҳим масалалари» (шу газета, 1929 йил 22 ва 28 январь) деган мақолалари билан майдонга чиқдилар. Бу мақолаларда номлари зикр этилган ёзувчиларга нисбатан бир-бирига тамоман зид, кўпинча субъектив фикрлар айтилади, ўзбек пролетар адабиётининг туғилиш жараёнини изоҳлашда кўп ёки кам даражада вульгар социологик қараш кўлка ташлаб туради. Улар адабий процессни жуда жўн ва механик равишда тушуниб, бадий ижодда синфийлик принципини сохта-лаштириб, уни барчага бир текисда ишлатила берадиган андозага, қолипга айлантирдилар; бу мураккаб проблемани муаллифнинг социал-синфий вазияти билан, ҳатто бирор адабий гурпуага мансублиги билан бир қаторга қўйишга интилдилар. Уларнинг хатоси яна шу билан

дуқурлашдики, баъзилари партиянинг «пролетариат билан бирликда бора оладиган ва албатта борадиган адабий табақаларнинг барчаси билан муомалада ниҳоятда эҳтиёт бўлиб, сабр-тоқат кўрсатиб, ётиғи билан иш кўриш зарур», деган кўрсатмасини сира ҳисобга олмадилар. К. Тригулов Элбекка: «Қаламингни синдириб ташла», Ойбекка: «...Фикрларингизни пролетариат мафкураси галвири орқали ўтказгандан сўнггина майдонга ташлашга ўрганингиз... Асарларингиздаги мафкурани ленинчи комсомол номига жавоб бературғон вазиятга келтирсангиз, сизга нажот, бўлмаса — ҳалокат!» деб дўқ урса, Олтой Н. Раҳимийга «Ҳақиқатан бизнинг шоиримиз эмас ва бўла олмайди», Ғайратийга: «...Кўпол шоир, нафосатдан хабари йўқ, фикри ҳам тўпос, адабиёт соҳасидан узоқ» деб бонг уради. Ботир ўз навбатида: «Ғайратийда гўзалликни севиш ҳисси йўқ, демасликка ожиз бўлиб қоламиз... У нуқсонларини тўлдириб, билимини орттириш чорасини изласа, пролетар адабиёти йўлида ишлай олади» деб, чамаси фолбинлик қилмоқчи бўлса, Олтойга қарата «Эҳтимол, шоир бўлса — шоирдир. Бунга қаршилигим йўқ. Лекин Олтойни футуристча ёзилган шеърини ўқиб бир маъно чиқариш, ошқовоқни ёриб, тарвуз ейман дейиш, ёки сувсиз чўлдан балиқ излаш билан барабар... бемаза валдирашдан бошқа нарса эмас», деб оддий одоб доирасидан ҳам четга чиқиб кетади. Сотти Ҳусайн: «Тригулов билан Олтойнинг қўмондаси қуруқ маъносизлик» деган хулосани чиқаргани ҳолда, ўзи ҳар бир ўзбек ёзувчиси, айниқса «ҳамроҳ» (йўловчи) лар тоифасига киритилган ёзувчилар пешонасига қандайдир тамға ёпиштиришга уннаб кўради. Унингча: «ҳозирги адабиётимиздаги ўнг бурилишдаги йўловчи А. Қодирий, Фитрат, Чўлпондир. Булар ўнгчиликдан бирмунча қайтиб келмоқдадирлар. Булар инқилоб бошида ўта ўнг эдилар... Шокир Сулаймон, Элбек, Ойбек ва Н. Раҳимий сўллашмоқда бўлган йўлчилардир. Булар ичидан Шокир Сулаймон мафкуравий ёқдан ўсиб, жуда сўллашиб келмоқда. Баъзи бир мафкуравий хатолардан қутилиши лозимдир... Элбек бизнинг йўлчимиздир. Мафкуравий ўсашига кўмак, юксалиб пролетар чизигичга ўтишига ёрдамлашмоғимиз зарур... Ойбек оғмачи йўлчидир. Гоҳ ўртада қолади, гоҳ сўлга бурилади. Биз Ойбекка мафкуравий кўмаклашсак, майда буржуа ботқоғидан чиқариб, пролетар чизи-

ғига туширамиз, Н. Раҳимий ҳам Ойбекка ўхшаган оғма (кўпроқ сўл) йўлчидир».

Ўзбек адабиётида пролетариат гегемонлиги учун курашда «ҳамроҳ» («йўловчи») ёзувчиларнинг адабий жараёндаги иштироки ва ролини камситиш, ҳатто инкор этиш баробарида айрим шоирлар ижодига ортиқча баҳо берилади. Бундай тенденциялар Абдусалом Ниёзийнинг «Соғлом танқид учун» («Қизил Ўзбекистон», 1929 йил 26 ва 27 октябрь) мақоласида, Сотти Ҳусайнинг «Кўрмана» тўплами ва Миртемирнинг «Шуълалар қўйнида» деган шеърлар мажмуасига ёзган сўз бошиларида очиқ кўринади. Абдусалом баъзи ёш шоирлар, жумладан Ғайратий ижодини ҳаддидан ошириб мақтайди. У: «Ғайратий табиатан кучли, замон шоири ҳам бу мафкурани (пролетариат мафкурасини) ўзлаштира олган ва чуқурлатишга интилган азамат шоир дейишга эрк берадир», дейди. Ҳамид Олимжоннинг Абдусалом мақоласига жавобан ёзилган «Адабиётни англамасга қарши» деган мақоласи асосан тўғри эди¹. С. Ҳусайнинг кўпгина ёш шоирлар ижоди, айниқса ёш Миртемирнинг илк шеърларини ўзбек пролетариат поэзиясининг дурдоналари сифатида тақдим этиши шошиб чиқарилган хулосалар эди.

20-йиллар ўзбек танқидчилигида, пролетар адабиётининг ижодий стили ва методини белгилашда ҳам чалкаш, мавҳум ва догматик қараш ҳукмрөн эди. Буни А. Саъдий мақолаларида очиқ кўриш мумкин. А. Саъдий адабиёт методологиясини тушунтиришда Г. Плеха-

¹ Ҳамид Олимжоннинг Ғайратий ижодига нисбатан гоёвийликни чуқурлатиш ва бадий маҳоратни ошириш нуқтаназаридан айтган фикрларини бир қанча танқидчилар (А. Саъдий: «Тикланиш давридаги ўзбек адабиётида Ғайратийнинг ижоди», «Ўзбекистон Шўро адабиёти», 1933 йил, № 7—8; Буюк Қарим: «Ғайратий ижоди», «Ижодий ўсиш йўлида» тўпламида, Т., 1936) узоқ вақтгача ҳазм қилолмай, бунда миллатчилар таъсирини кўриб келдилар. Ҳатто М. Юнусовнинг 1965 йилда Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти томонидан босиб чиқарилган «Традиция ва новаторлик проблемаси» китобида ҳам: «Эҳтимол, шунинг (миллатчиларнинг — Ҳ. Ё.) таъсири бўлса керак. 1929 йили «Қизил қалам» жамиятининг мажлисларидан бирида Абдулла Алавий ва Ҳамид Олимжон «Ҳозирги адабиётда Ғайратий» деган темада қилган докладларида Ғайратий ижодига бир ёқлама субъектив баҳо бериб, уни фақат қоралаш билан овора бўладилар (Бу Ҳамид Олимжоннинг 1929 йил 13 сентябрда «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган шу темадаги мақоласидан ҳам билиниб туради), дейиши ачинарли ҳолдир.

ов ва унинг шогирди В. Фриче йўлини тутади. У. Плещановнинг базис ва устқурманинг ўзаро муносабати ҳақидаги машҳур беш моддалик формуласини такрорлайди ва шарҳлайди холос. А. Саъдий: «ижтимоий психика, фикрлар, дунё тўғрисидаги қарашлар синфий бўлганидек, уларни моддийлаштирувчи суратлар ва у суратлар ўзаро воситаси билан тузилатурғон сўзлар системаси ва умуман тил ҳам синфий бўлади» («Аланиа», 1930, № 5, 11-бет), деб тасдиқлайди. У адабиётнинг, бошқа мафкура турлари каби, ижтимоий-синфий психика орқали иқтисодга боғланишини такрорлайди.

Бу вульгар социологик қараш А. Саъдийнинг «Деҳқон адабиёти деб қандай адабиётни англаймиз» деган мақоласида («Қизил Ўзбекистон», 1930 йил 12 август) ўз ифодасини топди. А. Саъдий деҳқон адабиётига шўро адабиётининг бир қисми сифатида қараб, деҳқон ёзувчиларини пролетариат ёзувчиларига қарши қўймаси-да, деҳқон ёзувчиларининг ҳар хил группаларга бўлинганини, баъзилари пролетариат идеологиясига яқин бўлиб, бошқалари ундан узоқ турганини деҳқонлар ўртасидаги синфий табақаланиш билан, улар ўртасида камбағал, ўрта ҳол деҳқон, батрак ва муштумзўрлар мавжудлиги билан жўнгина изоҳлаб қўя қолади.

Абдурахмон Саъдий адабий метод ва стилни фалсафий оқимлар билан айнан тенглаштиради. Унингча, пролетариат адабиётининг ижодий методи «диалектик материализм бўлиб тайин этилади; унинг услуби ҳам шунга яраша ишланади ва шаклланаётир»; «...буржуа адабиётидаги романтизм ва символизмнинг ижодий методи ва адабий услуби дунё тўғрисидаги идеализм қарашининг адабиётдаги татбиқидан бошқа нарса эмас», «реализм марксизмдан илгари бўлган материализмнинг, яъни механик материализмнинг адабиётда инъикоси бўлди;» «шу жиҳатдан реализм истилоҳи пролетариат адабиётини характерлаш учун ўзи ҳам мувофиқ эмас; услубга қаратиб айтганимизда ҳам, пролетариат адабиётининг услуби, диалектик материализм услуби деб айтишимиз керак»¹ («Қизил Ўзбекистон», 1930 йил 6 август).

¹ А. Саъдий «Адабиёт соҳасидаги синфий курашнинг асосий масаллари» мақоласида («Қизил Ўзбекистон», 1930 йил, 23, 29, 30 июль) ҳам адабиётда ижодий метод ва адабиёт методологиясининг муҳимлиги ва Переверзев «назария»сига қарши кураш ҳақида

Адабий стиль ва методга механистик муносабатда бўлиш бошқа танқидчиларнинг мақолаларида ҳам учраб туради.

О. Ҳошимов замонавий (пролетар) адабиётининг методи ва стили масалалари тўғрисида гапирганда, уларнинг мураккаблиги ва специфик хусусиятларини четлаб ўтади. У «Ўзбек пролетар адабиёти учун курашиш керак» деган мақоласида партия пролетар адабиёти услубини туғдириш ҳақида ҳеч қандай оқимга монополия бермаганини, бу масалада кенг мусобақага йўл қўйганини тўғри қайд қилса-да, бир ёқлама, юзаки хулосага келади: «Пролетариат адабиётининг услуби диалектика материализмига асосланиши лозим; диалектика материализми турли илмий жабҳаларни забт этмоқда, нафис адабиётни ҳам забт этиши лозим. Ҳозирда пролетариат адабиётининг услуби, ижодий усуллари масаласи шу йўлда ҳал қилинмоқдадир»¹.

Шоир. Олтой гўё ўз «ижодий машқларини» назарий жиҳатдан умумлаштирмоқчи бўлиб, ўзбек поэзиясида «футуризм» деб етилган, «лекин пролетар мундарижоти билан чиққан янги адабий шакл ва услуб яратиш»ни ҳимоя қилади. Унингча, «бу интилиш ўзбек адабиётининг сўл жабҳаси, майдонидир... Ўзбек адабиётида бу оқим — озод тасвир этиш оқими ўзбек нафис санъатининг сўл жабҳаси бўлиб давом этиши керак ва давом ҳам этади... Бу сўл жабҳа турмушни бўямасдан, ҳақиқатни яширмасдан, кўзга, сезгига, ақлга билинган, сезилган тусича бориб суратлайди»².

Ижодий метод ва услуб масалаларига бу хилда механистик ва субъектив ёндошиш бу проблемаларнинг илмий асосда ишланмаганлигидан далолат берар эди.

О. Ҳошимов юқорида тилга олинган «Ўзбек пролетар адабиёти учун курашиш керак» деган мақоласида 20-йилларда қизгин мунозараларга сабабчи бўлган ўзбек пролетариат адабиётининг гегемонлиги, ёзувчилар ўртасидаги табақаланишга, «попутчик» («йўловчи») ларга муносабат масалаларида ўз даврига нисбатан тўғри позицияда туради. Мақолада ўзбек адабий танқидида

баҳс очиб, пролетар адабиёти ижодий методини диалектик материализмининг бадий адабиётдаги ифодаси сифатида аниқлашга уринган эди.

¹ «Аланга» журнали, 1930, № 7—8.

² «Қизил Ўзбекистон», 1928, 10 август.

содир бўлган «қўмондонлик» буйруқлари қораланиб, «Ўзбек пролетар адабиётининг аҳволи», «Йўловчилар»га эҳтиёткорона муносабатда бўлиш зарурлиги, партиянинг нафис адабиёт соҳасидаги тутган йўлини тўғри амалга ошириш, адабиётда «ўнг» ва «сўл» оғишларга қарши кураш масалалари кўтарилди. Автор айрим танқидчилар ўзбек пролетар адабиётининг ўзига хос йўллар билан шаклланиб гегемонликка юз тутганини, ё инкор этаётганларини ёки унинг тараққиёт даражасини ҳақиқий ҳолатда жуда ошириб кўрсатишга тиришаётганликларини ҳалол қайд қилди. Отажон Ҳошимовнинг фикрича Ойбек, Олтой ва А. Л. («Правда Востока», 1930 йил 22 март) мақолаларида қандай шаклда бўлмасин пролетариат мафкурасини ташувчи ўзбек адабиёти борлигини кўрмаслик ёки уни шубҳа остига олиш очик кўзга ташланади: Ойбек умуман ўзбек адабиёти тўғрисида фикр юритиб, унда буржуа адабиётининг устуңлигини, бу адабиёт вакилларининг бадий усталигидан ўрганиш зарурлигини ёқлайди; А. Л. Ўзбек пролетариат адабиётининг заифлиги инқилобий адабиётни келтириб чиқаргани ҳақида сўзлаб, бир хил тенденциялари адабий жараённинг болалик, ўсиш ва балоғат босқичларини бир-бирига қарши қўйишга тиришади; Олтой эса гўё ҳали рус адабиётида етилмаган пролетариат адабиётининг ёш ўзбек адабиётида бўлиши мумкинлигидан гумонсирайди. Отажон Ҳошимовнинг қарашича, «Пролетариат инқилоби ёзувчиси бўлиш пролетариат ёзувчиси бўлишдир». Шу сабабдан пролетариат адабиётини инқилобий адабиётга, унинг «болалиги»ни «ўсиши»га қарши қўйиш нотўғри бўлиб, «Ҳали болалик даврида бўлган ўзбек пролетар адабиёти пролетариат ҳокимияти шароитида коммунистлар фирқасининг раҳбарлиги остида борган сари болалигидан чиқади, тараққий қилади, етишадир, фикран ва шаклан ҳегеманияга¹ эришадир. Ўзбек пролетар адабиёти синфий курашда етишиши ҳамда ўз ҳегемонлигини забт этиши керак».

Шу равишда 20-йилларнинг иккинчи ярмидаги адабий танқид буржуа адабиётининг синфий моҳиятини очиш, пролетар адабиёти ҳегемонлигининг қарор топиши учун кураш, «ҳамроҳ» ёзувчиларни пролетар адабиёти измига солишга уриниш байроғи остида ўтди.

¹ Хегемония — гегемония, устуңлик.

20-йилларнинг иккинчи ярмисида классик адабиёт ва Навоий ижодиёти билан алоқадор баъзи масалаларга эътибор бериш давом этди. 1926 йилда ҳижрий ҳисоби билан Навоий туғилганига 500 йил тўлиши (845—1345) муносабати билан Бокуда «Навоий» номли мақолалар тўплами, Навоийнинг «Вақфия», «Муншаот» асарлари ва Ҳусайн Байқаронинг девони босилиб чиқди. Мазкур «Навоий» тўпламидаги мақолаларда содир бўлган хато ва нуқсонларни тузатиш мақсадида академик В. В. Бартольд таҳрири остида рус тилида «Мир-Али-Шер»¹ тўплами нашр этилди. Бу тўплагга кирган тадқиқотлардан В. В. Бартольднинг «Мир-Али-Шер» деган ишлари айниқса муҳим бўлиб, биринчисида Навоийнинг ҳаёти ва даврига онд янги фактлар берилган бўлса, иккинчисида Навоий ижодининг оригиналлиги ва сўфизмга муносабати даражаси текширилади.

Фитрат қатор мақолаларидан ташқари 1928 йилда «Ўзбек адабиёти намуналари» китобининг I жилдини нашр эттирди. Отажон Ҳошимовнинг сўзбошиси билан чиққан бу китоб атрофида қизғин баҳс ва шов-шув кўтарилди. Отажон Ҳошимов сўзбошисида² янги адабиётимизни вужудга келтириш учун маданий меросдан фойдаланиш ҳақида қайта-қайта гапирди: «Эски маданий меросни яхши билиш, бунинг учун ундан керакли-керакли жойларни олиб тўплаш ва тўпланганлари устида ишлаш — мана бу пролетариат адабиёти, пролетариат маданиятини тузиш учун асосдир», дейди (шу китоб, 5-бет). У XV аср ўзбек адабиётини «адабиётимизнинг энг гуллаган давридир» то «жадид адабиётига қадар бўлган адабиёт бу давр адабиётининг пасайган шаклида асосан қайтарилишидан иборатдир», деб ҳисоблайди.

Агар, Ойбек, О. Шарафиддинов ҳозирги замон адабий маҳсулини текширишда илк бор социологик таҳлили киритган бўлсалар, О. Ҳошимов ўзбек классик адабиётини ўрганишга социологик методни татбиқ этишга уринди. Унинг профессор Фитратнинг «Ўзбек адабиё-

¹ Сб. «Мир-Али-Шер», Л-д, 1928 г.

² О. Ҳошимовнинг сўзбошиси бир абзац қўшимча билан «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 1928 йил 4-сонида (апрель) «Пролетариат ва чигатой адабиёти» сарлавҳаси билан мақола ҳолида босилган (37—43-бетлар).

ти намуналари» китобига ёзган сўзбошиси, «Пролетарият ва чигатой адабиёти», «Адабий мерос ва чигатой адабиёти» ва бошқалар шундан далолат беради. У классик адабиётдан фойдаланиш зарурлиги ҳақида В. И. Ленинга таяниб, унинг асарларидан мисоллар келтирса-да, лекин у «адабиётимизнинг энг гуллаган даври» ҳисобланган XV аср ижтимоий ҳаёти, санъати, адабиёти ва адабий услубларнинг ўзаро муносабатларини белгилашда Г. В. Плехановнинг санъат ва адабиёт ҳақидаги назарий концепцияларига — яъни базис ва устқурма тўғрисидаги машҳур 5 аъзоли схемасига асосланади ҳамда Плехановнинг санъатга қарашини бадий услубларга нисбатан инкишоф эттирган академик В. В. Фриче концепциясини ўзлаштиришга ҳаракат қилади. Шулар асосида ўзбек шоирлари бадий асарларининг синфий моҳиятини очишни мақсад қилиб олиб, тўғри позициядан иш бошласа-да, лекин ғоявий-синфий таҳлилни бевосита даврнинг иқтисодий ривожланиши билан механистик равишда боғлаб, «чигатой» шоирларини тор синфий-эгоистик манфаатлар ифодачиси қилиб кўрсатади, «адабий услубнинг илдизи — даврнинг ижтимоий услубидир», деган тезисга амал қилиб, у «чигатой адабиётининг услуби, умумий руҳи»ни «кайф-сафо, ишқ, гўзаллик, май, гул, булбул»дан излайди, унингча бу умумий руҳ яна кишини аллалайтурғон шаклда берилади... Чигатой адабиётидаги умумий руҳ — турмушнинг турли сўз безаклари билан безатиш, кишини аллалашдир... Аксарият эътибори билан Чигатой адабиёти шаклий, безак, зийнат (орнаментальная) адабиётидир.

Бу адабиёт бошдан-оёқ «санъат-санъат учун» фикри, назарияси руҳи билан суғорилгандир. Мазмунга эмас, шаклга аҳамият берилган» (7—8 бетлар). Шу нуқтагача О. Ҳошимов, Г. В. Плеханов изидан боради. Лекин «санъат-санъат учун» назариясининг XV аср ўзбек адабиётида келиб чиқиш сабабини аниқлашда ундан ажралади. Агар Плеханов «санъат-санъат учун» назариясига интилиш ва ҳаваснинг ижодкорлар билан «уларни ўраган ижтимоий муҳим орасида бўлган қаршилик натижасида юзага чиққан»ини ёқласа, Отажон Ҳошимов чигатой шоирлари ва адиблари билан уларни қуршаран ижтимоий муҳит ўртасида ҳеч қандай қарама-қаршилик кўрмайди. «Чунки чигатой адабиёти адиблари бир синф қўлида эзилган ёки эзилмоқда бўлган,

курашиб енгилган эмас, балки бутун ёвларни енгиб, ҳоким бўлган синф мафкурачиларидирлар. Улар ва уларни ўраган турмуш орасида қаршилиқ йўқ эди. Бу далиллар кўрсатадики, Плехановнинг назарияси Европа адабиётига санъат-санъат учун руҳини изоҳ қила олмайди» (8-бет)¹. «Чигатой адабиёти»даги бундай руҳни О. Ҳошимов Ўрта Осиёда феодализмнинг савдо капитализмига айланиши, чет мамлакатларни талаш, ташқи урушлардаги муваффақият туфайли савдо капиталининг ҳоким мутлақ бўлиб қолиши, ҳисобсиз бойлик тўплаш орқасида мана шу ҳоким синфнинг «кайфу сафо, қувонч ва лаззатларга берилиши» билан жўнгина тунтиради.

Шу равишда О. Ҳошимов XV аср ўзбек адабиётини савдо капиталининг тараққиёти даврида етишган ҳоким — феодал синфининг аҳвол-руҳияси ва кайфияти билан бевосита боғлаб, унинг мазмунида кучсизлик (хунуклик) ва шаклида устунлик (гўзаллик) кўрди.

Отажон Ҳошимов XV асрдаги безак санъатида шакл «мазмунни босиб қўйганини» қувватлашга тиришса, бунинг аксинча, XX аср бошларида жадид адабиётида мазмун «шаклга сифмагани», шаклдан устун чиққани, «мазмун кучли, санъаткорлик жуда паст» эканлиги ҳақида гапиради ва буни кўтарилувчи синф руҳи ва кайфияти билан изоҳлайди. «Бу масалани ҳал қилишда, — деб илова қилади у яна, — мен Плехановнинг «санъат-санъат учун» тўғрисидаги назариясини инкор қилмадим, балки унга суяниб, чигатой адабиётида бўлган хусусиятни топмоққа тиришдим». О. Ҳошимов адабий ривожланишнинг объектив ижтимоий-синфий омилларини топишга, уни субъектив идеалистик ва формалистик йўлдан «социология» йўлига кўчиришга интилиши билан ўзбек адабиётшунослигининг олға сари тараққий этишига туртки берди. Лекин санъат ва адабиёт спецификаси ва ички қонунларини менсимаслиги, улар билан

¹ О. Ҳошимовнинг бу гапига қараб, ўша вақтда ва ундан кейин ҳам «тирноқ ичидан кир изловчи» танқидчилар унга марксизмни Шарққа татбиқ қилиб бўлмайди» деган тамға босиб тухмат қилганлар. Ваҳоланки, у мазкур мақолада бу каби зарарли фикрлар билан курашиш кераклигини алоҳида таъкидлаган. Ҳаттоки, у Плехановнинг назарий концепциясини инкор этиш у ёқда турсин, уни маълум ижтимоий-тарихий шароитга танқидий равишда татбиқ этишга уриниб кўрган.

социологик омилларни боғловчи мураккаб мафкуравий-эстетик ҳалқаларни эътибордан соқит қилганлиги, «ҳаёт қувончлари билан лаззатланиш» руҳини «чигатой адабиёти»нинг ягона тенденцияси деб билиши, давр адабиётидаги гуманистик, халқчил оқимни кўрмасликка олиши, у адабиётдан фойдаланишни фақат шакл (бадий воситалар) томонига буришга мойиллиги — адабиётшуносликнинг илмий савияси билан боғланган маҳдудлик эди. Отажон Ҳошимовнинг илмий-методологик изланишлари синфий-социологик таҳлилни адабий мерос ҳодисаларига қўллашнинг қийинчиликлари билан боғланган, жиддий (назарий принципаал) нуқсонлардан қатъий назар, маълум даражада ижобий аҳамиятга эга эди.

Фитрат тузган «Ўзбек адабиёти намуналари» ва Отажон Ҳошимовнинг «Пролетариат ва чигатой адабиёти» мақоласи адабий мунозаранинг диққат марказига ўтди.

Мунозарада мувозанатни йўқотиб, бебаҳо адабий меросни пучакка чиқармоқчи бўлган «танқидчилар» пайдо бўлди. Ж. Бойбўлатов О. Ҳошимовнинг «эгриниятларини» фош этиш даъвосини қилиб, «Ўзбек пролетар адабиётининг пойдевори учун материални «чигатой» адабиёти фирмасидан олади», деб пичинг қилади («Қизил Ўзбекистон», 1929 йил 13 май). Ж. Бойбўлатов Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Дурбек, Отоий, Лутфий, Алишер Навоийларни баббараварига мутасаввуф шоирлар, деб эълон қилди. Ўзбек адабий меросини ҳақорат қилиш даражасига етиб, уни «турли ахлатлар» дейишдан ҳам ҳайиқмайди. Ниҳоят, у «...Чигатой нафис адабиёти мазмун жиҳатдан тасаввуфлик билан, шакл жиҳатдан араб ҳам форслик билан суғорилгандир. Чигатой шоирларидан — бу мутасаввуфлардан, хаёлпарастлардан, символистлардан ва бошқалардан ўзбек пролетар адабиёти учун қандай бўлса ҳам бир нарса олишимиз шубҳалидир» (шу газета, 1929 йил 14 май), деган ўта нигилистик хулосага келади.

Отажон Ҳошимов Ж. Бойбўлатовга жавобан ёзилган «Адабий мерос ва чигатой адабиёти» деган мақоласида мўътаризининг¹ мақоласи илмий таҳлил даражасига кўтарилмаганини кўрсатиб, ўзининг адабий мерос тўғ-

¹ Мўътариз — эътироз қилувчи киши.

рисиди аввал айтган фикрларини қувватлайди ва баъзи моментларни янада конкретлаштириб, инкишоф эттиради. У «чигатой адабиёти»нинг мазмунан эмас, балки бадий шакл томонидан фойдаланиш масаласини аниқроқ қилиб ўртага қўяди. Негаки, «чигатой адабиётининг мазмуни: тасаввуф, май, гул, булбул, ишқидир» («Қизил Ўзбекистон», 1929 йил 16 июль). Лекин Отажон Ҳошимов фикрича, «чигатой адабиёти»нинг мана шу мазмунини фож қилиш ҳам адабий ёшларни тарбиялашга, соғлом ўсишига ёрдам беради. Аммо: «Чигатой адабиёти кўп бадий намуналар бергандир. Чигатой адабиётининг бир қанча санъаткор шоирлари бор... Шоирларимизнинг чигатой адабиётининг бадий, кўп усталик ишлатилган намуналари устида ишлашлари зарарли бўлмайди... Чигатой адабиётинидаги бадий намуналарнинг қиммати жуда каттадир... Адабий меросни инкор қилиш ёки инкор қилишга тамойил бўлиш, адабий меросдан пролетариат маданиятини, адабиётини тузиш ишида фойдаланишнинг аҳамиятини тушунмаслик — адабий меросни билмаслик натижасида юзага чиқади».

Шу равишча Отажон Ҳошимов чигатой адабиётидан танқидий фойдаланишни шакл масалалари билан чеклаб қўйишга уринди.

Бошқа бир ёш танқидчи — Юнус Латиф «Пролетар адабиёти» деган мақоласида («Ёш ленинчи», 1928 йил 6 апрель): «XV аср адабиёти... шоирлари феодал синфнинг куйчилари эдилар», деб тасдиқлаб, у адабиётнинг мазмуни у ёқда турсин, ҳатто шаклий воситаларидан ҳам фойдаланишни сўзсиз рад этади. «Эски адабиётимизнинг шакллари, — деб ёзади у «Янги адабиёт атрофида» деган иккинчи бир мақоласида, — XX асрда қўлланишга яроқсизлар... Пролетар маданияти эски маданиятдан том бўлак... Шундай бўлгач, эски адабиётимизнинг шаклларида бир асар яратиш ва улардан тўла фойдаланиш адабиётимиз учун лойиқ эмас» («Ёш ленинчи», 1928 йил 13 июнь).

20-йиллар ўзбек маданияти арбобларидан бири бўлган Маннон Ромиз (Рамзий) «Чигатой адабиётинида тоза санъатчилик руҳи» деган мақоласида Отажон Ҳошимовнинг бундай «санъатчилик» руҳини савдо сармоясининг феодал ижтимоий ҳаётига тўла бирикиши билан боғлашига эътироз билдиради. Унингча, «... Чигатой

адабиёти савдо сармоёси мафкурачиси бўлудан кўра, феодализм адабиёти бўлуви тўғридир.

Бу адабиётдаги «кайфу сафо, гул, булбул, муҳаббат» кўпроқ феодализм санъати хусусиятларидандир.

Ундан ташқари: шундай хусусий турмуш кайфиятларига кўп берилиш гуллаш, турмушдан розилик, кураш, намоён аломати бўлмасдан, сукут (реакция) аломатидир» (Таъкид Рамзийники. «Аланга» журнали, 1929 йил, № 11, 6-бет). Рамзий «соф санъатчилик» руҳини ижтимоий турмуш ва ҳукмрон феодализм гуруҳлариникирози ҳамда санъаткорнинг янги синф (савдо сармоёси) томонига ўтолмаганлиги билан изоҳлайди. Аммо у чигатой адабиётида «тоза санъатчилик» руҳи асосий ўрин тутгани масаласида Отажон Ҳошимов билан бир позицияда туради. «Чигатой адабиёти асосан феодализм, зодагон жамияти адабиёти бўлиши хусусияти билан унда тоза санъат, «санъат-санъат учун» руҳи жуда табиийдир» дейди Рамзий ва давом эттиради: «...Дарҳақиқат, Шарқ адабиётида формага ва сўзлар, жумлаларнинг усталик билан тузилишига жуда катта аҳамият берилгандир»... «тоза санъатда ҳунар кўрсатиш учун уриниш, шаклий ёқдан чиройли бўлишига кўп аҳамият бериш ҳаракатлари жуда очиқ кўринади» («Аланга», 1929 йил, № 12, 8-бет).

Отажон Ҳошимов сингари, Рамзий мақоласининг қиммати шундаки, у XV аср адабиётидаги юксак санъаткорликни пайқай олган ва адабиёт тарихига яқка оқим нуқтаи назаридан ёндошишга қарамасдан, ҳар бир даврда санъат ва адабиётнинг синфийлиги ва партиявийлигини исбот этишга тиришган. Унингча, «Чигатой ғазалларида ва маснавийларида қанча тоза санъатчилик кўринмасин, унинг томири маълум ижтимоий гуруҳ фикри ва тушунчаси билан суғорилгандир. Тоза санъат қанчаким уринмасин ул фирқасиз бўлмайди, албатта бирор фирқанинг мулозими бўлмоғи шарт» (шу бет).

Профессор Е. Э. Бертельс «Чигатой шеърятини текшириш устида» мақоласида («Аланга», 1930, № 2) Отажон Ҳошимов, Маннон Ромиз каби Чигатой адабиётини ўрганишда «...Плеханов томонидан яратилиб, ҳозирги вақтда марксист адабиётшунослар мактаби томонидан пишитилмоқда бўлган марксист методни қўлланмоқ лозим»лигига қўшилади. У ҳам адабий услубларнинг алмашинувини материалистик асосда, лекин механик ра-

вишда тушунтиришга уринади: «Бу ва ё бошқа мафкуравий фактнинг изоҳини ул жамият психологияси ва ўша даврдаги жамият шакллари орқали у давр истеҳсолот кучларининг вазиятидан ахтармоқ», «Лутфий ва Навоий давридаги истеҳсолот кучлари ва ҳоказолар аҳволининг таҳлилини топмоқ» зарурлигини тасдиқлайди. Лекин Чигатой адабиёти услубини етилтириш ижтимоий ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари, «истинодгоҳ» (базис) ва «устқават», улар оралиғидаги ижтимоий ҳодисалар ўрганилмаганлигидан, тадқиқот ишини адабий асарларни текширишдан, ҳатто уларнинг мавзуини эмас, шаклини ўрганишдан бошлашни таклиф этади. Шаклнинг таҳлилида тил (морфологик ва лексик) хусусиятлари, тасвирий приёмлар (мажоз, истиора, ташбиҳ ва ҳоказолар) муҳимлигини кўрсатиб, «ифода воситалари»дан «ифода қилинган»нинг ўзига — мавзу мазмун ва образларга ўтишни лойиқ топди. Тадқиқотчи бу сердиққат текширишни бир шоир устида олиб бориш билан чекланмай, қиёсий равишда кўп (ҳамма) ёзувчилар, борингки, туркий (чигатой) адабиётига катта таъсир кўрсатган форс, баъзан араб адабиёти устида ҳам олиб борилмоғини тавсия этади. Шундай қилингандагина «ҳар бир шоирнинг характерли хусусиятлари, унинг мактаби, даври ва бошқалар очиқ ва аниқ тавсиф этилади. Аммо булар ишнинг биринчи марраси бўлиб, энди «иқтисодий истинодгоҳга томон ҳам йўл солиб-юбориш», «приёмлар билан муайян синфлар мафкураси орасидаги алоқани ва приёмларнинг синфий курашдаги ролини изоҳ қилиб» бериш мумкин. Бу изоҳ «адабиётшунос илмий хизматининг сўнгги натижаси бўлади». Е. Э. Бертельс адабий — бадиий шакллар ва «устқават» ҳодисаларининг ижтимоий-синфий муносабатларга алоқаси устида тўхтаб, уларнинг оралиғида аллақандай боғловчи халқалар мавжудлигини тахмин қилса-да, бу халқалар моҳиятини очишга уринмайди ва уларнинг ҳар қайсиси, ҳатто «тасвирий приёмлар», «ифода воситалари»га қадар, ахир пировардида «синфий кураш» фактлари, «иқтисодий истинодгоҳ» (базис) билан бевосита туташиб кетишини тан олади. Бу нуқтада олим О. Ҳошимов ва Рамзийларнинг чигатой адабиётини текшириш усулига яқин келади.

Шу тариқа 20-йилларда адабий меросни асоссиз инкор этувчи «танқидчилар»га қарши эски адабиётни

ўрганиш «тарафдорлари» майдонга чиқдилар. Булар «Чигатой адабиёти» мазмун жиҳатидан ҳоким синфлар мафкурасини ифодалаганини инкор этмаганлари ҳолда, гўё «санъат-санъат учун» руҳи билан суғорилган бу адабиёт ижодкорларининг санъаткорлигидан, ёзувчилик маҳоратидан баҳраманд бўлишни даъво қилдилар.

Хулоса, 20-йиллар адабий танқиди ғоят мураккаб ва қарама-қаршилиқларга тўла вазиятда, кескин синфий кураш шароитида ўзбек совет адабиётининг туғилиши ва таркиб топиши жараёнига таъсир кўрсатишга интилди. У партиянинг бадий ижоднинг коммунистик ғоявийлиги ва халқчиллиги, реализм учун курашида санъат ва адабиётнинг роли ва вазифасини бузиб кўрсатишга қарши адабиётни сиёсатдан ажратишга қарши, партиясизликни тарғиб қилишига, формализм ва бошқа ёт тенденцияларга қарши курашида унга ёрдамчи бўлишга тиришди. Партия турли-туман адабий группалар ва оқимларнинг мавжудлигидан, улар илгари сурган хато концепцияларидан қатъий назар, совет адабиётининг ғоявий-эстетик принципларини шакллантиришга, ижодий кучларни янги пролетар адабиётини яратиш аτροφига тўплашга раҳбарлик қилди. Партия адабий танқидни ҳар хил ёт қарашларнинг совет адабиётига таъсир кўрсатишга, «ҳамроҳлар» деб аталган малакали, истеъдодли ёзувчиларни пролетариат дунёқараши ва идеологиясини эгаллашлари учун ҳамма имкониятларни туғдиришга, деҳқон ёзувчиларининг «ўсувчи кадрларини пролетариат идеологияси изига солишга», шу йўллар билан совет адабиётининг ғоявий бирлигини жорий этишга даъват этди.

20-йиллар ўзбек совет адабиёти ва адабий танқидининг шаклланишида мураккаб ва қарама-қаршилиқларга тўла бир давр бўлди, то бирлашган совет ёзувчилари союзи тузилганга қадар турли группалар ва оқимларнинг шиддатли кураши давом этди. Юқориларда характерлаб ўтилган хато «назариялар» ва тенденциялар ўзбек совет адабиётининг таркиб топиши ва ривожини учун анча монелик ҳам қилди. Мана шунинг учуноқ партия уларга қарши марҳаматсиз ва изчил курашди. Ёзувчиларнинг асосий қисми партия кўрсатмаларига амал қилиб, ижод этди, шу сабабдан ёт «назария» ва тенденциялар энг яхши, талантли ўзбек ёзувчиларининг (Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий ва

ҳоказоларнинг) бадий ижодида ҳал қилувчи роль ўйнай олмади ва адабий танқиднинг ижод тажрибасидан орқада қолиб борганини кўрсатади.

АДАБИЙ ТАНҚИДНИНГ ҒОЯВИЙ-ЭСТЕТИК ПРИНЦИПЛАРИНИНГ ТАРҚИБ ТОПИШИ

(1932—1941)

СССР ва иттифоқдош республикалардаги каби Ўзбекистон ССРда қабул қилинган халқ хўжалигининг биринчи беш йиллик планлари Коммунистик партиянинг доно раҳбарлигида, халқимизнинг фидокорона меҳнати, улуғ рус халқи ва мамлакатимиздаги барча қардош халқларнинг биродарларча самимий ёрдами натижасида ҳамма соҳалар бўйича муддатидан аввал тўрт йил ичида (1928—1932) бажарилди. Саноатнинг турли тармоқлари жуда тез суръатлар билан ривожланди.

Биринчи беш йилликда маданий қурилиш соҳасида ҳам талай ютуқлар қўлга киритилди. Халқни ёппасига саводхон қилиш учун кўраш натижасида республикамизда саводсизлик кескин равишда қисқарди. 1928 йилда араб алифбеси асосидаги ёзувдан лотин алифбеси асосидаги янги ўзбек алфавитига кўчиш буни, шубҳасиз, анча осонлаштирди. Бошланғич умумий таълим асосан тугалланди. Олий мактаблар тармоғи кенгая борди. 1928 йилда республикамизда иккитагина олий ўқув юрти бор эди, 1932 йилга келиб улар 23 тага етди. Шу билан бирга илмий текшириш муассасалари ҳам ўса борди. Республикамизда турли илмий текшириш муассасаларининг сони 43 тага етди. Республика илмий ташкилотларининг ишини уюштириш, улар фаолиятига раҳбарлик қилиш учун Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлиги қошида Фанлар комитети тузилди (1933).

Ўзбек халқининг маданий савияси юксала борди. Марксизм-ленинизм классикларининг асарлари, шунингдек рус ва бошқа халқлар тилида чиққан муҳим илмий, техника асарлари, бадий адабиёт намуналарини ўзбек тилига таржима қилиш ишлари кенгайди.

1929 йилда ўзбек давлат музыка театри ташкил этилган эди. Ҳамза номли драм театр 1933 йилда академик драм театр даражасига кўтарилди. Республикада

чиқадиган газета ва журналларнинг сони ортиб борди (1933 йилдаёқ ўзбек тилида 178 газета ва журнал нашр этиларди).

Бу фактлар ҳаммаси мамлакатда маданий революция бўлганидан далолат эди. Биринчи беш йиллик давомидаёқ Ўзбекистон ўтмишдаги қолоқ ўлкадан колхозлашган, индустрлашган ва маданияти тобора юксалётган республикага айлана бошлади.

Совет халқининг социалистик жамият қуриш учун кураши жараёнида совет адабиёти янги ютуқларга эришди, адабиётнинг замонамиз воқелиги, совет халқининг социализм учун кураши, Коммунистик партия ва Совет ҳокимиятининг сиёсати билан муносабати янада мустақкамланди. Совет ёзувчилари асарларининг гоаявий-бадний савияси юксалди, уларнинг тематикаси, бадий формалари, жанрлари бойиди.

Хўжалик ва маданий қурилиш соҳасида халқимиз олдида турган вазифалар совет адабиёти олдига янги янги талаблар қўймоқда эди. Бироқ, совет позициясида турувчи барча ёзувчиларни уюштирувчи ягона ташкилотнинг йўқлиги идеология соҳасидаги айрим зарарли гуруҳлар ва қарашларга зарба беришни қийинлаштиради ва совет ёзувчиларини улуг давримиз томонидан адабиёт олдига қўйилган вазифаларни бажаришга тўла сафарбар қилишни қийинлаштиради эди.

Совет халқининг муваффақиятлари, совет адабиёти ёзувчиларининг состави ва идеологиясида содир бўлган ўзгаришлар адабиётни ташкил этишнинг янги формасини топиш заруриятини кун тартибига қўйган эди. Дарҳақиқат, 30-йилларга келиб адабий тараққиётнинг дастлабки этапида маълум ижобий роль ўйнаган пролетар ёзувчилари уюшмаси (РАПП)нинг доираси торлик қилиб қолди. Эндиликда бу доира билан ўралиб қолиш совет халқининг социализм учун курашига ўз ижодлари билан ёрдам беришни чин қалбдан истовчи кўплаб бошқа совет ёзувчиларини бу халқ курашидан четлатиш хавфини туғдирди.

Шу муносабат билан ВКП(б) Марказий Комитети 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш тўғрисида» деган тарихий қарорини қабул қилди. Бу қарорда партиямиз Марказий Комитети бундан кейин совет ёзувчиларига раҳбарлик қилишнинг ташкилий формаларини ўзгартириш зарурлигининг са-

бабларини чуқур илмий анализ қилиб берди. «Бундан бир неча йиллар аввал, — дейилади қарорда, — янги иқтисодий сиёсатнинг дастлабки йилларида айниқса жонланиб, ҳаракатга кириб қолган буржуа унсурларнинг адабиётдаги таъсири ҳали йўқолмаган ва пролетар адабиёти кадрлари заиф бўлган вақтда, партия пролетар ёзувчилари ва санъат ходимларининг мавқеларини мустаҳкамлаш мақсадида адабиёт ва санъат соҳасида махсус пролетар ташкилотлари тузишга ҳар жиҳатдан ёрдам кўрсатиб келди. Энди пролетариат адабиёти ва санъатининг кадрлари етишган ҳамда фабрика, завод ва совхозлардан янги ёзувчи ва санъаткорлар чиққан вақтда, ҳозирги адабиёт ва санъат ташкилотлари (ВОАПП, РАПП, МАПП ва шу кабилар)нинг доираси торлик қилиб қолди ва энди улар ижодиётнинг жиддий қулоч отишига тўсқинлик қилмоқдалар¹.

Худди шу қарорда кўрсатилган ёзувчиларнинг уюшмалари сингари Ўзбекистонда тузилган ТАПП (Тошкент пролетар ёзувчилари уюшмаси), «Ёш пролетар адиб ва шоирлар тўгараги», «Қизил қалам» жамияти пролетар ёзувчилар кадрларини етиштиришда бирмунча ижобий роль ўйнаган бўлсалар-да, бу уюшмалар тобора адабий ривожланишга тўсқинлик қила бошладилар. 1929 йил августда «Қизил қалам» жамияти ўрнида ташкил қилинган ЎзАПП (Ўзбекистон пролетар ёзувчилари уюшмаси)нинг фаолияти эса мана шу пайтга тўғри келди. Ўзаппчилар қисқа муддатли фаолиятларида бир қатор жиддий хатоларга йўл қўйдилар. Бу ташкилот раҳбарлигидаги баъзи кишилар гуруҳбозликка йўл қўйдилар, танқид ва ўз-ўзини танқидни бўғдилар, ёзувчилар оммасига раҳбарлик қилишни маъмуриятчилик билан алиштирдилар, ёзувчиларга нисбатан танқид «тўқмоғи»ни ишлатиш баробарида, совет адабиётини ривожлантириш йўлида ҳалоллик билан иш қилаётган айрим ёзувчиларни буржуа ёзувчиси деб қоралашга уриндилар.

Ўзаппчиларнинг айрим бошлиқлари пролетариат адабиёти билан классик адабиёт ўртасига ғов солмоқчи бўлдилар, классик адабиёт ютуқларини менсимадилар,

---

¹ «О партийной и советской печати». М., Изд-во «Правда», 1954, 131 стр.

Ўзбек пролетариат адабиётини жуда тор доирадаги кучлар билан яратмоқчи бўлдилар.

Узапчилар, раппчилар каби, адабиётда коммунистик ғоявийлик, социалистик воқеликни ҳаққоний акс эттириш, юқори бадий формани эгаллаш учун кураш каби масалаларни зарарли сҳоластик жанжаллар билан алмаштиришга уриндилар. Бадий образларни ёзувчининг истагига кўра ҳаракат қиладиган абстракт, ясама схемаларга бўйсундиришни талаб қилдилар, адабиётнинг специфик хусусиятларини инкор этдилар ёки уларга жуда кам эътибор бердилар.

Буларнинг ҳаммаси ёзувчиларнинг ғоявий-сиёсий жиҳатдан уюшувига монелик қилди, социалистик жамият қуришни таъминлаш учун бўлган умумхалқ кураши асосида сўз санъатқорларининг ижодий мусобақасини қизитишга халақит берди.

Шу вазиятда ВКП(б) Марказий Комитети пролетар ёзувчилар уюшмаси деб аталган ВОАПП, РАПП типигадаги ташкилотларни тугатишга қарор қилди ва «Совет ҳокимияти платформасида турган ва социалистик қурилишда иштирок этишга интилган ҳамма ёзувчилар»ни Совет ёзувчилари союзига бирлаштиришни маъқул топди. Бирлашган ёзувчилар союзининг биринчи съездини тайёрлаш юзасидан М. Горький бошчилигида Ташкилот комитети тузилди. Ташкилот комитети партиямизнинг доно адабий сиёсатини амалга оширишда миллий адабиётларнинг ривожини тўла ҳисобга олди, турли миллат вакилларининг ижодий тақомилига ёрдам берди. Бутуниттифоқ ёзувчилар союзи ташкилот комитетининг 1932 йил 29 октябрида Москва шаҳрида ўтказилган кенгайтирилган пленуми ишида ўзбекистонли ёзувчилардан С. Айний, Фафур Ғулум, Ойдин, Р. Маждий ва У. Исмоилов қатнашдилар.

Бутуниттифоқ ёзувчилар союзининг ташкилот комитети миллий адабиётларининг энг яхши асарларини рус тилига таржима қилиш ишини кенгайтириш ва шу адабиётларнинг ютуқларини кенг пропаганда қилишга ҳам зўр эътибор берди¹.

¹ Бутуниттифоқ совет ёзувчилар союзи ташкилот комитети В. В. Ермилов бошчилигида рус ёзувчилари (В. Гусев, В. Луговский, В. Инбер, Эль-Регистан в. б.)нинг 14 ёзувчидан иборат бўлган бригадасини Ўзбекистонга юборди. М. Горькийнинг ташаббуси билан тузилган бу бригаданинг аъзолари республикамиз адабий ҳаёти би-

ВКП(б) Марказий Комитетининг Урта Осиё бюроси қарорига мувофиқ, пролетар ёзувчиларининг Урта Осиё уюшмаси (САПП), ЎзКП(б) МК нинг қарори билан ЎЗАПП тугатилди ва бу ташкилотларнинг ўрнига Урта Осиё ва жумладан Ўзбекистонда яшовчи барча совет ёзувчиларини уюштирувчи ягона союзнинг ташкилот комитетлари тузилди.

ЎзКП(б) МК нинг 1932 йил июль ойида бўлиб ўтган V пленумида Марказий Комитет секретари Акмал Икромов; «Ўзбекистон партия ташкилотининг жуда муҳим вазифаси ВКП(б) МК нинг адабий ташкилотларни қайта қуриш ҳақидаги қарорини изчил равишда амалга ошириш, адабий ташкилотларда танқид ва ўз-ўзини танқидни ривожлантириш бўлиши зарур», деб уқтирди.

ВКП(б) МК қарори ва партия кўрсатмалари ўзбек ёзувчилари ва танқидчиларининг ижодий фаолиятини активлаштирди. Совет халқининг социализм-қурилиш учун курашига ўз ижоди билан ёрдам беришни истаган софдил ёзувчи ва танқидчилар қарорни қўллаб қувватладилар.

1932 йил партия ҳужжатининг аҳамияти адабий ривожланишнинг маълум босқичида адабиёт ва танқидда содир бўлган тенденцияларга зарба беришдангина (фақат шундагина) иборат эмас, балки ижобий гоёвий-эстетик программани чизиб беришда, адабиёт ва танқиднинг партиявийлиги ва халқчиллиги асосида гоёвий бирлашиш зарурлигини кўрсатиб беришида ҳамдир.

Партиямизнинг санъат ва адабиёт соҳасида кўрган зўр ташкилий ва ижодий тадбирлари ўзбек адабиёти ва танқидчилиги тараққиётини янги босқичга кўтарди. Танқидчиликдаги айрим «иллатлар», эскирган маъмуриятчилик» усули тез барҳам топиб кетмаса-да, ёзилган мақола ва тақризларнинг сони сезиларли даражада кўпайди, сифати ортди. Партия томонидан яратилган янги ижодий шароит адабий танқиднинг аҳволига, ёзувчилар ижодини жиддий ўрганишга баракали таъсир кўрсатди. Малакали танқидчилар — О. Шарафиддинов, Отажон Ҳошимов, Абдураҳмон Саъдий, Сотти Ҳусайнлар орқа-

---

лан танишдилар, маҳаллий ёзувчиларга ижодий ёрдам кўрсатдилар ва ўзбек совет адабиёти намуналарини рус тилига таржима қилдилар. Бу асарлар 1935 йилда Москвада В. В. Ермилов ва Р. Мажидий таҳрири остида рус тилига нашр этилган «Ўзбек совет адабиёти» тўпламининг ташкил этди.

сидан Раҳмат Мажидий, Саидгани Валиев, Буюк Қаримов, Ҳомил Еқубов, Иззат Султонов ва бошқаларнинг қимматли танқид ва тақризлари чиқа бошлади. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Фафур Ғулом, Шайхзода, Яшин каби ўзбек совет адабиётининг атоқли намоёндалари ҳам танқидда социалистик реализм адабиётининг ғоявий платформасини ёт қарашлардан қаттиқ ҳимоя қилиб чиқдилар ва унинг ўсиши ва мустақамланишига ёрдам бердилар.

Партия томонидан яратилган янги ижодий шароит адабий танқиднинг аҳволига, ёзувчилар ижодини жиддий ўрганишга баракали таъсир кўрсатди.

Шоирлар ижодига объектив муносабатда бўлиш, ўзбек совет поэзиясининг тараққий йўлини умумлаштириш, унинг бадий изланишлари, ютуқ ва камчиликларини кўрсатишга уринишнинг биринчи самараси Отажон Ҳошимовнинг «Ўзбек адабиётининг бир неча асосий ижодий масалалари»¹ деган асари бўлди. Мақолада у совет воқелиги, социализм қурилиши, халқ ҳаёти билан мустақам алоқада бўлиш совет адабиётининг ўсиш гарови эканлигини таъкидлайди. Шу асосда ўзбек совет шоирлари эришган ютуқлар ва турмуш ходисаларини юзаки жўн акс эттириш натижасида келиб чиққан камчиликларни кўрсатиб берди. О. Ҳошимов ўзбек ёш шоирларидан Ойбек, Ғайратий, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва бошқаларнинг совет платформасига келишдаги ўзларига хос йўлларини, ижодий такомилни ва маҳоратининг баъзи бир индивидуал хусусиятларини асослаб кўрсатди.

1932 йилдан кейин партия қарорларининг моҳиятини очиб берадиган, шу кезларда ўртага ташланган «социалистик реализм» тушунчасини изоҳлайдиган, улуғ Горькийнинг адабиётнинг партиявийлиги, ҳаққонийлик ва социалистик реализм методининг асосий принциплари тўғрисидаги қарашларини шарҳлайдиган, ЎзАПП раҳбарлиги пайтларида йўл қўйилган принципиал хатоларни кўрсатиб берадиган мақолалар пайдо бўлди.

¹ Мақола рус ва ўзбек тилларида ва алоҳида нашр этилиб босилди; «Ўзбекистон шўро адабиёти», 1932; № 4—5; «Некоторые творческие вопросы узбекской советской литературы», «Советская литература народов Средней Азии», 1933, № 1, «Ўзбек совет адабиётининг баъзи ижодий масалалари», Ўздавнашр, Тошкент-Самарқанд, 1933.

Юқориларда айтиб ўтилганидек, 30-йилларнинг бошларида ҳам ҳозирги замон адабий ва адабиёт тарихининг актуал масалалари тузук ишланмаган, кўпгина назарий-проблематик масалалар ҳал қилинмаган эди. Бунинг устига бир қатор проблемалар юзасидан, жумладан, маданий меросга муносабат, ўтмиш ва совет даври адабиётининг айрим босқичлари ва айрим ёзувчилар ижодининг характери ҳақидаги масалаларда янглиш фикрлар мавжуд эди. Ўзбек олимлари ва ёзувчилари марксистик адабиётшунослик ва танқидчиликни ривожлантирар эканлар, даставвал назарий соҳадаги чалкашликларни бартараф этишга бурчли эдилар, совет адабиётининг ғоявий-эстетик асослари ва принципларини аниқлашга киришдилар, социалистик реализм адабиётининг ғоявийлиги учун кураш олиб бордилар. Бу жиҳатдан аввало Раҳмат Мажидийнинг доклад, нутқ ва мақолалари диққатга сазовордир. Р. Мажидийнинг танқидий асарларида¹ ҳозирги адабиётшунослик нуқтаи назаридан бирмунча эскирган установкалар бўлишига қарамасдан, улар партия қарори асосида Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ва унинг ижодий секциялари ишини янги адабий талабларга кўра қайта тузишда, турли ижодий услубда бўлган, айниқса буржуа позициясидан совет платформасига ўтган ва «ҳамроҳлар» деб аталиб келинган ёзувчилар ижодиётига бўлган муносабатни янги-ча белгилашда, адабий ҳаракатни, ўзбек совет адабиёти жанрлари тараққиётини юқори кўтаришга даъват этишда, адабий танқиднинг яхшиланишига тўртки беришда муҳим роль ўйнади.

Албатта, бу йилларда танқидчиларнинг зиммаларига тушган вазифаларни бажаришлари қийин бўлди: уларга очилмаган йўл билан боришга тўғри келди. Фақат меҳнат ва ўқиш-ўрганиш орқали марксизм-ленинизм идеологиясини эгаллаш ва уни адабиётшуносликка ижодий тадбиқ этишга уриниш натижасида ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигига асос солинди. Вазифа масъулиятли ва оғир эди. Аммо бунинг бажариш йўлида марксизм-ленинизм таълимоти, Коммунистик партиянинг санъат ва адабиёт соҳасидаги доно раҳбарлиги ва улўф рус танқидчилиги ва адабиётшунослигининг

---

¹ Р. Ма ж и д и й. Адабий ҳаракатни қайтадан қуриш йўлида. (Мақолалар тўплами.) Ўздавнашр, Тошкент, 1933 й.

бой тажрибаси ва шонли традицияси мавжуд эди. Бу раҳбарлик ва тажрибаларга суяниб, классик меросни ўрганишда, ҳозирги замон совет ёзувчиларининг ижодини текшириш ёки ўзбек классик ва совет адабиёти тарихининг айрим этапларини ўрганишда белгили муваффақиятларга эришилди.

Сотти Ҳусайн 30-йилларда вульгар социологик характердаги нуқсонларни аста-секин бартараф эта боради. Унинг адабий-танқидий ижоди умум маданий, сиёсий-маънавий ва адабий юксалишимиз билан бирга юқори босқичга кўтарилади.

Коммунистик партия, совет ва партия матбуоти танқид ва адабиётшуносликдаги вульгар социологик хатоларни тугатишда мислсиз ёрдам беради, классик адабиётга менсимай қараш ҳоллари йўқола боради. Бу Сотти Ҳусайн ижодида ҳам яққол кўзга ташланади. Унинг Навоий, Муқимий, Ҳамза Ҳакимзода ва бошқа ёзувчилар ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳозиргача қимматини тўла сақлаган мақолалари яратилади.

С. Ҳусайн талай мақолалари ва илмий ишларини Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёт йўлини ўрганишга бағишлади. Бу асарларида ўзбек совет адабиётининг ривожини бу адабиётнинг асосчиси, шоир, драматург Ҳамза Ҳакимзода ижодий методи йўлида боришини далиллаб берди. Яшин, Собир Абдулла ва бошқа драматурглар ижодини, драма ва либреттолари кенг таҳлил қилиш намуналарида ҳам Ҳамза Ҳакимзода адабий традицияларининг ижодий давом эттирилишини аниқ кўрсатиб берди, ижоднинг партиявий, халқчиллик принципларини, халқ ҳаётининг янгилик сари илгариллашига актив таъсир кўрсатишини, ижобий қаҳрамоннинг ҳужумкорлик табиатини алоҳида таъкидлади.

Сотти Ҳусайн ўз танқидий мақолаларида ижодкорларнинг янги киши образини яратиш устида иш олиб боришларини алоҳида диққат билан кузатди. К. Яшиннинг «Икки коммунист» драмасида (1928 йил варианты) граждандар уруши қаҳрамонларининг ижобий образини яратила бошлаганини мамнунлик билан таъкидлайди.

У Фулом Зафарийнинг эскича феодал урф-одатларининг чиркинлигини кўрсатган «Ҳалима» пьесаси ва унинг постановкасида эскиликка қарши кураш тасвирланишини маъқуллайди, инқилобнинг ўсишига тўсқинлик қилувчи ғовларни ўртадан кўтариб ташлашга бўлган

умумдемократик, халқпарварлик интилишларни қўллаб-қувватлайди. Аммо конфликт ва сюжет чизиқлари аниқ эмаслигини, ижобий қаҳрамонларнинг ғоят ожизлигини, адолатсизлик, ёвузлик қаршисида курашсиз қурбон бўлишни қоралайди. Мунаққид ёзади: «...Катта камчилик курашни олиб боришда катта ва кичик чизиқ чиза олмаслик, воқеаларнинг боғланишини, турмушни ишонтирарли даражада идора қила олмасликдан иборатдир... Ҳўйнинг бошланишига қараганда, бутун фожиани олиб борувчилар Неъматжон билан Ҳалима бўлиши керак. Аммо асарнинг қурилиши буни ифода қила олмади. Натижада Неъматжон билан Ҳалима курашмасдан, талашмасдан ўладилар. Бундай катта нуқсон — чўлтоқлик режиссёрни ҳам жуда қийнаган» («Ўзбек театри», тўплами, 1929 йил, 60-бет). Кўриниб турибдики, танқидчи Сотти Ҳусайн санъат ва адабиётимиздаги ҳар бир янги ҳодисани қувонч билан қарши олди. «Лайли ва Мажнун» операсининг яратилиши билан маданиятимиз, санъатимиз жаҳон адабиёти ва санъати ютуқларига тенглашаётгани ҳақида илҳом ва ишонч билан ёзди ва кенг муқоясалар билан буни асослади.

У «Майсаранинг иши», «Тор-мор», «Номус ва муҳаббат», «Гулсара» ва бошқа спектакллар, музикали драмалар ҳақида ёзар экан, том маънода театр танқидчиси сифатида ҳам ўзини кўрсатди.

Ёзувчиларнинг биринчи республика Бутуниттифоқ съездларига тайёрланишлари адабий танқиднинг кўтарилишига жиддий таъсир кўрсатган эди.

Ҳамид Олимжон «Ёзувчининг савиясини кўтарайлик», «Социалистик реализмни эгаллаш йўлида» (1933), «Адабиётимизнинг тикка кўтарилиш даврида» (1934), «Адабиёт ва халқ»¹ мақолаларида материалистик эстетика принципларини пропаганда қилди, адабиёт идеология формаларидан бири эканлиги, унинг халқ ҳаёти билан боғлиқлиги, тарбиявий ролини алоҳида таъкидлади. У ўзбек совет адабиётида реалистик принципларнинг тўла ғалаба қилиши, партиявийлик ва халқчилликнинг юқори бадий формада ифода этилиши учун курашди; адабий асарларни давримиз талабларига қанчалик жавоб бериши, ҳаёт ҳақиқатини порлоқ келажак

¹ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. Учинчи том, Т., 1960 й., 175—192; 203—211; 283—286-бетлар.

нурлари билан ёритиши жиҳатидан баҳолади, социалистик ҳаёт ҳақиқатини қизғин ҳимоя қилди. У «Ўзбек шўро адабиётининг йўли социалистик реализм йўли» эканини, «у кундан-кун турмушдаги ҳақиқатни» тўғри ва чуқур англашга яқинлашаётганини¹ қайта-қайта уқтирди.

Ойбек 30- йилларда (ва кейин ҳам) Ҳамид Олимжон каби бадий ижод соҳасидаги ишини танқидий ва илмий-тадқиқот-иши билан қўшиб олиб борди. Унинг ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги масалаларига доир 40 дан ортиқроқ мақола ва асарлари бор.

20- йилларнинг охири 30- йилларнинг бошида вульгар социализм тарафдорлари поэзиянинг специфик хусусиятларини менсимай, шеърятдан лирик кайфиятни сиқиб чиқаришга уриндилар. Ойбек ўз адабий-танқидий қарашларида тобора социалистик схемалар доирасини ёриб, марксча-ленинча эстетик принципларни пухтароқ эгаллашга интилди. Унинг «Социалистик лирика учун»² деган мақоласи шу интилиш ва излаишнинг натижаси сифатида майдонга келди. Мақолада Ойбек шоир ички кечинмаларини ҳаяжон билан ифодаловчи янги замон лирикасини яратиш проблемасини кўтариб чиқди; лирикага идеалистларча қарашнинг турли кўринишларини фож этиб, лириканинг энг яхши фазилатларини замона билан ҳамнафас бўлишда, жонли халқ ҳаёти билан мустаҳкам боғланишда кўрди. У Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ҳасан Пўлат сингари шоирларнинг лирик шеърларини анализ қилиб, уларнинг ғоявий-эстетик қимматини халқ ҳаётини акс эттириш, социализм қурилиши пафосини куйлаши билан белгилайди.

Ойбек М. Горькийнинг бадий адабиётнинг тили масаласидаги назарий концепциясига асосланиб, ўзбек адабий тилининг софлиги, аниқлиги, чуқур халқчиллиги, ифодалилиги ва ёрқинлиги учун курашди. У тил ва термин масалаларида ҳам жонли халқ тили бойлигидан фойдаланиш йўлини ҳимоя қилди ва сунъийликни, ўзбек бадий (ҳатто илмий адабиёти тилини халққа ўзлашмаган арабча-форсча сўзлар билан тўлдиришни қаттиқ қоралади. Унинг «фалсафий терминлар устида

¹ Шу китоб, 211-бет.

² «Ўзбекистон шўро адабиёти», 1933 й., № 1.

бир қанча сўз»¹, «Ўзбек поэзиясида тил»² деган мақолалари ҳалига қадарли актуаллигини йўқотган эмас.

Ойбек «Сўнгги йилларда ўзбек поэзияси»³ мақола-сида ўзбек шоирлари диққатини поэтик маҳоратни мукамалроқ эгаллашга қаратди, уларни формалистик оғишлардан эҳтиёт қилиб, поэзиямизнинг ютуқ ва камчиликларини социалистик реализм методи позициясидан ёритиб борди.

Ойбекнинг мазкур мақоласи «Адабиёт соҳасида илмий текширишлар» (Ўзбекистон Фанлар комитети нашриёти, Т., 1934 й.), китобида босилиб чиққан эди. Бу биринчи йирик танқидий асарлар тўпламида Ойбек мақоласидан бошқа шоир Уйғун поэзияси, Октябрдан сўнгги ўзбек фольклори ҳақида ва ўзбек адабиётшунослигидаги ёт мафкураларни фош этувчи мақолалар ҳам бор эди.

1934 йил 7—11 мартда Ўзбекистон совет ёзувчиларининг I республика съезди бўлиб ўтди. Съезд адабий ҳаракатни қайта қуриш яқунлари ва Ўзбекистон совет ёзувчиларининг вазифалари ҳақида Ўзбекистон совет ёзувчилари союзи ташкилот комитетининг раиси Раҳмат Мажидийнинг докладини, ташкилий масалалар бўйича ёзувчилар союзи ташкилот комитетининг аъзоси Назир Сафаровнинг қўшимча докладини, ўзбек драматургиясининг аҳволи ва галдаги вазифалари ҳақида ёзувчи Зиё Саиднинг ҳамда ёш бошловчи ёзувчиларнинг ижоди ҳақида ёзувчи Анқабойнинг докладларини тинглади ва муҳокама қилди.

Съезд Ўзбекистон совет ёзувчилари олдида социалистик қурилишнинг барча соҳаларида актив қатнашиши, марксизм-ленинизм таълимотини, социалистик реализмни эгаллаш, кўп қиррали ранг-баранг бой совет воқелигини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш, адабиётнинг коммунистик партиявийлигига содиқ бўлиш вазифасини қўйди. Бу вазифалар танқидчилар учун ҳам дастуриламал бўлди.

1934 йил август ойида Москва шаҳрида тўпланган совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ биринчи съезди кўп миллатли совет халқининг маданий ҳаётида зўр воқеа бўлди.

¹ «Қитоб ва инқилоб», 1933 йил, № 1.

² «Қизил Ўзбекистон», 1934 йил, 14 июнь.

³ «Қизил Ўзбекистон», 1933 йил, 17 август.

Съездга Ўзбекистондан ҳал қилувчи овозга молик 11 ва маслаҳат овозига эга 5 делегат қатнашди. Булар орасида Фафур Фулом, Ҳусайн Шамс, Зиё Саид, Ойдин, Ғайратий, Р. Маждий, М. Алексеев, Н. Сафаров, Ҳасан Пўлат ва бошқа ёзувчилар бор эди.

Съезд бир қатор докладларни тинглади. Совет адабиёти ҳақидаги асосий докладни улуғ ёзувчи А. М. Горький қилди.

А. М. Горький ўзининг фактларга бой ажойиб докладада адабиёт тарихига марксистик анализ берди, совет адабиётининг маданий меросга муносабатини аниқ белгилади, буржуа санъатининг борган сари чириётганини зўр мантиқ кучи билан исботлади, социалистик реализм адабиётини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш йўллари кўрсатди. Съездда М. Горький совет адабиёти фақат рус тилидаги адабиётдан иборат бўлмай, балки кўп миллатли адабиёт эканини уқтирди. У миллий адабиётларнинг тараққиёти масалаларига алоҳида эътибор берди, миллий ёзувчиларни ўз адабий меросини ва жумладан халқ ижодини чуқур ўрганишга чақирди.

М. Горькийнинг съездда ва ундан кейин ёзган қатор адабий-танқидий мақолалари, доклади ва «суҳбат»лари, съездда адабиёт жанрлари бўйича қилинган докладлар ва нутқлар совет адабиётшунослигининг йўналишини белгилашга, социалистик реализм назариясини ишлашга зўр ҳисса қўшди.

Съезддан кейинги йилларда фольклорнинг гоёвий-эстетик аънаналарини ўзлаштиришга фақат бадиий адабиётгина эмас, балки илмий адабиётда ҳам катта аҳамият берилди. Ўзбек халқининг оғзаки-поэтик ижодини ўрганиш соҳасида катта ишлар қилинди. Ҳоди Зарифов бошчилигида фольклор экспедициялари уюштириш, ўзбек халқи ижоди материалларини тўплаб, чоп этиш ва илмий текшириш ишлари қизиқ кетди. Ўзбек фольклори материаллари Умумиттифоқ миқёсида ёйила бошлайди. А. М. Горький таҳрири остида чиққан «СССР халқлари ижоди» (Москва, 1935) тўпламига ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодидан намуналар киритилди. Шу билан «Правда» газетасида (15 апрель, № 104) Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Ўртоқ Ленин» достонидан парча босилади ва ҳоказо. Марказий ва республика журналлари ва илмий тўпламларда ўзбек фольклори тўғ-

рисиди мақола ва тадқиқотлар бериб борилди. Булар ичида Ҳоди Зарифовнинг «Ўзбекларда Октябрдан кейинги оғзаки адабиёт», «Равшанхон достони ҳақида», Отажон Ҳошимовнинг «Октябрдан бурунги фольклор», Буюк Қаримовнинг «Ўзбек халқининг оғзаки ижоди», Ҳамид Олимжоннинг «Мардлик, муҳаббат ва дўстлик достони», Гафур Гуломнинг «Фольклордан ўрганайлик» деган ишлари ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодиётини илмий асосда ўрганишнинг дастлабки жиддий ютуқлари эди. Ҳ. Зарифов, Б. Қаримов, М. Афзалов ва бошқаларнинг бахшилардан Эргаш Жуманбулбул, Пўлкан, Фозил шоир, Қурбонота кабиларнинг ижодларини танитишлари ҳам эътиборга сазовордир. Шулар қаторида яна «Ўзбек совет фольклоридан намуналар» (тўпловчилар: Ҳ. Зарифов, Ш. Ражабий, Т., 1935 й.), «Ўзбек фольклори» (1 китоб, тўпловчи Ҳ. Зарифов, Т., 1940 й.), «Ўзбек халқ эртаклари» (тўпловчи Б. Қаримов, Т., 1939) ва бошқа китоблар нашр этилди.

О. Ҳошимов Ўзбекистон совет ёзувчилари союзининг пленуми (1935) да «Ўзбек фольклори тўғрисида» доклад қилди. Бу доклад фольклор соҳасида олиб борилган жиддий илмий тадқиқотнинг якуни эди. У мана шу сарлавҳа остида «Социалистик фан ва техника» журнали (1935, 7-сон), «Октябрдан бурунги фольклор» номи билан «Совет адабиёти» (1935, 7—8-сонлар) ва рус тилида «Литературный Узбекистан» (1935, кн. № 1 и 4-5) журналида босилиб чиқди.

Мазкур мақолаларда ўзбек фольклорининг чуқур халқчил моҳияти очиб берилди. Фольклор асарлари юксак бадиий ижод намуналари эканлиги, уларда «кенг омманинг яшаши учун кураши, умидлари ва кутувлари, идеялари, ҳислари акс этган»лиги ёрқин мисоллар билан батафсил таҳлил қилинди. Айни замонда, фольклор материаллари тарихий ва социал синфлар нуқтаи назардан ҳам буюк аҳамиятга эгадир. Уларда халқнинг бой маънавий-руҳий дунёси гўзал образларда бадиий ифодалангани каби, маълум социал-тарихий даврнинг муҳим ҳусусиятлари ҳам ўз аксини топгандир. «Агар совет даври фольклори Октябрь инқилоби, социализм учун ўзбек меҳнаткашларининг курашларини ва бу кураш натижасида уларда бўлган ўзгаришларни акс этса, хонлик-чоризм даври фольклори кенг халқ оммасининг эксплуататорлар томонидан эзилишини, хор бўлишини

ва уларга қарши турли шаклларда курашишни кўрсатади». Шунинг билан бирга, муаллиф ҳар бир давр фольклорининг баъзи бир қисмига ёт идеологиянинг таъсири бўлганини, шу сабабли ўзбек оғзаки адабиётидан, «кенг меҳнатқаш, эзилганлар оммаси оғзаки ижодидан... ниқилобий ҳам инқилобий-демократ элементларни ва реакцион, аксилинқилобий «элементларни» ажратиб олиш зарурлиги» масаласини ўртага қўйди. Шу равишда О. Ҳошимов ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодиётини марксча-ленинча таълимот асосида атрофлича ўрганиш масалаларини кўтариб чиқди.

Отажон Ҳошимов бадий ва илмий асарлар таржимаси билан ҳам қизиқди. У С. Паластров, Буюк Каримов билан бирга Ғайратий, Ойбек, Шайхзода шеърларининг рус тилига қилинган таржималари ҳақида, уларнинг қанчалик оригиналга яқинлиги тўғрисида махсус мақола билан майдонга чиқди. («Қизил Ўзбекистон», 1934 йил 11 март). У улуғ рус ёзувчиси А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърининг романининг Ойбек томонидан ўзбек тилига қилинган таржимаси тўғрисида мазмундор сўзбоши ва мақола ёзди («Қизил Ўзбекистон», 1937 йил 11 февраль). У Пушкин асарлари, жумладан, «Евгений Онегин»нинг ўзбек тилига қилинган таржимасининг миллий адабиётни бойитишдаги аҳамияти, поэтик таржима принциплари, шоир Ойбекнинг бадий таржимада эришган ажойиб муваффақияти ва маҳорати, таржимада содир бўлган баъзи бир жузъий камчиликларни кўрсатиб берди.

О. Ҳошимов «Маркс, Энгельс санъат тўғрисида» китоби (Ўзкомпартия нашриёти, Тошкент, 1934) таржимасининг ташаббускори, таржимонлардан бири ва муҳарири бўлди.

Ҳамиша замон билан ҳамнафас бўлган, қайноқ адабий жараён ичида етила борган О. Шарафиддиновнинг танқид ва адабиётшунослик, айниқса Навоийшунослик соҳасидаги фаолияти баракали, сермахсул бўлди. У биринчилардан бўлиб Урта ва Олий ўқув юртлари учун дарслик ва хрестоматиялар тузар экан, ўзбек совет ва классик адабиётининг машҳур намояндалари ҳаёти ва ижодини синчковлик билан ўрганди, уларнинг асарларини мустақил равишда ташкил этишга ва баҳолашга журъат этди. Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Лоҳутий, Ғафур Ғулом, Ойбек, Уйғун, Яшин, Абдулла

Қаҳҳор ва бошқаларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида берилган илк маълумотлар, Муҳаммад Солиҳ, Бобир, Убайдий, Мажлисий, Хожа, Турди, Машраб, Ҳувайдо, Амир, Гулханий, Мужрим Обид, Мунис, Увайсий, Нодира, Хон, Хиромий, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Фируз, Комил, Завқий ва ҳоказо шоир, ёзувчилар ҳақидаги биринчи адабий-биографик материаллар шулар жумласидандир.

Лекин ўзбек классик ва совет адабиёти ҳамда ёзувчилари ижодини ўрганиш жабҳасида собит қадам пионерларидан бири бўлган Олим Шарафиддинов (ва у кабилар)га биринчи йўл очиш нақадар сермашаққат бўлди, кўмилиб, яшириниб ётган, теша тегмаган адабий хазина манбаларини қидириб топиб, улардан қимматли дурдоналарни ажратиб олишга, қатралаб маълумот тўплашга тўғри келди. Бу оғир ва шарафли иш жараёнида баъзи ноаниқ кузатишлар, фактларни нотўғри кўрсатиш пайтлари ҳам бўлди, албатта.

О. Шарафиддинов айрим ёзувчилар ижодини текшириш билан қаноатланмасдан, тобора тарихий-адабий жараёни ўзлаштиришга, адабий ҳаракат ва йўналишларнинг тарихий такомилни кўрсатишга ҳам интилди. «Литературная энциклопедия»нинг X томида рус тилида босилиб чиққан (1937) «Ўзбекская литература» деган мақоласи, Сотти Ҳусайн билан ҳамкорликда ёзилган, «15 йил ичида ўзбек совет адабиёти» тўпламида нашр этилган «Ўзбек адабиёти» асари шундай изланишларнинг маҳсули эди.

О. Шарафиддинов кўп қиррали адабиётшунос эди. У адабий танқидчи сифатида ўзбек совет адабиёти масалалари билан жиддий шуғулланди. Унинг «Абдулла Қодирий романи «Ўтган кунлар» («Ёш ленинчи», 1928 йил 8 февраль), «Баҳор севинчлари» («Шарқ ҳақиқати», 1930 йил 14 ва 15 август), «С. Айний ижоди ва фаолияти» («Ёш ленинчи», 1935 йил 10 декабрь), «Кеча ва кундуз» романи ҳақида» («Қизил Ўзбекистон», 1936 йил 6 август) каби мақолалари замонавий адабиётнинг долзарб ижодий масалаларини ёритишга бағишланди.

Олим Шарафиддинов ўзбек совет адабиётшунослиги соҳасига чет назарияларнинг суқулиб киришига, адабиёт тарихи ва улуғ Навоий ижодиётини сохталаштиришга қарши қатъий кураш олиб борди. У «Навоий ижодининг хато талқинларига қарши» сарлавҳали мақоласида адабиётшунос А. Саъдийнинг «Символизм тўғрисида»

деган китобини таҳлил қилиб, унинг Навоий ижодиёти-нинг тасаввуфий мистик қарашларидан, символизмдан иборат қилиб талқин этилиши, улуғ шоир яратган об-разларни «илоҳий ишқ» симболи қилиб кўрсатишга ури-нишини рўйрост очиб ташлайди. «Бир реакция наза-рия тўғрисида» номли мақоласида эса иккинчи бир адабиётшунос — Миён Бузрук Солиҳовнинг зарарли чиқишларини, адабий меросга, ўзбек совет адабиёти тараққиётига, рус адабиёти таъсирига нигилистик му-носабатда бўлишини, мураккаб, тарихий ва замонавий адабий ҳодисаларни уладаси чиққан, чалкаш идеалистик ва формалистик тушунчалар билан изоҳлашини аёвсиз фош этади.

Лекин заҳматкаш, изланувчан ва талабчан олим ўз фаолиятининг энг кўп қисмини улуғ шоир ва мутафак-кир Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини текширишга ба-ришлади.

Бу текширишни у биринчи адабий манбалар — На-воийнинг қўлёзма ва чоп этилган асарлари ҳамда за-мондошларининг китобларини объектив равишда ҳа-лоллик билан ўрганишдан бошлади. Олимнинг бу ишга жасорат билан киришишга 1937 йил май ойида Москва-да ўтказилган ўзбек санъати ва адабиёти декадаси якунлари муносабати билан «Правда» газетасида эълон қилинган «Ўзбек санъатининг тантанаси» сарлавҳали бош мақола янада руҳлантирди.

Зотан мазкур мақолада ўзбек халқининг ўтмишда яратган бой адабий меросидан кенг фойдаланиш зарур-лиги таъкидланган эди. «Ўзбекистон халқи,— дейилган эди бош мақолада,— бир вақтлар жаҳоннинг илғор халқларидан эди... Бу халқ Юнонистон ва Хитой, Ҳин-дистон ва Эрон қадимий маданиятларининг умумий ҳаёти билан бирга яшаган. У бирлашган жаҳон мада-ниятини яратишда тенг ҳуқуқли бўлиб қатнашган» (1937 йил 27 май). 1938 йилда тузилган Навоий юбилейи ко-митетида катта илмий ходим бўлиб ишлаб турган О. Шарафиддинов юбилейга қизғин тайёргарлик кў-риш тадбирларида актив қатнашди. У Навоийнинг ҳаё-ти ва ижодиёти устидаги тадқиқотини жадаллаштирди.

У улуғ Лениннинг маданий меросдан фойдаланиш ҳақидаги гениал таълимотига асосланиб, Навоий даври, ҳаёти ва ижодига доир маъхазларни, материалларни ва тадқиқотларни танқидий кўз билан қайтадан қараб

чикди. Мирхонднинг «Равзатус-сафо», Хондамирнинг «Ҳабибус — сияр», «Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро», Бобирнинг «Бобирнома», Восифийнинг «Бадоеул вақоеъ» ва яна талай манбаларни синчиклаб ўрганди. М. Никитский Белин, Н. Ильминский, В. Бартольд, Е. Бертельс. А. Семенов ва бошқа шарқшуносларнинг ишларини такрор кўздан кечирди. Изланувчан тадқиқотчи Навоий асарлари ва биринчи манбалар ичига чуқур кириб борган сари, улуғ мутафаккир ижодини камситиб, уни озарбайжон, форс-тожик классик шоирларининг тақлидчиси қилиб кўрсатувчилар, унинг образларида аллақандай мавҳумийлик, «илоҳий ишқ», тасаввуф қидирувчилар, улуғ шоир ижодига не-не тухматларни тўнкаб, унинг асарларини ҳақоратлаш даражасига етиб, шоирга ҳоким табақалар маддоҳи, айш-ишрат, май-маҳбуб куйчиси деб қаровчилар нақадар ноҳақ эканликлари тадқиқотчига беш панжадай аён бўлди. У Навоий ижодининг мазмунига, образларининг тигиз-мағизига, гуманизм, адолатпарварлик, эзгулик ғоялари, оддий кишиларга хайрихоҳлик, меҳр-муҳаббат туйғулари, парчаланиб кетган юртини бирлаштириш, халқни зулм ва ситамлардан озод этиш орзуси сингиб кетганига тўла ишонч ҳосил қилди. Шундан сўнг О. Шарафиддинов «Алишер Навоийнинг ёрқин ҳаётига, унинг халқ манфаати йўлида олиб борган кенг фаолиятига» доир ўша вақтда қўлга киритган маълумотларга суяниб, ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири ҳақида анча кенг ва яхлит тасаввур бера оладиган биринчи жиддий илмий-оммабоп асар яратди. Асар 1939 йилда Ўзбекистон ССР Фан комитети нашриёти томонидан китоб ҳолида босилиб чиқарилди.

* * *

Адабий танқид 30- йиллар давомида Тошкент ва бир қанча область марказлари саҳналарида қўйилган оригинал ва таржима асарлар босилиб чиққан китоблар ҳақида систематик равишда фикр билдириб борди. Умаржон Исмоиловнинг «Пахта шумғиялари» ва «Рус-там», Анқабойнинг «Шодмон», Зиё Саид ва Н. Сафаровнинг «Тарих тилга кирди», З. Фатхулиннинг «Сотқинлар», «Ғунчалар», К. Яшиннинг «Тор-мор», «Ендірамиз», «Номус ва муҳаббат», «Гулсара», Собир Абдулланнинг

«Тоҳир ва Зухра», Н. Сафаровнинг «Уйғониш» ва бошқа пьесаларнинг саҳналаштирилиши ўзига яраша баҳосини олди.

30-йилларнинг ўрталарида йирик проза асарлари — Хусайн Шамснинг «Душман», С. Айнийнинг «Қуллар», А. Қаҳҳорнинг «Сароб» романлари майдонга келди. Булар ҳақида Саидгани Валиев («Душман тўғрисида», «Қизил Ўзбекистон», 1936 йил 6 январь), М. Шайхзода («Қулбоболар ва ҳур болалар», «Совет адабиёти», 1936, № 2), Ю. Султонов («Сароб», «Қизил Ўзбекистон», 1937 йил 17 ноябрь), Т. Жалолов («Сароб», «Қизил Ўзбекистон», 1939 йил 12 ноябрь) ва Мажидий («Сароб» тўғрисида, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, № 5) лар ёздилар.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романига адабий танқиднинг муносабати ҳар хил ва қарама-қарши бўлди. Гап шундаки, «Сароб» романи босилиб чиқиши билан «Ёш ленинчи» газетасида Ҳ. Мусаевнинг ромanning ғоявий-бадний фазилатлари, миллатчиларни фoш қилувчи пафосини бутунлай инкор этган, автор қараши билан салбий «қаҳрамон» Саидийники аралаштириб юборилган, ўта нигилистик мақола пайдо бўлди. Унга жавобан ёзилган Ю. Султонов мақоласида берилган ижобий баҳо билан мақоланинг хулосасида айтилган фикр, яъни «асар миллатчилик руҳида ёзилган» дейиш мантиқан бир-бирига ҳеч ёпишмайди. Натижада «Сароб» романи ҳақида (1939 йил) диспут ўтказилиб, асарнинг ютуқлари ҳам, нуқсонлари ҳам борлиги кўрсатилди. Т. Жалолов ва Р. Мажидий мақолаларида адабий жамоатчиликнинг фикрлари ҳисобга олиниб, ромanning биринчи варианты ҳақида маълум даражада ижобий мулоҳазалар билдирилди.

Балоғат сари кўтарилган шоирлардан Ғафур Ғулom, Ҳамид Олимжон ва Ғайратийларнинг ижодий тақомули ва Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг реалистик хусусиятлари тўғрисида дастлабки батафсил маълумот «Ижодий ўсиш йўлида» тўпламида берилди (Фанлар комитети нашриёти, Т., 1936).

Адабий танқид ўз умумий йўналишида кўпгина ўзбек ёзувчилари ижодининг аҳамиятини тўғри тушуна олди. У социалистик реализм адабиётига хизмат қилиш ва оммани коммунизм руҳида тарбиялаш йўли билан юксалди, бадний адабиётнинг ўсишига, ижоднинг халқ

турмуши билан, социалистик воқелик билан боғланишига ёрдам бериб келди, у 30- йилларнинг охирига қадар Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Фафур Гулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Яшин, Шайхзода ва бошқа бир қанча ёзувчилар ижодларининг халқчиллиги, гоъвий-эстетик, бадий воситаларининг пухталиги ва ҳоказо муҳим фазилатларини тўғри баҳолай олди.

30- йилларнинг охирларигача ўзбек адабиёти жанрларининг ривожланиш йўлини маълум даражада умумлаштирувчи ишлар ва айрим совет ёзувчилари ижоди ҳақида яхлит тасаввур берувчи алоҳида китоблар майдонга келади. «15 йил ичида ўзбек совет адабиёти» тўплами (Сотти Ҳусайн ва Олим Шарафиддинов таҳрири остида. ЎзССР Давлат нафис адабиёт нашриёти, Т., 1939) га кирган: «Ўзбек адабиёти» (О. Шарафиддинов, С. Ҳусайн), «Ўзбек совет поэзияси 15 йилда» (Ҳ. Ёқубов), «Ўзбек совет прозаси» (Ю. Султонов), «Ўзбек совет драматургиямизга умумий бир қараш» (С. Ҳусайн), «Болалар адабиёти тўғрисида» (Ш. Сулаймон, Ғ. Қаримов), «Ўзбек фольклори» (М. Афзалов, Б. Қаримов), «Адабий тилимиз ҳақида» (Ҳ. Ғозиев) мақолалари, Ойбекнинг «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» (Фанлар комитети нашриёти, Т., 1935), Ю. Султоновнинг «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий» (шу нашриёт, 1941) китоблари шулар жумласидандир.

1939 йилда биринчи марта Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг юбилеи (туғилганига 50, вафотига 10 йил) кенг миқёсда нишонланди. Унинг драматург К. Яшин қайта ишлаган «Бой ила хизматчи» драмаси ва «Холисон» пьесаси Ҳамза номидаги Академик драмтеатрида, «Майсаранинг иши» музикали комедияси Муқимий номидаги театрда қўйила бошлади. Улар ҳақида ижобий рецензиялар ёзилди. Сотти Ҳусайннинг бирида «Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва фаолияти», иккинчисида «Ҳамзанинг драматик асарлари» деган сўзбошиси билан Ҳамза Ҳакимзоданинг иккита «Танланган асарлари» нашр этилди. Яна газета ва журналларда унинг ҳаёти, поэтик ва драматик ижоди, композиторлик ва режиссёрлик фаолияти ёритилиб борди. Бу йилларда Ҳамза Ҳакимзода номини ва ижодини ёйиш ва танитишда К. Яшин, Сотти Ҳусайн, Шокир Сулаймон, Ю. Султонов, Тўхтасин Жалолов, Шариф Ризо биринчилардан бўлдилар.

Адабий танқид совет кишиларини ҳар қандай қийинчиликларни енгиб, социализм галабаси учун сафарбар этишда бадний адабиёт билан бир сафда борди, унга асқотди ва социалистик реализм, коммунистик партиявийлик принциплари асосида мустаҳкамланди, чиниқди.

Бу даврда марксистик адабиёт назарияси кенг пропаганда қилинди ва ўзбек адабиёти материали асосида ишлана борди. Отажон Ҳошимов таҳрири остида бир группа адабиётшунослар «Маркс ва Энгельс санъат ҳақида» китобини таржима этиб чиқардилар. Иззат Султонов томонидан адабиёт назарияси бўйича дарслик ёзилиб, айрим китоб ҳолида 1938 йилда нашр этилди. Бундай қўлланмага бўлган эҳтиёж шу қадар зўр эдики, тезда бу дарслик яна қайта нашр этилди (1940).

30-йилларнинг охирига қадар адабий танқид ва адабиётшуносликда маълум даражада ихтисосланиш бошланди ва совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган бу жанрларнинг ютуқ ва вазифалари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг адабиёт тўғрисидаги қарорларида ва ёзувчиларнинг II съездида белгили ифодасини топди.

ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети ва ЎзКП(б) МҚ томонидан 1938 йил майда қабул қилинган «Ўзбекистонда санъатни янада ривожлантиришнинг тадбирлари ҳақида» ва 28 майда қабул қилинган «Ўзбекистонда болалар ва ёшлар адабиётининг нашр қилинишининг аҳволи ҳақида» деган қарорлари ҳамда ЎзКП(б) МҚ нинг 1938 11 сентябрда Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг иши ҳақида қабул қилган қароридан мана шу вазифалар ҳақида сўзланган ва ўзбек совет адабиётини ривожлантиришнинг конкрет тадбирлари белгиланган эди.

Совет ёзувчилари олдида турган вазифаларни муҳокама қилиш учун 1939 йил апрель ойида Тошкент шаҳрида Ўзбекистон совет ёзувчиларининг II республика съезди тўпланди. Съезд 5 кун (23—27 апрель) давом этди ва ВКП(б) нинг XVIII съезди қарорлари муносабати билан совет адабиётининг вазифалари ҳақида СССР Совет ёзувчилари союзи Ўзбекистон комиссиясининг раиси С. Д. Метславскийнинг докладини, ўзбек адабиётининг аҳволи ва Ўзбекистон совет ёзувчилари союзининг вазифалари ҳақида союз ташкилот комитетининг масъул секретари Эминжон Аббоснинг докла-

дини ва союз ташкилот комитетининг аъзоси, УзССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Санъат ишлари бошқармасининг бошлиғи Воҳид Зоҳидовнинг қўшимча докладини, Навоий ва адабий мерос проблемаси ҳақида адабиётшунос Олим Шарафиддиновнинг ва ўзбек фольклори ҳақида шоир Гафур Ғуломнинг докладларини тинглади ва муҳокама қилди. Шу равишча Ўзбекистон совет ёзувчиларининг иккинчи съездида ўзбек адабиётшунослигининг айрим тармоқлари тўғрисида махсус докладлар қўйилиб, кекса ёзувчи Садриддин Айний, адабиётшунослардан Сотти Хусайн, профессор А. Саъдий, Иззат Султон, тилшунос олим А. К. Боровков улуғ ўзбек шоири Навоий ижодини ўрганишнинг турли масалалари юзасидан, ёзувчи Уйғун эса ўзбек фольклори асарларининг ижрочилари юзасидан музокараларда қатнашдилар.

1940 йилда Ойбекнинг машҳур «Қутлуғ қон» романининг эълон қилиниши танқидий фикрни жонлантириб юборди. Роман юзасидан вақтли матбуот саҳифаларида қатор мақола ва рецензиялар босилди. Улардан энг муҳими шоир М. Шайхзоданинг «Адибнинг ютуғи» деган мақоласидир («Еш ленинчи, 1941 йил 23 май»). Мақола автори роман образлари бутун индивидуал хусусиятлари билан тўлиқ ва ёрқин тасвирланганини кўрсатиб берди. Романда колониал Туркистондаги ўзбек халқи ҳаётини ижобий ва салбий персонажларнинг характерлари орқали кескин тўқнашувларда ҳаққоний тасвирланишини М. Шайхзода санъаткорнинг ажойиб ютуғи ва ўзбек реалистик прозасининг энг йирик ҳодисаси деб билади.

Т. Жалолов «Қора ўтмишнинг ёруғ ойнаси» мақола-сида («Қизил Ўзбекистон», 1941 йил 18 апрель) «Қутлуғ қон»да бир-бирига қарши қўйилган социал синфлар, табақалар ва кишиларнинг образлари нақадар зўр маҳорат билан чизилганини кўрсатиб, ҳайратда қолганини билдиради. Адиб бойлар эксплуатацияси, пул-капитал ҳукмронлиги, мунофиқлик асосига қурилган ижтимоий тузумни фош қилиш жараёнида меҳнаткаш табақалар, айниқса бош қаҳрамон Йўлчининг ички дунёсини, кечинмаларини, маънавий ўсишини кенг тасвирлай олган. Лекин танқидчи ёзувчининг қаҳрамони Йўлчининг рус большевиғи Петров билан қамоқда учрашиши ва дўстлашиши картинасини ўзбек адабиётида сийқа-

лашиб қолган ва зўрма-зўраки киритилган «ямоқ» парча деб топади. Жалоловнинг романга тўнкаган бу нуқсон ва муаллифнинг «узун-ўзун жумлалар» тузишга бўлган эътибори мантиқий далилланмаган эди.

«Қутлуғ қон» романи образларини асарнинг ғоявий-эстетик вазифаларидан ва композицион ҳамда услубий яхлитлигидан узиб олиб «кўриш» танқидчи Виленскийни чалғитди ва «Ойбекнинг биринчи романи» деган мақоласида («Литература и искусство Узбекистана», 1941, январь-февраль) унинг романга нисбатан айтган ҳамма мақтовларини Ерматдан бошқа ижобий персонажларга ноғўя ёпиштирган нуқсонлари чиппақка чиқаради; асарнинг бадий қимматини ноҳақ камситишга олиб келади.

Шу тариқа 30-йилларда ўзбек адабиётининг юксалиши фонида адабий танқид сон ва сифат жиҳатидан кўтарила борди. 20-йилларнинг ўрталаридан ўз ижодларини бошлаган профессионал танқидчилар бу йилларга келиб вояга етдилар.

* * *

30-йилларда ўзбек совет адабиётининг ғоявийлиги учун кураш жараёнида ёт мафкура қолдиқларига ва адабий танқиддаги ҳар хил механистик қарашларга қарши ўт очиш давом этди. Бунинг ифодаси ўлароқ Ҳамид Олимжоннинг «Марксизм нуқоби остида меньшевизм», «Уқиш ва ўрганишнинг қийинчиликлари тўғрисида» (1932), «Фош қилиш эмас, хаспўшлаш» (1934), «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» (1936)¹; Ойбекнинг «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-ўйқитчиликка қарши ўт очайлик»², Уйғуннинг «Адабиётда меньшевизм кўринишларига қарши»³ номли китоби, Отажон Ҳошимовнинг «Ўзбек шўро адабиётида пролетариат дунёқараишини эгаллаш ҳақида чет таъсирлар билан курашиш масаласи»⁴ ва «Ўзбек шўро адабиётида пролетариат

¹ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. Учинчи том. ЎзССР Бадий адабиёт нашриёти, Т., 1960; 135—165; 193—202; 220—261-бетлар.

² «Китоб ва инқилоб», 1933, № 6—7.

³ Уйғун. Адабиётда меньшевизм кўринишларига қарши. Ўздавнашр, Т., 1935.

⁴ «Китоб ва инқилоб», 1932, № 2.

дунёқарабини эгаллаш ҳамда чет таъсирлар билан кураш»¹, Ҳамид Олимжон ва Уйғуннинг «Ҳарбий коммунизм даврида ўзбек буржуазияси»², Р. Мажидийнинг «Адабий танқид тўғрисида»³, О. Шарафиддиновнинг «Бир реакцион назария тўғрисида»⁴ деган мақолалари ва яна бир қатор ишлар майдонга чиқди. Бу ишларда адабиётдаги вульгар социологик, механистик ва идеалистик қарашларнинг сарқитлари танқид қилинди, бадий образнинг социалистик воқеликка, янгиликнинг эскилик устидан ғалаба қозонишига таъсир этиш кучи кўрсатиб берилди. Айниқса Ҳамид Олимжон ва Уйғун мақолалари ҳамда илмий ишларида адабий ижодни ақл тарозуси билан сира ўлчаб бўлмайдиган, онглиликка мутлақо бўйсунмайдиган, демакки, партия сиёсатидан ташқарида бўлган ҳодиса деб тушунувчи мунаққидлар марҳаматсиз фош этилади; адабиётдаги эклентик (қурама) йўналишларга, ундаги меньшевистик кўринишларга; вульгар социологизмни озиқлантирувчи, адабиётнинг бевосита ишлаб чиқариш жараёнидан, ёзувчи мансуб бўлган синфий муҳитдангина ўсиб чиқишини, тор синфий психика доирасини ёриб чиқиш имкониятидан ёзувчи маҳрум эканлигини даъво қилувчилар перверзевчилик асосларига зарба берилади.

Совет адабиётининг ривожланиши учун 30-йилларнинг ўрталарида ҳам формализм қолдиқлари билан кураш муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бирор шоир ижодида формалистик тенденциянинг кўриниши воқеликни ҳаққоний, аниқ ва содда тасвирлашни хиралаштирар ва бўғар эди. Формализмни танқид қилишда «Правда» газетасининг «Музыка ўрнига говур-ғувур» (1936, 28 январь) мақоласи мислсиз роль ўйнади. Формализм ва ғоясизликка қарши йўналтирилган бу мақола санъатда у билан чатишиб кетадиган натуралистик тенденцияларни ҳам танқид остига олди.

Республика вақтли матбуоти «Правда» изидан бориб («Қизил Ўзбекистон», 1936 йил 6 апрель, М. Ҳасан мақоласи: «Юзакичилик ва ҳавоййликка қарши»; «Ёш ленинчи», шу сана: «Формализм ва натурализмга қарши

¹ «Совет адабиёти», 1935, № 7—8.

² «Совет адабиёти», 1935, № 11—12.

³ «Литературный Узбекистан», 1936, кн. первая.

⁴ «Қизил Ўзбекистон», 1936, 6 июнь.

кенг халқ адабиёти учун»), бу «оқим» сарқитларига қарши ўт очди. Поэзияда формалистик беўхшовликлар поэма, ҳикоя, очерк ва драматик асарларда натуралистик тасвирлар, умумлашмаган (хом) фикрлар, майда икир-чикир, аҳамиятсиз тафсилотлар сероб эди. Ойбек (поэзияга доир), Иззат Султон (пьесаларга доир), Саидгани Валиев, Абдулла Қодирий ва Абдулла Қаҳҳор (прозага доир) мақолаларида ўзбек адабиётидаги формалистик ва натуралистик тенденциялар очиб ташланди. Бу тенденциялар ёзувчиларнинг тили ва стилидаги ғализликларда, сунъий чигал гапларда, арзимаган, бачкана, юзаки тафсифларда ҳам кўринар эдики, социалистик реализмга бегона бўлган бундай ҳодисалар аёвсиз фош этилди.

Адабиётшуносликда формалистик ва натуралистик адашишлар Миён Бузрук Солиҳовнинг «Сўфизода ва унинг ижоди ҳақида» («Ўздавнашр, Т., 1934), «Ижодий йўлимиз ҳақида» («Ўзбекистон шўро адабиёти», 1934, № 7—8), «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» (Ўздавнашр, Т., 1935) деган асарларида ўз аксини топади. Миён Бузрук поэзияда ғоя ва мазмуннинг ҳал қилувчи аҳамиятини менсимасдан, уни текширишда вазн, куй ва оҳангни асос қилиб олади. У натуралистик хулосага келиб «адабиёт кишилар характерини, психологиясини такрорлаб кўрсатиб бериш»дан нарига ўтмаслигини таъкидлайди. У феодал даври адабиёти, жадидларнинг адабий мероси ва совет адабиёти ўртасидаги принципал — ғоявий фарқни эътиборга олмай, бу адабий жараёнда миллий форма компонентларининг «кўчиб юриши» ва «такомули»ни кўради, холос.

Миён Бузрук Солиҳовнинг формалистик ҳатолари газета ва журнал саҳифаларида М. Шайхзода, Айн, О. Ҳошимов ва бошқаларнинг мақолаларида очиб ташланди. Шу йилларда Виктор Витт режиссёрлигида Ҳамза театрида ўйналган «Ревизор» комедиясининг қўйилишида содир формалистик нуқсонларни барта-раф этишда ҳам «Қизил Ўзбекистон» газетаси саҳифаларида уюштирилган мунозара катта ёрдам берди. Бундай ёт ғоявий-бадий таъсирларга қарши курашда совет адабиётининг маънавий-сиёсий ва ижодий бирлиги мустаҳкамлана ва ўса борди.

Адабий танқид ўз ривожига баъзан қуруқ социологизм, бадий адабиётнинг специфик формаларига етар-

ли эътибор бермаслик каби хато ва нуқсонларга йўл қўйди.

Лекин шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари таъсирида адабиётда тантанабозлик, партия, халқ ва коллектив ишини фақат «доҳиёна раҳбар» ташаббусига боғлаб қўйиш, ижтимоий проблемаларни жўнгина ҳал қилиш, жиддий нуқсонларни очишдан чўчиш кайфиятлари учраб тургани каби, адабий танқидда ҳам айрим пайтларда субъективизм, қироатхонлик, тарбиявий таъсир воситаларини буйруқ билан алиштириш, ижодий идеологик қайта қурилишни инкор этиш каби зарарли қарашлар пайдо бўлди. Ҳатто 1937 йил ўрталаридан бошлаб бир йил чамаси аҳвол шу даражага бориб етдики, танқидчиликни даъво қилган баъзи шахслар тутуриқсиз, бетайин ҳадиксираш йўлини тутдилар, ижодкорнинг ишидан ақли тагида бўлмаган «айблар»ни қидиришга, «душманлик» аломатларини топишга, «ижодга туҳмат қилиш»га, «найзобозлик»ка беҳуда интилдилар. Баъзи танқидчиларнинг ишида совет адабиётида воқелик билан идеал ўртасидаги муносабатни механистик равишда жўн талқин қилиш, бу икки тушунчани бир-бири билан қориштириб юбориш, бизнинг ҳаётимизда ҳам жиддий конфликтлар бўлиши мумкинлигини инкор этиш, танқидий реализм орасига бирдан иккинчисига сира ўтиб бўлмайдиган «девор» қўйиш тенденцияси бир қанча вақт давом этди. Бундай танқид адабиётда «сип-силлиқ»ликни, воқеликни жуда «бўяб», «пардозлаб» тасвирлашни, «мадҳиябозлик»ни «назарий» жиҳатдан оқлашни истар эди.

Бунинг устига социалистик қонуниятнинг бузилиши натижасида адабиётимиз бир қанча ёзувчи ва танқидчиларни йўқотди (А. Қодирий, Усмон Носир, Отажон Ҳошимов, Зиё Саид ва бошқалар).

* * *

Кенг китобхонлар оммасини қардош халқлар маданияти ва адабиёти билан яқиндан таништириш ҳам адабий танқид зиммасига тушди. Рус ва миллий адабиётларнинг ўтмишда қозонган ютуқлари хотирасига Бутуниттифоқ миқёсида буюк ёзувчилар ва ўлмас ёдномаларнинг юбилейлари ўтказилди. «Игорь жангнома-си»нинг 750 йиллигига (1938), «Сасунли Довуд» тўғри-

сидаги арман эпосига (1939) бағишланган юбилейлар, улуғ классиклар Фирдавсий (1934), В. М. Ломоносов, Н. А. Добролюбов (1936), А. С. Пушкин, Шота Руставели (1937), М. Е. Салтиков-Шчедрин, Т. Г. Шевченко, Коста-Хетагуров (1939), М. Ю. Лермонтов, Низомий-Ганжавий (1941) юбилейлари маданият байрами тусини олди. Яна бирор муҳим сана (ёзувчининг туғилгани, вафоти, асарларнинг ўзбек тилида босилиб чиқиши ёки сахнага қўйилиши) муносабати билан улуғ ёзувчилар тўғрисида вақтли матбуотда мақолалар эълон қилиниб турди. Улуғ ёзувчиларнинг ижодлари билан боғлиқ бўлган юбилей саналари асосида адабий танқид СССР ва жаҳон халқлари адабий меросини кенг равишда популярлаштирди, айрим халқлар адабиёти ўртасидаги боғланишнинг жуда қадимий эканлиги, халқлар адабиётининг ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатиши ва бир-бирини бойитишида улуғ рус адабиётининг етакчи роль ўйнаганини қайта-қайта қайд қилиб борди. Бу жиҳатдан Ҳамид Олимжоннинг «Тарас Шевченко», «Буюк санъаткор», «Толстой ва ўзбек халқи», «Жамбул ва халқ», «Эр Таргин — бахт излаган халқ образи»; М. Шайхзоданинг «Маяковский — янги тип шоир», «Қилич ва қалам», «Н. Г. Чернишевский», «Шайх Илёс Низомий Ганжавий», «Пушкин лирикаси ҳақида», «Совет поэзиясининг классиги», И. Султоновнинг «Чеховнинг ҳикоячилиги», «Пушкин ва халқ ижоди», «Буюк устоз» ва бошқа талай мақолалар диққатга лойиқдир.

1937 йилнинг феврал ойида улуғ рус шоири А. С. Пушкиннинг юз йиллиги (вафотига) жуда кенг нишонланди. Ўзбек шоир ва ёзувчилари унинг энг яхши асарларини она тилига таржима қилдилар ва улар шу санага мўлжалланиб нашр этилди. Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида жуда кўп мақолалар ёзилди ва унинг ўзбекчага қилинган таржималарининг сифати ҳақида мулоҳазалар айтилди. Булар ичида Отажон Ҳошимовнинг «Евгений Онегин»нинг Ойбек томонидан қилинган таржимаси тўғрисида ёзган мақоласи муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Шу йилнинг май ойи охирида Москвада ўзбек санъати декадаси бўлиб ўтди. Декада вақтида адабий танқид пойтахт газетхонларини ўзбек адабиёти ва санъатининг айрим томонлари билан танитиб турди. «Литературная газета» (28 май) да Ойбекнинг «Ўзбек адабиёти

классиклари» Анқабой ва К. Яшиннинг «Известия» (29 май)да «Ўзбекистон драматургияси» мақолалари босилди. Декада кунларида ўзбек театри айниқса «Гулсара», «Фарҳод ва Ширин» постановкалари ва «Қолхоз тўйи ва сайил» инсценировка концертлари катта муваффақият қозонди ва талабчан томошабинларнинг зўр оқшларига сазовор бўлди. Декада ўзбек музыка маданияти опера ва балет каби санъатнинг юқори босқичига кўтарила боргани, етилганидан далóлат берди.

Декада ўзбек адабиётшунослигининг классик адабий меросни ўрганишга узил-кесил юз ўгиришида ҳам тарихий роль ўйнади. Декада кезларида «Правда» газетаси қадимий ўзбек маданиятининг юксак даражада бўлганини тасдиқлаб, унинг бебаҳо бойликларидан ижодий фойдаланиш кераклигини қатъий қилиб қўйди. «Правда»нинг «Ўзбек санъатининг тантанаси» деган бош мақоласида шулар айтилган эди:

«Ўзбекистон халқи бир вақтлар жаҳоннинг илғор халқларидан эди. Унинг бой маданияти бўлиб, бу маданият ўз қўшнисини бўлган улуг халқлар ва маданиятлар таъсири билан суғорилган эди... У бирлашган жаҳон маданиятини яратишда тенг ҳуқуқли бўлиб қатнашган».

Маълумки, шу вақтга қадар фақат буржуа-миллатчилари ва вульгар социологларгина эмас, балки совет адабиётининг жонкуяр ташкилотчи-раҳбарларининг ҳам расмий докладлари ва мақолаларида баъзан ўзбек халқининг қадимий маданияти ва адабиётини камситиш ҳоллари учраб турар эди.

Биринчи санъат декадасидан сўнг ўзбек адабий меросини ҳақиқатан жиддий ўрганиш бошланди. Бу шарафли вазифани бажариш улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлишини нишонлашга тайёрланиш билан уланиб кетди. Бу масъулиятли ишларнинг ижросини ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг ривожига самарали натижалар берди.

Ўзбек адабиётшунослари рус ва бошқа қардош халқлар шарқшунослари билан бирга ўзбек классик адабиёти асарларини, жумладан Навоий асарларини жиддий ўрганишга киришдилар. Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши (1941) яқинлашиши билан бу маъданий-адабий ҳаракат қизғин тус олди. Уни партия ва ҳукуматимиз қўллаб-қувватлади. Ўзбекистон ҳукумати На-

вой юбилейини муносиб кутиб олиш учун 1938 йилда махсус комитет тузди. Ёзувчи Ҳамид Олимжон бу комитетнинг илмий секретари эди. Навоий юбилейини ўтказиш комитети ташаббуси билан Навоий, унинг ўтмишдошлари ва замондошлари, шунингдек революцияга қадар яшаб ижод этган бошқа бир қатор ёзувчиларнинг қўлёзма ва босма асарлари тўпланди, улар устида текстологик ишлар олиб борилди, бир қанча асарлари нашр эттирилди. Навоий, унинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида илмий ишлар ва мақолалар ёзилди. Хоразмий ва Лутфий, Бобир ва Муҳаммад Солиҳ, Турди ва Машраб, Гулҳаний ва Махмур, Нодира ва Увайсий, Мунис ва Огаҳий, Комил ва Аваз Утар, Муқимий ва Фурқат, Завқий ва бошқа кўплаб ёзувчиларнинг ижодлари ўрганила бошланди.

Навоийни ўрганиш билан боғланган ишлар 1938—1939 йиллардан жонланиб, 1940—41 йилларда авж олди. Навоийнинг бир қанча поэтик ва прозаик асарлари нашр этилди. Газета ва журнал саҳифаларида Навоийнинг айрим асарлари ва ижтимоий-сиёсий қарашларини таҳлил қилишга бағишланган талай мақолалар пайдо бўлди. Илмий текшириш доирасига илгарилар тилга олинмай келган кўпгина маъхазлар жалб этилди. Навоийнинг даври, ҳаёти ва ижодини бутунисича ва айрим томонларини текшириш ва популярлаштиришда О. Шарафиддинов, М. Шайхзода, Ҳ. Олимжон, Т. Жалоловлар айниқса жонбозлик кўрсатдилар. Бу ишга Е. Э. Бертельс, А. Ю. Якубовский, А. К. Боровков, С. Айний, Ойбек, Уйғун, А. Саъдий, А. А. Семёнов, Ҳ. Зарифов, С. Ҳусайн, И. Султоновлар ҳам озмунча ҳисса қўшмадилар. Навоийшунослик бўйича яна Ғ. Қаримов, В. Абдуллаев, О. Усмон, С. Назруллаева, И. Хусайнхўжаев каби ўнлаб олимлар етила бордилар. Бу ишларнинг йирик маҳсули ўлароқ, ўз оригиналлиги билан ажралиб турган Ҳамид Олимжоннинг «Алишер Навоий ҳақида», «Навоий — ўзбек адабий тилининг яратувчиси», «Фарҳод ва Ширин» «Навоий ва халқ», «Навоий ва замонамиз» каби проблематик мақолалари, Навоий фалсафий қарашларини биринчи марта ёритган Ойбекнинг «Навоийнинг дунёқарашига доир» деган иши, О. Шарафиддиновнинг машҳур «Алишер Навоий» (1939), М. Шайхзоданинг «Гениал шоир» (1940) китоблари ва рус тилидаги «Родоначальник узбекской литературы» (1940)

ва «Алишер Навоӣ» (1946)¹ тўпламлари майдонга келди. Навоӣ қўлёзмаларини ўрганиш процессида П. Шамсиев, Б. Насриддинов, С. Мутталибов, Ғ. Мутталибов, А. Мутталибов каби олимлар текстология фани асосларини эгаллай бордилар. Уларнинг саъйи орқали Навоӣнинг бир қанча асарлари латин алифбесида (жумладан, «Фарҳод ва Ширин» ҳозирги ўзбек адабий тилига кўчирилган ҳолда) босилиб чиқди. П. Шамсиев ва С. Иброҳимов томонидан Навоӣ асарларининг қисқача изоҳли луғати² тузилди. Навоӣнинг ҳаёти, ижоди ва дунёқараши юзасидан диссертация ишлари ёзила бошлади³.

Хулоса, ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил қарори асосида адабий-бадий ташкилотлар қайтадан тузилди. Бу тадбирлар фақат ташкилий масала бўлиб қолмай, балки бадий адабиёт, танқид ва адабиётшуносликнинг йўналишини янги изга солиб юборди, методологик жиҳатдан ҳам бир қатор принципал масалаларни кўтариб чиқишни тақозо этди. Шубҳасиз, адабий ривожланишнинг бу босқичида адабиёт назарияси ва амалиясида антимарксистик оқимларга қарши кураш аввалгидай яна давом этди. Шунинг баробарида 30-йилларнинг ўзига хос ижодий позитив вазифалар: марксча-ленинча адабиёт назарияси, социалистик реализмнинг методологик ва эстетик принципларини ишлаш биринчи планга қўйилди. Адабиётшунослик ва адабий танқиддаги вульгар социологизм, меньшевизм ва переверзевчилик кўринишларни енгиш учун кураш ўз навбатида классик адабиёт, Алишер Навоӣ ижодиёти ва ўзбек совет адабиёти намояндалари ижодларини ўрганишга, социалистик реализмнинг ғоявий эстетик принципларини баҳоли қудрат ишлаб чиқишга катта йўл очди. Классик адабиёт ва ўзбек совет ёзувчилари (Ҳ. Ҳакимзода,

¹ Ленинград шарқшунослари томонидан тайёрланган «Алишер Навоӣ» тўплами 1941 йил босмага топширилган эди, лекин уруш вақтига тўғри келиб қолиб, 1946 йилда нашрдан чиқди.

² Бу луғатнинг сўзлиги анча қисқартирилиб, «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат» номи билан 1953 йилда С. Мутталибов муҳаррирлигида Ғафур Ғуломнинг таҳрири остида чоп этилди.

³ 1940 йилда навоӣшунослик бўйича биринчи бўлиб Воҳид Абдуллаев «Алишер Навоӣ ҳаёти ва унинг Самарқанддаги фаолияти» деган темадаги ишини филология фанлари кандидати даражасини олиш учун ҳимоя қилди.

Абдулла Қодирий, С. Айний, Ғафур Ғулом, Уйғун, Ҳ. Олимжон, Абдулла Қаҳҳор ва бошқалар) ижодини махсус текшириш 30- йилларнинг ўрталаридан бошланди. Бироқ, социалистик реализм проблемаларини ўзбек адабиёти, жумладан ўзбек совет адабиёти асарларининг конкрет таҳлили билан узвий боғлиқ ҳолда ва атрофлича ишлаш ҳали заиф эди, қаттиқ зарбага учраган вулгар социологизм концепциясининг сарқитлари ўқтин-ўқтин ўз борлигини кўрсатиб турарди.

Шундай қилиб, конкрет тарихий-адабий фактларни қайтадан баҳолаш, совет давридаги адабий жараённи, унинг ҳаракатини умумлаштириш 30- йилларда изчил равишда тўла ҳал қилиниб етмади, бой ўзбек адабиёти тарихи материалларини, ўзбек совет адабиёти тажрибасини умумлаштириш, уларнинг ривожланиш қонуниятларини очиш галдаги вазифаси бўлиб турарди.

АДАБИЙ ТАНҚИД — ҲАМИША ЗАМОН БИЛАН ҲАМНАФАС

Улуғ Ватан уруши йилларида адабий танқид томир-томиригача публицистик руҳ билан сўғорилди. У адабиётни фашист идеологиясини марҳаматсиз фош этишга, совет кишиларининг маккор душман устидан ғалабасини тезлаштиришда кучли маънавий таъсир кўрсатишга, меҳнат фидокорликларини жанговорона акс эттиришга даъват этди. Бу йилларда совет ватанпарварлигини чуқур ифодалашга халқлар дўстлиги ва интернационализм ғояларини кенг ёритишга чорловчи мақолаларнинг пайдо бўлиши жуда муҳим роль ўйнади.

Адабий танқид урушнинг биринчи йилидаёқ анча шошма-шошарлик билан ёзилган музыкали драмаларнинг бадий нуқсонларини кўрсатиш баробарида уларни ватанпарварлик мазмуни билан таништира борди. Б. Акбаровнинг Собир Абдулла ва Чустий пьесаси «Қурбон Умаров»га, Туйғун ва Амин Умарий драмаси «Қасос»га, Зафар Диевнинг Собир Абдулла асари «Қўчқор Турдиев»га ёзган танқид ва тақризлари шулар жумласидандир.

Танқидчилик Яшин ва Амин Умарийнинг машҳур «Ҳамза» драмасида (Б. Акбаров мақоласи), Николай Погодин, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Собир Абдуллалар томонидан халқ дostonларидан ижодий фойдаланиб яратилган «Ўзбекистон қиличи» музыкали драмасида

(М. Шайхзода мақоласи), Яшиннинг ўзбек жангчиларининг фронтдаги қаҳрамонликлари ва халқлар дўстлигини ифодалаган «Ўлим босқинчиларга» пьесасида (Р. Сахибоев ва А. Умарий мақоласи), Иззат Султоновнинг тарихий — революцион темада ёзилган М. В. Фрунзенинг Туркистондаги фаолиятини кўрсатган «Бургутнинг парвози» (Р. Сахибоев ва Н. Юсуфий мақоласи)да Ҳамид Олимжоннинг VIII асрда араб босқинчиларига қарши ўзбек халқининг қаҳрамонона курашини акс эттирган тарихий драмасида (Р. Сахибоев, Темур Фаттоҳ ва Л. Дейч мақолалари), узоқ ва яқин ўтмишдан ҳамда ҳозирги жангговор воқеликдан олинган бадиий картиналарда халқ ҳаёти реалистик ифодасини топаётганини, ёзувчиларнинг драматургик маҳорати тобора камолот сари кўтарилаётганини кўрсатиб берди.

Урушнинг ғоят оғир вазияти пайтларида ҳам нашр этилиб турган адабий тўпламлардаги ўзбек ёзувчиларининг поэтик ва прозаик асарлари танқид ва тақризларда ўз баҳосини олди. Фафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Уйғун, Шайхзода, Миртемир каби етук шоирларнинг шу йилларда ёзилган энг яхши шеърлари, Абдулла Қаҳҳор, Ойдин ҳикоялари муносиб тақдирланди. Иззат Султоновнинг «Камолат босқинчи», «Катта имтиҳон», Ойбекнинг «Ўзбек адабиёти», «Оташин ватанпарвар ва талантили шоир», Л. Батьнинг «Фафур Ғулом», К. Золинскийнинг «Ўзбекские поэты и война», «Искусство Узбекистана сегодня» «Ўзбекская литература в дни войны», «Память Хамида Алимджана» деган мақолалари бунинг гувоҳидир.

Ленинград шарқшунослари оғир жанглар ва қамал шароитида бўлишларига қарамасдан Навоий устида олиб борилаётган илмий ишларини давом эттирдилар. Навоий ижодига бағишланган йиғилишда Е. Э. Бертельснинг докладини тингладилар.

Уруш йилларида Москва ва бошқа Марказий шаҳарлардан Тошкентга келган ўнлаб ижодкорлар орасида адабиётшунослар ҳам бор эди. Улардан айниқса, Е. Э. Бертельс, В. Жирмунский, К. Зеленский, И. Лежнёв, П. Скосиревларнинг номларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Булар билан миллий адабиётшуносларнинг илмий ҳамкорлиги яхши натижа берди.

1942 йил декабрь ойида Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг пленуми чақирилди. Пленумда Ҳамид Олим-

жон «25 йил ичида ўзбек совет адабиёти», проф. В. Жир-мунский «Ўзбек халқ дostonлари», проф В. Волкопн-штейн «Рус совет драматургияси», И. Султонов «Ўзбек совет драматургияси», Я. Колас «Белорусь адабиёти», проф. М. Нечкина «Совет адабиётида ватанпарварлик темаси» деган мавзуларда докладлар, К. Зелинский совет адабиёти ҳақида, К. Чуковский болалар адабиёти тўғри-сида кўпгина докладлар қилдилар.

1941 йил Декабрда Москвада ўзбек совет адабиёти декадаси бўлиб ўтди. Бу эса, партия ва совет давлати-нинг урушнинг энг оғир йилларида ҳам миллий респуб-ликалардаги адабиётга ғамхўрлик қилганидан далолат беради. Декада кезларида пойтахтнинг театр, концерт заллари, клубларда ўзбек адабиёти кечалари ўтказилди, Давлат оҳудий театри томонидан Яшин ва Амин Умарий-нинг «Ҳамза» драмаси қўйилди. «Правда» газетасида Сергей Бородиннинг «Ғафур Ғуломнинг «Шарқдан келаё-тирман» туркумидаги шеърлари», Ойбекнинг «Известия» газета сида «ўзбек халқининг бадиий адабиёти», деган мақолалари босилди. Ўзбек адабиётининг айрим намоян-далари ижоди, айрим асарлари ва ҳозирги аҳволи тўғ-рисида ёзувчи ва танқидчиларнинг мақолалари, нутқла-рида ва Бутуниттифоқ ёзувчилар союзининг махсус пре-зидиуми мажлисида ижобий фикрлар айтилди, Ғафур Ғулом ва Ойбек сингари бир неча ёзувчилар кўп миллат-ли умумсовет адабиётининг энг илғор ёзувчилари сафи-да турганлиги қайд этилди.

Шу йили буюк ўзбек демократ шоири Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг туғилган санаси нишонланди. Муқимий ҳаёти ва ижодига аталган мақолалар ичида Ойбекнинг «Муқимий сатирасида социал типлар» ва Ҳа-мид Олимжоннинг «Муҳаммад Амин Муқимий» деган мақолалари мазмундорлиги билан ажралиб туради.

1943 йилда Улуғ Октябрь социалистик революцияси-нинг 25 йиллиги тантанаси кунларида Совет Иттифоқи Министрлар Советининг қарори билан Ўзбекистонда рес-публика фанлар академияси ташкил қилинди. Ўзбек со-вет адабиёти ва адабий мерос олдида турган кўп илмий масалаларни ишлашда катта ҳисса қўшганликлари, ада-биётшуносликни ривожлантиришда, бу соҳада кадрлар тайёрлашда қилган хизматлари учун Ғафур Ғулом, Ой-бек республика фанлар академиясига ҳақиқий аъзо қи-либ, ёзувчи ва олим Садриддин Айний фахрий аъзоси

қилиб, Олим Шарафиддинов, Ҳамид Олимжон, йирик филолог А. К. Боровков, шоир навоийхон домла Боқий мухбир аъзо қилиб сайландилар.

1944 йил 3 июлда ўзбек совет адабиёти ва адабиёт-шунослиги ўзининг энг ёрқин ва истеъдодли намояндаларидан бири — Ҳамид Олимжондан жудо бўлди. Бу оғир мусибат ажойиб шоир ижодини китобхонларга кенг кўламда яна бир бор танитишни тақозо қилди. Ойбек «Оташин ватанпарвар ва талантли шоир» деган мақола-сида ўлмас ижодкор асарларининг адабий-тарихий, ғоявий-эстетик ва тарбиявий аҳамиятини кўрсатиб берди.

Шу йили Ойбекнинг «Навоий» романининг нашр этилиши адабий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Бу тарихий роман фақат республика матбуот саҳифаларида эмас, балки бутун иттифоқимизда юксак баҳога ва 1946 йилда Давлат мукофотини олишга сазовор бўлди. Роман ҳақида шавқу-завқ билан М. Шайхзода «Тирик Алишер» ва Ойбекнинг ажойиб китоби», Е. Э. Бертельс «Алишер Навоий тўғрисида янги ўзбек романи», П. Ско-сирев, академик Ойбек, Л. Павлов «Навоий ҳақида ро-ман», С. Лиходзиевский «Ўзбек тарихий романи», В. Кирпотин «Навоий» деган мақолаларини ёзиб, асар-нинг ғоявий-бадний жиҳатларини яхши ёритиб берди-лар. Шу равишда уруш йилларининг қизгин ватанпар-варлик, жанговарлик руҳи билан суғорилган адабий-танқид адабиётдаги янгиликларни кузатиб, адабий ҳоди-саарни имкон борича ёритиб, йўналтириб турди.

* * *

Улуғ Ватан урушидан кейинги ўн-ўн бир йил ичида (1945—1956) халқ қаҳрамонлиги ва бунёдкорлиги па-фоси халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларини, иқтисодий ва маданий қурилишларни қайта тиклаш ва кенг миқёс-да ривожлантиришга қаратилди. Шу йилларда оммани коммунистик руҳда тарбиялашни кучайтириш ва бутун дунё бўйича тинчлик учун кураш ҳаракатининг олдида бориш идеологик ишларга, ижтимоий фанлар, санъат ва адабиётга аҳамият беришни тақозо этди. Танқид ва адабиёт кўлами ҳам кенгайди.

Бу даврда, бир томондан, Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлишини нишонлаш муносабати билан унинг даври ва ижодини, шунингдек революциягача бўлган адабиётни текшириш авж олса, иккинчи томондан, ўзбек

совет адабиёти тарихини ўрганиш мунтазам тус ола бош-лади, проблематика чуқурлашди. Адабиётшунослик фани бўйича ўнлаб филология фанлари кандидатлари, Абдурахмон Саъдий, В. Зоҳидов, И. Султонов, Т. Владимиров каби фан докторлари етишди.

1948 йилда ўтказилган Навоийнинг 500 йиллик юбилейи ўзбек миллати ва адабиётининг катта тўйига айланди. Юбилейга Алишер Навоийнинг кўпчилик асарлари ўзбек тилида ва қисман рус тилида чоп этилди. Санъатнинг ҳамма тармоқларида ва адабиётнинг деярли барча жанрларида яратилган улуғ шоир ва мутафаккир образи ўз баҳосини олди. Навоийшунослик бўйича Олим Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий» китоби И. Султонов томонидан қайта ишланиб нашр этилди. Рус тилида Е. Э. Бертельснинг «Навоий» монографияси (рус тилида «Алишер Навоий», Л-д, 1946), Ўзбек ва рус тилларида «Улуғ ўзбек шоири» деган илмий ишлар тўплами босилиб чиқди. Атоқли тарихчилар, адабиётшунослар, философлар иштирок этган бу тўпламларда Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ижтимоий фанларнинг ҳамдўстлигида комплекс ёритиш характерлидир. Тўпламларга кирган И. Крачковский, А. Якубовский, Я. Гуломов, Р. Набиев, Е. Бертельс, А. Боровков, А. Семёнов, А. Болдирёв, М. Массон, А. Беленицкий, С. Айний илмий ишлари XV аср тарихини ўрганишга қўшилган катта ҳисса ва навоийшуносликни бойитган тадқиқотлар якуни эди. Навоийшунослик улуғ шоир ижодида ифодаланган илғор, гуманистик қарашларнинг халқчиллигини, ажойиб бой ва хилма-хил образларнинг сермазмунлиги ва гўзаллигини очиб берди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг идеология масалалари юзасидан «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида», «Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш тадбирлари ҳақида» чиқарган ва бошқа қарорлари (1946—1948), «Правда» газетасининг адабиёт ва санъат тўғрисидаги редакцион мақолалари ўзбек адабиёти билан бир қаторда адабий танқиднинг ривожини учун кенг программа бўлиб хизмат этди, адабиётшуносликнинг ғоявий-назарий жиҳатдан кўтарилишига таъсир кўрсатди.

Бу қарорлар асосида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети қабул қилган қарорлар ҳам бу жиҳатдан муҳим роль ўйнади. Ўзбекистон Компартияси XII ва

XIII съездларида ва Марказий Комитетнинг Пленумларида идеология ишларига алоҳида аҳамият берди, ўзбек адабиётининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилиб, уларнинг йўналиши ва ривожланишига ғамхўрлик ва раҳбарлик қилди. Республикада уруш муносабати билан тўхтаб қолган ижтимоий-адабий журналлар ва газеталар бирин-кетин тикланди, ҳатто баъзилари янгидан чиқа бошлади. Ёзувчилар союзида семинарлар, кенгашлар, дискуссиялар ўтказиш жонланди. Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати ва адабиёти декадаси (1951), Ўзбекистон ёзувчиларининг III ва СССР ёзувчиларининг II съездлари (1954) адабиёт ва танқидни ўстиришда муҳим омил бўлди.

Адабиётшунослик фан сифатида жиддий тараққий этиб, адабиётнинг янгиликларини, яхши асарларини халқ оммаси орасига кенг олиб киришга хизмат этди, ғоявий жиҳатдан бўш, тутуриқсиз асарларни қаттиқ танқид қилди.

Ўзбек адабиёти тарихида ўрта мактаблар учун Н. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти», С. Азимов, Ю. Султонов, М. Афзаловнинг «Ўзбек совет адабиёти» каби дарсликлари ёзилди. Классик адабиёт намояндalари ижодини ўрганишни чуқурлатиш юзасидан бир талай муҳим ишлар қилинди (В. Зоҳидовнинг Навоий ва Бобир, А. Қаюмовнинг Махмур, Ҳозик, Ғозий, Ғулом Карим ва Ҳоди Зарифовнинг Муқимий, Ҳ. Расуловнинг Фурқат, Ҳ. Раззоқовнинг Завқий ҳақидаги ишлари каби). Фольклор бўйича рус тилида Ҳоди Зарифов ва В. М. Жирмунскийнинг «Ўзбекский героический эпос» деган йирик тадқиқоти босилиб чиқди. Ю. Султоновнинг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, С. Азимовнинг Ҳамид Олимжон, И. Боролинанинг Абдулла Қаҳҳор ижодига бағишланган адабий-биографик очерклари янги қараш, янги кузатишлар ва умумлашма фикрларга бой эди. И. Султонов 20-йиллардаги ўзбек совет адабиётининг ижодий методи масаласига доир «Ўзбек адабиётида социалистик реализмнинг шаклланишида Ҳамза ижодининг аҳамияти тўғрисида», «Ўзбек адабиётида социалистик реализм тарихидан» (докторлик диссертацияси) деган асарларида. Ғ. Каримовнинг XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошидаги ўзбек адабиётига доир бир қатор ишларда адабий метод масалаларини кўтариб чиқдилар ва ўзбек адабиётшунослигининг принципиал

методологик проблемасини ишлашда салмоқли ҳисса қўшдилар.

Урушдан кейинги йилларда ўзбек совет адабиёти тарихи очеркини яратишга қизиқиш кучайди. Унлаб ёзувчиларнинг ижодлари (Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Фафур Ғулом, Ойдин, Зулфия, Амин Умарий, Ҳасан Пўлат, Зафар Диёр, Султон Жўра) ҳақида қисқача танқидий-биографик очерклар серияси, адабий юксалишнинг айрим даврлари бўйича адабий тарихий очерклар («Улуғ Ватан урушигача бўлган бешйилликлар даврида ўзбек совет адабиёти», «Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек совет адабиёти») ёзилди.

Урушдан кейинги йилларда ижобий қаҳрамон, типиклик, рус адабиётининг ўзбек адабиётига кўрсатган хайрли таъсири, ҳаётда ва адабиётда конфликт каби проблемаларни ишлашга киришиш қувончли ҳодиса бўлди. Шу жиҳатдан Шароф Рашидовнинг «Ўзбек совет адабиётининг аҳволи ҳақида» (1950), «Адабий танқид ҳақида» (1950), «Ҳаёт ва адабиётда янгиликлар» (1953), «Социализм байроғи остида» (1954); С. Азимовнинг «Ўзбекистонда адабий танқиднинг ривожланишига доир баъзи масалалар» (1954) деган мақолалари, Ҳ. Абдусаматовнинг «Улуғ Ватан урушидан кейинги ўзбек совет драматургиясида конфликт масаласига доир» деган асари (1954), Л.Қаюмовнинг типиклик тўғрисидаги бир неча мақолалари диққатни ўзига тортади.

1951 йилги санъат ва адабиёт декадаси пайтларида рус танқидчи ва адабиётчилари — Н. Тихонов, Э. Кедрин, Б. Брайнина, С. Антонов, А. Дроздов, А. Макаров, Гринберг кабиларнинг ўзбек совет адабиёти ва айрим ёзувчилар ҳақида мақолалар ёзганликлари айниқса қувончли ҳодиса бўлди. Уларнинг мақолаларида ўзбек совет поэзияси, проза ва драматургиясининг ривожини, ютуқ ва камчиликлари характерлаб берилди.

Улуғ Горький ва ўзбек адабиёти темасида С. Қосимовнинг «Горький ва ўзбек адабиёти», Ульрихнинг «Горький Ўзбекистонда» мақолалари ёзилди ва бир қатор янги фактлар келтирилди.

Лекин рус классик ва совет адабиётининг ўзбек адабиётига таъсир этгани ҳақида исботсиз даъволар ҳам бўлиб турди. Чунончи, А. Бобохонов «Рус адабиёти ва унинг Ўзбекистон адабиётига таъсирини жиддий ўрганиш» деган мақоласида (1953) таъсир масаласини

жанрнинг жуда умумий бир аломатига суяниб белгилашга тиришди ва XIX аср ўзбек демократ шоири Муқимий ўз ижодида сатира формасидан фойдаланганлиги учун бунда «...Кантемир, Державин, Крылов иждоларининг кучли таъсири бор» деб фараз қилди, ёки Муқимий «Саёҳатнома» ёзганлиги сабабли, унда Радищевнинг «Петербургдан Москвага саёҳат» асарининг таъсирини излашга киришди.

Вл. Маяковский поэзиясининг ўзбек совет поэзияси намояндаларига кўрсатган таъсири ва традициясини ўрганиш ҳам адабиётшунослик талабларидан анча орқада қолиб борди. Бу йилларда баъзан вульгар социологизмнинг хуружи совет адабиёти сингари адабий танқид ва адабиётшуносликнинг ривожига анча ҳалал бериб келди. Бир неча йиллар давомида ёмон отли конфликтсизлик назарияси ҳаётимиздаги қарама-қаршилиқлар ва нуқсонларни бўяб акс эттиришга, воқеликни, ижтимоий ҳодисаларни пардозлаб, схематиклаштириш, юзаки тасвирлашга йўналтирмоқчи бўлди. Социалистик реализм руҳига ёт бўлган бу назария амалда анчагина мақола-лардан ўрин олди.

Танқид ва адабиётшунослик баъзан фактларнинг тўғрилигига, тарихий воқеаларни ҳалоллик билан ўрганишга, у ёки бу ёзувчининг иждодиётига атрофлича конкрет-тарихий ёндошишга, уни ҳаққоний, объектив равишда баҳолашга етарли эътибор бермай қўйди.

Ўтмиш маданияти ва адабиётида ёппасига ижобий, прогрессив ва демократик моментлар топишга уринган «якка оқим» назариячиларига қарши чиққан нигилистлар ўз навбатида яна шу «назарияча»нинг қули бўлиб қолдилар ва миллий маданият ва адабиётнинг ҳамма намуналарига реакцион феодал тамғасини босишга тиришдилар.

А. Абдунабиев ва А. Степанов «Халқчиллик байроғи остида» (1952) деган мақолаларида ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодининг дурдоналаридан ҳисобланган «Алпомиш» достонига паст назар билан қарадилар, фанга ҳилоф равишда уни реакцион синф мафқураси билан боғлаб қўйдилар. «Алпомиш»ни зарарли асар деб баҳолаган бу мақола анча вақтгача бевурд, маслаксиз «танқидчи»ларни ўз орқасидан эргаштириб юрди.

Бу каби субъективизм ва нигилизм тарихий ва маданий тараққиётда халқнинг бунёдкорлик ролини инкор

этишга, асрлар мобайнида вужудга келтирилган маънавий бойликларни йўққа чиқариш хавфини туғдирар эди.

Лекин адабий танқид соҳасига вақти-бевақт суқилиб турган зарарли интилишлар адабиётимизни ва адабиётшуносликни Ленин кўрсатиб берган тўғри йўлдан, социалистик реализмнинг сербар ва ҳаққоний йўлидан четга чиқара олмади.

Адабиётшунос ва танқидчилар адабиёт тарихи ва совет адабиётининг ривожланиш йўлларини ўрганишни давом эттириб, КПСС XX съездига тайёргарлик кўриш ва айниқса съезддан кейинги йилларда коммунистик қурилишнинг янги, авж олдирилган босқичида самарали ва мислсиз ютуқларга эришдилар.

Партия XX съезди марксизм-ленинизм руҳига тўғри келмайдиган, олдинга ҳаракат қилишимизга тўсиқ бўлган ҳамма нарсаларни бартараф этишга кенг йўл очиб берди, жумладан санъат ва адабиёт ходимларининг ижодий қобилиятларини яшинашига, ижодий активлигининг орта боришига монелик қиладиган барча нуқсонларни тугатишга даъват этди. КПСС XX съездининг тарихий қарорлари асосида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ўзбек адабиётининг тараққиётида муҳим роль ўйнаган қатор тадбирларни амалга оширди. Чунончи Марказком ташаббуси билан зиёлиларнинг I республика съезди (1956), Ўзбекистон ёзувчиларининг IV, V, VI съездлари, (1961, 1966, 1971), Ўзбекистон ижодий союзларининг қўшма пленумлари бўлиб турди; яна идеологик ишларнинг вазифалари (1963), Ўзбекистонда фанни ривожлантириш (1964) юзасидан кенгашлар ўтказилиб, ижодкор зиёлиларнинг ҳозирги замоннинг янги шароитидаги вазифалари муҳокама этилди. Танқид ва адабиётшунослик ишларини нашр этиб туриш имкониятлари кенгайтирилди: «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока» журналларининг ҳажми кенгайтирилди, 1956 йилда «Ўзбекистон маданияти» (аввал «Совет Ўзбекистон маданияти» номида) газетаси, 1957 йилдан «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», 1959 йилдан махсус илмий-назарий журнал «Ўзбек тили ва адабиёти» чиқа бошлади. Давлат бадий адабиёти нашриётида Ўзбек адабиётшунослиги редакцияси ташкил қилинди.

Адабиётларнинг ўзаро алоқаларини, бир-бирига таъсири ва ўзаро бошлаб боришни кучайтиришга асқотадиган ташкилий-ижодий тадбирлар ҳам танқид ва адаби-

ётшунослик заминини мустаҳкамлаб борди. 1959 йилда Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлиб ўтди. Декада мобайнида ўзбек адабиётининг ҳамма жанрлари юзасидан талабчанлик билан олиб борилган муҳокама ва диспутларнинг тўлиқ стенограммаси рус ва ўзбек тилларида «Маҳорат мактаби» номи билан китоб қилиб нашр этилди ва ўзбек адабий танқиди ва адабиётшунослигининг асил хазиналаридан бирига айланди.

Тошкентда Осиё ва Африка ёзувчиларининг II конгресси ишлади. Ўзбекистонда систематик равишда барча иттифоқдош республикаларнинг ва уларда Ўзбекистоннинг адабиёт ва санъат ҳафталиклари ва декадалари ўтказилиб келинди.

Улуғ Навоий ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий туғилган кунлари муносабати билан ҳар йили систематик равишда ўтказиладиган традицион илмий сессиялар, классик (Навоий, Муқимий, Фурқат ва ҳоказо) ва ҳозирги замон (Ҳамза Ҳакимзода, Фафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор ва ҳоказо) ўзбек адабиёти ва қардош ҳамда жаҳон адабиёти намоёндаларининг туғилган кунларига йирик сана тўлишини нишонлаш традицияси улар ҳаёти ва ижодининг янги-янги томонларини ўрганишга катта ёрдам бермоқда.

50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб танқидчи-адабиётшуноснинг роли янада аҳамиятлироқ, янада нуфузлироқ ва масъулиятлироқ бўлиб қолди, замон унинг олдига янада юқорироқ талаблар қўя бошлади. Ҳаммадан бурун XX—XXV съездларнинг тарихий кўрсатмалари ва КПСС XXII съездида қабул қилинган партиянинг янги программаси фаннинг бу тармоғига ҳам тўғри йўналиш берди. Партия Марказий Комитетининг XXIII—XXV съездидаги Л. И. Брежневнинг ҳисобот докладларида «Адабиёт ва санъатни ривожлантиришда марксча-ленинча танқидчиликнинг аҳамияти катта» эканлиги таъкидланди. Худди шу даврда адабиёт тарихи, жумладан навоийшунослик, фольклор ва совет адабиёти мутахассислиги бўйича Ўзбекистонда юзга яқин филология фанлари кандидатлари, ўнлаб фан докторлари Ўзбекистон фанлар академиясининг ҳақиқий ва мухбир аъзолари, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоблари етишдилар.

Кўп миллатли совет адабиётининг қаноти остида Ўзбекистоннинг танқид ва адабиётшунослиги ўсиб, тобора вояга етиб бормоқда.

Атоқли ўзбек классикларидан тортиб, отахон совет ёзувчиларига қадар талай ёзувчиларнинг ижодлари ҳақида ўнлаб монографиялар, юзлаб брошюралар ёзилди. (Монографияларнинг аксарияти филология фанлари кандидатлиги, баъзилари докторлик илмий даражасини олишга сазовор бўлган ишлар яқундир.) Совет ёзувчилари ижодига бағишланган энг яхши монографияларда ёзувчи ижоди гоёвий-бадий мазмуннинг бирлигида текширилди, ёзувчининг ўсиши баён қилиб қўя қолинмасдан, маҳоратнинг такомил кузатилди, турмуш ҳодисалари ижод ичига кириб, янги ижодий ниятлар гавдалантиргани кўрсатилди.

60-йилларда адабий танқидчилик ва адабиётшунослик аввалги йилларга нисбатан янада ижодий активлашди. Шу йилларда ўзбек халқининг адабий меросини марксизм-ленинизм нуқтаи назаридан текширган йирик илмий асарлар пайдо бўлди (В. Зоҳидовнинг «Алишер Навоийнинг фикр ва образлар дунёси», А. Ҳайитметовнинг «Навоий лирикаси», ва «Навоийнинг ижодий методи», А. Қаюмовнинг «Қўқон адабий муҳити») ва яна бир тадқиқотлар адабий-тарихий фактларнинг бойлиги, илмий умумлашмаларнинг кучи жиҳатидан алоҳида қимматга эгадир.

Классик адабиёт бўйича кам ўрганилган ва ўрганилмаган даврлар, ёзувчилар, жанрлар ва асарлар устида олиб борилган илмий ишлар ҳам зўр диққатга лойиқдир. (Дурбек, Муҳаммад Солиҳ, Пошшоҳўжа; Навоийнинг илк лирикаси ва айрим дostonлари, сатираси, «Мажолисун-нафоис» асари, Сайқалий ва унинг «Баҳром ва Дилором» поэмаси, Огаҳий, Увайсий, Нодира, Анбар отин тўғрисида ва бошқа шу каби бир қанча ишлар кўзда тутилмоқда).

Адабий танқид эса ўзининг бутун партиявий эҳтиросини, тўпланган назарий билимлар бойлигини адабиётдаги замонавийлик, халқчиллик ва маҳорат масалаларига бахш этди. Ҳар бир йилда ўзбек ёзувчиларининг янги нашр этилган ёки саҳналарда қўйилган, халқни маънавий озиқлантиришга ёрдам берган, адабий ҳаётимизга кирган асарлари танқид эътиборидан четда қолмади. Танқид адабиётшунослик ва айрим адабий жанрларнинг мураккаб, ҳали ишланиб пишмаган масалалари юзасидан коллектив муҳокамалар бўлиб ўтганини муҳим кўзбўйиб ҳодиса сифатида таъкидлаш мумкин. Вақтла

матбуот саҳифаларида лирик қаҳрамон, проза ва драматургиянинг проблематик масалалари, бадий очерк ва очеркистларнинг маҳорати ҳақида кенг муҳоҷасалар ўтказилди, поэзия масалалари юзасидан фикр алмашинувлар бўлди. «Ўзбек адабиёти масалалари», «Замонавийлик ва маҳорат» тўпламлари туркумига ҳамда ёш олимларнинг кўп серияли «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари» тўпламларига кирган мақолалар адабий танқидда замонавийликка кескин бурилиш содир бўлганидангина эмас, балки социалистик реализмнинг назарий проблемалари, ўзбек адабиётининг жанр хусусиятлари, ёзувчиларнинг маҳорати ишлана бораётганидан далолат беради.

Танқидчиликнинг текшириш материални пухта қамраб олиш доираси кенгайиб бормоқда. Бу ўзбек ёзувчилари асарларини рус ва бошқа қардош халқлар сўз санъаткорларининг асарлари билан чоғиштириб таҳлил қилишда ҳам кўзга ташланиб турибди. Қўллаб-қувватлашни лозим бўлган бу ижобий тажрибани Иззат Султонов, М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, Ҳ. Абдусаматов, О. Шарафиддинов, М. Юнусов, С. Мамажонов, М. Расули, А. Қулжонов, У. Норматов ва бошқаларнинг мақолаларида кўриш мумкин. Улар ўз адабий-танқидий хулосаларини тасдиқлашда СССР халқлари адабиётларининг яхши намуналарига ҳам мурожаат этадилар.

Ўзбек танқидчилигининг ғоявий-эстетик ва назарий савияси кўп жиҳатдан адабиётшуносликнинг илмий ютуқлари ва тарихий адабий хулосаларга ҳам боғлиқдир. Бу ҳолни ўзбек танқидий фикрининг тажрибаси ва ривож тасдиқлаб турибди. Ўзбек адабиётшунослигининг кекса авлоди — Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий ва мухбир аъзолари, филология фанлари докторлари ва кандидатлари, Пушкин номидаги тил ва адабиёт илмий тадқиқот институтининг илмий ходимлари, Тошкент ва Самарқанд олий ўқув юртларининг ўқитувчилари унумли ва катта илмий ишлари олиб бормоқдалар.

Бунинг натижасида 1961-62 йилларда икки томдан иборат «Ўзбек совет адабиётининг тарихий очерки» босилиб чиқди.

Авторлар коллективи томонидан яратилган, Москвада рус тилида нашр этилган (1967) бир томлик «Ўзбек

совет адабиёти тарихи» салкам 50 йиллик адабий ривожланиш жараёнини умумлаштириш йўлида қўйилган биринчи илмий қадам бўлди. Уч том (тўрт китобдан) иборат «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (1968—1972), икки томдан иборат Ўзбекистонда рус адабиёти тарихи очерклари» (1967—1971), кейинроқ 5 томлик «Ўзбек адабиёти тарихи», икки томлик «Адабиёт назарияси»нинг босилиб чиқиши ўзбек адабиётшунослигида ғоят қувонарли ҳодиса бўлди.

С. Султонов, Ю. Султонов, Л. Қаюмов, М. Қўшжонов, Г. Владимиров, Ҳ. Абдусаматов, С. Мамажонов, О. Шарафиддинов, Н. Шукуров, А. Қулжонов, И. Ғофуров ва бошқа кўп танқидчи ва адабиётшуносларнинг ўзбек совет ёзувчилари ижоди ва адабиётимизнинг актуал назарий проблемаларини ёритишга бағишланган китоблари, тўпламлари ва мақолалари кенг китобхонлар оммасига етиб борди ва манзур бўлди.

Ўзбек танқидчилигининг юксалишида рус ёзувчи ва танқидчилари ҳам белгили ҳисса қўшиб келмоқдалар. Г. П. Владимиров, З. С. Кедрин, В. В. Смирнова, Гинзбург, Б. Я. Брайнина, Л. Бать, И. В. Бородин ва бошқалар Ш. Рашидов, С. Бородин, Ойбек, А. Қаҳҳор ижодлари ва бошқа ўзбек ёзувчиларининг ижодлари, ўзбек прозаси ва драматургияси ҳақида асарлар ёздилар. Бу ишларда ўзбек ёзувчилари асарларини жиддий таҳлил этишдан ташқари, ўзбек адабиётининг янада камол топиши учун талабчанлик ва айни чоқда жонкуярлик ва меҳрибонлик билан қараш характерлидир.

Танқидчи ва адабиётшуносларнинг асарларида ёзувчилар ижодини таҳлил этишда ғоявий таҳлилнинг бадийлик, маҳорат, индивидуал услуб билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганишга уриниш адабий танқидчиликнинг ижодий камолот сари кўтарилаётганидан далолат беради. Адабий танқидчилар ўзбек совет адабиётининг бой материалли асосида роман (Л. Қаюмов, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, С. Мирвалиев, А. Қулжонов ва бошқалар) повесть (А. Рашидов, А. Аброров ва бошқалар), ҳикоя (У. Норматов, Н. Владимирова, М. Султонова ва бошқалар), поэзия (О. Шарафиддинов, С. Мамажонов, Н. Шукуров, И. Ғофуров ва бошқалар), драматургия (Ҳ. Абдусаматов, Б. Имомов, Т. Собиров, Б. Ғуломов ва бошқалар) жанрлари, болалар адабиёти (Б. Имомов, П. Шермухамедов ва бошқалар), сатира ва

юмор (Ҳ. Абдусаматов, М. Қўшжонов, И. Мирзаев, А. Абдуғофуров ва бошқалар), бадий тил ва поэтика масалалари (П. Қодиров, У. Тўйчиев) бўйича жанрлар тарихи ва назарияси, уларнинг ҳозирги аҳволини, поэтикаси ва стилини ўрганишга озмунча ҳисса қўшмадилар. Юқорида номлари тилга олинган ва олинмаган қатор танқидчи ва адабиётшуносларнинг асарларида бадий маҳоратни жанр хусусиятларига мувофиқ равишда таҳлил этишга интилиш, ёзувчи ижодининг асосий пафосини, индивидуал хусусиятларини, ютуқ ва нуқсонларини оча билиш диққатга лойиқдир. Шуниси қувончлики, танқидий мақолалар ва тақризларда ёзувчиларнинг кекса авлоди ижоди билан бир қаторда истеъдодли ёшларнинг асарлари текширилмоқда; лирик шоир, ҳикоянавис, романистнинг маҳоратига доир фактлар партиявийлик, ғоявийлик ва замонавийлик нуқтаназаридан ёритилмоқда.

Адабиётшунослик фани олдида турган вазифаларни бажариш учун партия ва ҳукуматимиз ҳамма имкониятларни яратиб берган. Шунинг учун КПСС XXIV—XXV съездидаги Марказий Комитетнинг ҳисобот докладида адабий танқиднинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида зўр ғамхўрлик билан гапирилди. Бу соҳадаги XXIV съезд қарорини амалга ошириб ва ривожлантириб, КПСС Марказий Комитети 1972 йилнинг январь ойида «Адабий-бадий танқидчилик ҳақида» махсус қарор қабул қилди.

Ленин партиясининг совет адабиётини янада юксалтириш йўлидаги доно раҳбарлиги ва оталарча ғамхўрлигининг яна бир ёрқин ифодаси бўлган мазкур қарордан кейин адабий танқиднинг бадий ривожланишга таъсир этиш кучи ошди, унинг адабий ҳодисаларни баҳолаши жиддий илмий характер касб этди. Адабий танқид ўзининг назарий ва эстетик асосларини мустаҳкамлади: адабий танқид ва адабиётшуносликка доир монографиялар, мақолалар ёзилди. Бу асарларда адабий ўсиш жараёни ва ҳозирги ўзбек ёзувчилари ижоди муносабати билан туғилган баъзи бир мураккаб назарий ҳамда бадий масалалар анча кенг ёритилди, адабиётимизнинг кейинги тажрибалари умумлаштирилди, ютуқ ва камчиликлари кўрсатиб берилди.

Партиянинг адабий ривожланишга таъсирининг қудратли воситаси ҳисобланган танқид ўзининг бутун пар-

тиявий эҳтиросини узоқ йиллар давомида тўпланган назарий билимлари бойлигини бадий ижоддаги замонавийлик, партиявийлик, халқчиллик ва маҳорат масалаларига бахш этди. Танқид, адабиётшунослик ва айрим адабий жанрларнинг мураккаб, ҳали қиёмига етмаган масалалари юзасидан фикр алмашиб турилганини ҳам муҳим ижобий ҳодиса сифатида таъкидлаш мумкин. «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока», «Ўзбек тили ва адабиёти» журналлари ҳамда «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифаларида бадий проза ва драматургиянинг проблематик масалалари юзасидан муҳофасалар, ёзувчилар билан танқидчилар ўртасида суҳбатлар, савол-жавоблар ўтказилди; поэзиянинг актуал масалалари муҳокама қилинди; йиллик бадий маҳсулот тажрибалари умумлаштириб турилди.

Танқидчиларнинг материални пухта қамраб олиш доираси кенгайиб борди. Бу ўзбек ёзувчилари асарлари таҳлилини рус ва бошқа қардош халқлар сўз санъаткорларининг асарлари билан муқояса қилиб тадқиқ этилди, социалистик миллатлар маданияти ва адабиётининг ўзаро ижодий таъсири, яқинлашиши, бир-бирини бойитиши проблемаларини ишлашнинг активлашишида кўзга ташланади. Ҳар бир конкрет миллий адабий ҳодисанинг кўп миллатли умумсовет адабиёти билан, ягона социалистик адабий жараён билан узвий боғлиқлиги танқидчилик практикасида янада кенгроқ амалга оширилмоқда.

Адабий танқидчилигимизнинг принципиал мақолаларида (М. Нурмуҳамедов: «Мафкуравий курашда жанговарлик учун», Л. Қаюмов: «Адабий танқид ва ижодий жараён») АҚШ ва Ғарбий Европа буржуа империалистик доиралари, «олимлари», «советологлар» ва бошқа реакцион «назариячи»ларнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари социалистик реализм адабиётига қарши навбатдаги ҳужуми фош қилинди: феодал ўтмишни идеаллаштириш; сўфиёна қарашларни талқин этишда синфийликни унутиш, «якка оқим назарияси»га тойиш ҳоллари очиб берилди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети қарорида ва 1973 йилнинг март ойида бўлиб ўтган Республика партия активи йиғилишида мистик шоир Аҳмад Яссавий тўғрисида босилган мақолалар («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1972, 4 ва 5-сонлар; Тошкент оқшо-

ми» газетаси, 1973, 15 январь), Амирий «Девони» ва унга ёзилган сўзбоши, ўтмиш ва ҳозирги замон адабий ҳодисаларини бузиб кўрсатган яна бир қанча асарлар қаттиқ танқид қилинди, танқид ва адабиётшуносликка оид тадқиқотларда партиявийлик, синфийлик принципларига тўла риоя қилишга, марксча-ленинча назариянинг софлиги ва ўткирлиги учун курашга даъват этилди.

Кейинги йилда адабий танқидчиликнинг аҳволи бирмунча яхшиланди. Бу фақат танқид ва адабиётшунослик соҳасидаги йирик асарларгина эмас, балки янги асарларнинг тақризларига ҳам оиддир. Тақризлар сон жиҳатидан сезиларли даражада кўпайди, сифати анча яхшиланди, бир ёқлама қарашлар ёки қуруқ мақтовлар, мадҳиябозликлар камайди. Илмий савияси бўйича бир текисда юқори бўлмаса ҳам, ўзбек совет ёзувчилари ижодини тўғри ёритган, замонавий адабий ҳаётнинг асосий масалаларини партиявий позицияда туриб текширган, олдига қўйган ғоявий-эстетик вазифасини удалай олган, танқид ва адабиётшунослик активига қўшилаётган мақолалар ва китоблар яратилмоқда. 1973 йилда адабиётшунос ва танқидчилардан В. Зоҳидовнинг катта талант ва чуқур илмий асосда ёзилган «Донолар даврасида» мақолалар тўплами, Г. Владимированинг республикамиздаги ўзаро адабий алоқалар ва ҳозирги замон адабий жараёни қонуниятларини текширган «Буюк бирлик» мақолалар тўплами, Л. Қаюмовнинг оташин ўзбек революционер шоирининг кўп қиррали ижоди образини жонли гавдалантирган «Ҳамза» монографияси ва 27 атоқли ўзбек ёзувчисининг адабий портретини ўзига хос индивидуал хусусиятлари билан чизган «замондошлар» мақолалар тўплами; яна Ҳ. Абдусаматовнинг «Традиция ва новаторлик» ҳамда «Эстетика ва ҳаёт» китоблари; М. Қўшжоновнинг «Маъно ва мезон» ҳамда «Грани таланта» китоблари; С. Мамажоновнинг «Улуғ Ватан уруши даври ўзбек адабиёти» ва «Шоир дунёси» тадқиқотларининг Ҳамза номли Ўзбекистон Давлат мукофоти; И. Гафуровнинг бир қанча кекса, ўрта ва ёш авлод шоирлари поэтик ижодини, шунингдек, айрим адибларимизнинг повестлари ғоявий-бадний хусусиятларини ўзига хос образли тил ва ёрқин услуб билан кўрсатиб берган «Ёнар сўз» номли танқидий мақолалар тўплами; Пирмат Шермухамедовнинг «Рухий дунё кўзгуси» ва «Детская литература Узбекистана» китоблари; Б. Наза-

ровнинг «Адабиёт тўғрисида марксча-ленинча таълимот» китобининг Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотига сазовор бўлиши адабиётшунослик ва танқидчилигимизнинг профессионал етуклигидангина эмас, балки бадий асарлар қатори халқимизни коммунистик руҳда тарбиялашда зўр ижтимоий аҳамиятга эга бўлганидан ҳам далолат беради.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида юқоридагидек ижобий ҳодисаларни, салмоқли ўсишни кузатиш мумкин бўлса-да, лекин булар КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадий танқидчилик тўғрисида»ги қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда дастлабки силжишлар, холос. Адабий танқиднинг галдаги адабий жараён таҳлиliga аралашishi баъзан таълабни тўла қондиради деб айтиб бўлмайди. Адабий-танқидий асарларимизнинг ғоявий-эстетик савияси, ижтимоий салмоғи, социал, партиявий аҳамияти айрим асарларда ҳамон оқсаб келади. Унда: «Совет адабий-бадий танқидчилиги марксча-ленинча эстетика анъаналарини ривожлантириш билан бирга ғоявий жиҳатдан бериладиган баҳоларнинг аниқ бўлишини, эстетик талабчанликни чуқур ижтимоий таҳлил билан, истеъдодга, унинг самарали ижодий изланишларига нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш билан қўшиб олиб бориш керак» дейилади. Демак, партия танқидчиларни ўз методология ва маҳоратларини такомиллаштиришга даъват этадики, танқидчилигимизнинг бу томони кўнгилдагидек эмас. Тўғри, В. И. Лениннинг адабиёт тўғрисидаги қарашлари ва уларнинг ўзбек адабиётига татбиқига доир бир қанча асарлар яратилди (С. Қосимовнинг «Ленин, Партия, Адабиёт», Л. Қайумовнинг «Ленинча таълимот ҳақида», С. Шермухамедов ва С. Мирвалиевларнинг «Ленин ва адабиёт» асарлари каби). Ғоявий-эстетик савияси, ижтимоий салмоғи ва социал-партиявий аҳамияти ғоятда катта бўлган бунақанги асарлар, афсуски, кўп эмас. Партия ҳужжатида таъкидланган «ғоявий жиҳатдан бериладиган баҳолар» ҳам, «чуқур ижтимоий таҳлил» ҳам, «эстетик талабчанлик» ҳам, «истеъдодга эҳтиёткорона муносабат» ҳам ҳамма мақолаларимиз ва монографияларимизда бир маромда юқори бўлавермайди. Баъзи мақолаларда «ғоявий» ва «бадий» таҳлилга бир-биридан ажралган ҳолда қаралади. Ғоявий-бадий, социологик ва эстетик таҳлилнинг бирлиги бузилади.

Социалистик реализм назарияси ўзбек совет адабиёти материаллари ва ҳозирги адабий жараён фактлари асосида ўзига хос белгилари билан етарли ишланмаётир. Бу назарияни ишлашда ўзбек адабиётини бошқа социалистик адабиётлар билан боғлиқ ҳолда текшириш етишмаётир, социалистик реализм методи асосларини ўзбек миллий адабиёти хусусиятлари билан чеклашга уриниш ҳоллари ўчраб турадики, бу методни бир халқ адабиёти тажрибалари билан чегаралаш у қадар самарали натижалар бермайди, албатта.

Шу равишда ўзбек адабиётшунослигида социалистик реализм методининг шаклланиши ва ривожланиши хусусиятларини бор бўйича кўрсатиб бериш адабиётшунослигимизнинг кечиктириб бўлмайдиган ҳам назарий, ҳам амалий вазифаларидандир.

Адабий алоқаларни ўрганиш кўламини кенгайтириш ва қонуниятларини тўла кўрсатиб бериш пайти етган. Миллий адабиётларнинг ўзаро боғланиши, бир-бирига таъсири, бир-бирини бойитиши халқлар дўстлигининг кўринишларидан бири бўлиб, кўп миллатли совет адабиётининг характерли хусусиятини ва тараққиёт тенденциясини белгилайди.

КПСС Марказий Комитетининг бош секретари Л. И. Брежнев Совет Социалистик республикалари Иттифоқининг эллик йиллиги тўғрисидаги докладида шундай деган эди: «Совет социалистик маданияти миллий формаларининг хилма-хил ҳодисаларида умумий, интернационал хислатлар тобора яққол кўзга ташланмоқда. Миллийлик бошқа қардош халқларнинг муваффақиятлари билан тўлишмоқда. Бу прогрессив жараёндир. У социализм руҳига, мамлакатимиздаги барча халқларнинг манфаатларига мосдир». Ўзбек адабиётининг бошқа қардош халқлар адабиёти билан бўлган ўзаро таъсирини тўла очиш, ундаги интернационал хислатларнинг ўсишини илмий асослаш керак. Зотан маданий ва адабий алоқаларнинг кучайиши ўзбек адабиётининг қардош адабиётлар, айниқса рус адабиёти ютуқлари, тажрибаларини янада чуқур ўзлаштиришига, бойишига, равнақига йўл очади.

Ўзбек адабий танқидчилигида методологик проблемаларни партиявий талаблар босқичига кўтариш КПСС Марказий Комитети қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишга ва мавжуд камчиликларни тезроқ туғатишга очқич беради.

III

НАВОИЙ ВА ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЁТИ

Эй Навоий, қилғали таъб аҳли, жинси шеър назм,
Назмнинг ўлди, барчасига қофия, билким радиф.

Навоий

Буюк мутафаккир ва шоир Алишер Навоий, унинг бой мероси ва ижоди, адабий традициялари Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли туғилган ўзбек совет адабиётига хилма-хил йўллар билан кириб, таъсир кўрсатиб келди. Навоийнинг совет давридагина кенг кўламда нашр этилган асарлари ҳам, ғоят буюк адабий меросини тўплаш, ўрганиш ва тадқиқ этиш ҳам, «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» каби дostonларини ижодий қайта ишлаш ва саҳналаштириш ҳам, турли жанрларда унинг ажойиб образини яратиш ҳам, ниҳоят, унинг инсонпарварлик ғоялари ва бадий маҳорати традицияларини давом эттириш, ривожлантириш ҳам совет адабиётини бойитишга хизмат қилди.

Биз бу мақолада Навоий ва унинг ижодининг совет адабиёти билан боғланган ҳамма томонлари тўғрисида эмас, балки ҳали яхши текширилмаган бир соҳаси — Навоий традициялари проблемаси устида дастлабки мулоҳазаларни айтиб ўтмоқчимиз.

Аввало шу нарсани эслатиб ўтиш жоизки, адабиётшуносликка доир баъзи асар ва мақолаларда традиция билан адабий меросни айни бир маънода ишлатиш (ҳатто традиция ҳақида гапирганда қавс ичида, яъни «адабий мерос» деб, ёки аксинча, изоҳлаш) ҳоллари учраб туради. Албатта, адабий меросиз традиция бўлиши мумкин эмас. Лекин ҳар икки мафҳумнинг бир-биридан айиралган катта фарқи бор. Навоийга нисбатан айтилганда адабий мерос улуғ шоир ва мутаффакирнинг барча ижодий бойликларини йиғиш, ўрганиш ва текшириш, хоҳ омма-

боп ва хоқ илмий қилиб чоп этиш ва ҳоказоларни қамраб олади. Бунда Навоийнинг ўз асарлари бевосита китобхонни тарбиялаш, унинг қалбига энг эзгу инсоний туйғуларни сингдириш, дид ва фаросатини ошириш воқитасига айланади. Традиция эса унинг халқчил меросини ижодий қайта ўзлаштириш, гуманистик қарашлари, адабий тажрибалари, бадий маҳоратини авлодларнинг янги-янги асарларида тараққий эттириш, замонавий ғоявий-эстетик босқичга кўтаришни тақозо этади. Навоийнинг доҳиёна асарлари аслича мангу яшаганидек, олимларнинг тадқиқотларида талқин қилинганидек, энг яхши ижодкорларнинг гўзал поэтик асарларида ахлоқий маънавий дурдона, ўлмас бадий ҳақиқат тарзида ажойиб халқчил хислатлар билан бойиб боради.

Адабий традиция масаласи, хусусан, Навоий традицияларини ижодий ўзлаштириш ҳамisha новаторлик билан, янги ижодий метод билан, адабиёт олдида турган янги вазифалар ва унинг тараққиётидаги янги хусусиятлар билан мустаҳкам алоқадордир.

Революциянинг бошиданоқ Коммунистик партия ва совет ҳокимиятининг маданий ва адабий меросга, адабий традицияларга муносабати аниқ эди. В. И. Ленин пролетариат (социалистик) маданиятининг самарали юксалиши учун икки шарт борлигини уқтирган эди. Бу шартларнинг бири — коммунизм куртакларининг ўсиши ва ривожланишига йўл очадиган омманинг ўз ташаббускорлиги ва бунёдкорлиги бўлса, иккинчиси ўтмиш жамиятдан янги социалистик жамиятга маданий мерос бўлиб ўтадиган қимматли нарсалардир. «Пролетар маданияти, — деган эди В. И. Ленин 1920 йил 2 октябрда РКСМнинг III Бутунроссия съездида сўзлаган нутқида, — инсониятнинг капиталистик жамият, помещиклар жамияти, чиновниклар жамияти зулми остида яратган билим запасларини қонуний равишда тараққий эттиришдан иборат бўлмоғи лозим»¹. Айни замонда В. И. Ленин ўтмиш маданий меросидан фойдаланиш вазифасини «ҳаётга кўпроқ яқинлашиш», «ўсиб келаётган янги нарсаларни қунт билан ўрганиш, уларга жуда диққат билан қараш, уларнинг ривож топиши учун ҳар тарафла-

¹ «В. И. Ленин маданият ва санъат тўғрисида» (тўплам), Тошкент, Ўздавнашр, 1962, 315-бет.

ма ёрдам кўрсатиш» вазифаси билан қўшишни ҳамisha таъкидлади.

20-йилларда ўзбек танқидчилиги ва ўзбек адабиёт-шунослигида классик адабиёт ҳамда Навоий мероси ва традицияларига нисбатан гоҳ уларни «умумпролетар ишининг бир қисми бўлиши»га қарши қўйиш, гоҳ улардан фойдаланишни инкор этиш каби зарарли, ғайри илмий чиқишлар бўлган бўлса-да, аммо совет ёзувчиларининг ижодий практикасида Навоий ва классик адабиётнинг поэтик ютуқларини ўзлаштириш, қайта ишлаш давом этди ва маълум ижобий натижаларга эришилди. Айниқса, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг революцион адабий фаолиятида, унинг адабиётнинг партиявийлиги ва халқчиллиги учун тинмай курашида ўзбек совет адабиётининг йўли, методи ва стили белгилана борди. У ўтмиш адабий мероси ва традицияларини революцион халқнинг социализм учун кураши ва жонли иши билан бойитиб ижод этди.

Улуғ Навоий ижодининг ҳозирги замон ўзбек адабиётига кўрсатган таъсири, Навоий традицияларининг ривожлантирилиши гоҳ мураккаб ва кенг кўламдаги проблемалар бўлиб, улар бадий асарларнинг мазмунига ҳам, формасига ҳам алоқадордир ва поэтиканинг ритм, композиция ва тасвирий тил воситалари (қофия, вазн, банд тузилиши, шеър турлари ва шакллариининг мажозий ифодалари, стилистик приёмлар)дан тортиб, турли жанр формаларининг энг муҳим бадий компонентлари (ҳаётни акс эттириш усуллари, образлар системаси, сюжетика ва ҳоказолар)га қадар талай проблемаларни қамраб олиши мумкин. Лекин бу проблемалар адабиётшунослигимизда махсус тадқиқ этилмаганлиги, ҳатто айримларига теша тегизилмаганлигидан, биз бу кўп қиррали проблемаларнинг деталлари устида тўхталмасдан, фақат биринчи қарашда кўзга ташланадиган томонларини кўрсатиб ўтишга, масаланинг қўйилишини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Навоий традициялари ўзбек совет адабиётига асосан уч йўл билан кириб келмоқда, уч асосий формада намоён бўлмоқда. Бу традиция формаларининг ўзаро ва бошқа традициялар, чунончи фольклор, рус ва жаҳон адабиёти традициялари билан бир-бирига чатишиб кетиши табиийдир. Лекин ҳар ҳолда Навоий адабиёт традицияларининг ижодий ҳазм қилиниши, традициялар маъзига

новаторликнинг қай даражада сингиши жиҳатидан у формаларнинг бир-биридан фарқи сезиларлидир.

Навоий традицияларининг кўринишларидан бири унинг дostonларидан (ё дoston ичига киритилган поэтик ҳикояларидан) бирортасини у ёки бу даражада мустақиллик билан ижодий қайта ишланиши ва саҳналаштирилишидир. Бунинг намуналари Навоий «Хамса»сига кирган дostonлар асосида саҳналаштирилган Хуршид (Шамсиддин Шарафуддинов)нинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», Яшин (Комил Нуъмонов)нинг «Меҳр ва Суҳайл», «Дилором» каби музыкали драма ва либреттоларида очиқ кўрилди.

Шоир ва драматург Хуршид 1922 йилда Алишер Навоийнинг дostonларидан «Фарҳод ва Ширин»ни, 1925 йилда «Лайли ва Мажнун»ни саҳналаштирди. «Фарҳод ва Ширин»ни музыкали драма қилиб ишлашда ёш драматург халқ ривоят ва афсоналари мотивларидан ҳам фойдаланди. Меҳинбону салтанатини Бекободга кўчирди, Ширин эса Мирзачўлга сув чиқарган кишига тегишши керак эди. Бироқ Хуршид музыкали драманинг дастлабки вариантыда Ширин ҳақидаги халқ афсонасини Навоий асарининг етакчи идеяси билан — қаҳрамонлик ва адолатпарварлик мотивлари билан етарли уйғунлаштира билмади. Музыкали драма Фарҳоднинг ўз замонасидаги энг илғор прогрессив ғоялар учун кураши, ҳақиқат ва адолат йўлини излаши, гуманизми ва халқ қисматини енгиллаштириш орзуси бирмунча панада қолиб, ошиқ-маъшуқларнинг идеал севги-муҳаббати линияси энг кўп сақланиб қолди. Фарҳод билан Ширин эса, асосан шундай муҳаббатнинг тимсоли бўлиб гавдаландилар. Ўз вақтида Навоий дostonини таъсирчан — мустақил драматик усулда оммалаштиришда ғоят муҳим роль ўйнаган саҳна асарининг бу нуқсони кейинги вариантларида, айниқса, К. Яшиннинг ҳам авторлигида яхшиланиб борди; бир-бирини чексиз севган икки ёшнинг муҳаббат туйғулари инсонпарварлик ва халқчиллик интилишлари билан суғорилади: улар севгисининг буюк ахлоқий-маънавий кучи, фазилатлари уларга қарши турган ўрта аср зулми, таассуби ва жаҳолати устидан ғоявий тантана қилди. Натижада «Фарҳод ва Ширин» музыкали драмсида Навоий дostonининг энг драматик моментлари аниқ, ихчам ва таъсирчан сюжетга тизиб берилди, буюк гуманист орзу-умидларининг севги, садоқат, дўстлик,

меҳнатсеварлик, қаҳрамонлик, бунёдкорлик қирралари романтик йўсинда бўрттириб ифодаланди.

Хуршид Навоий «Лайли ва Мажнун»ини сахналаштиришда ҳам дастлаб сюжет лейтмотивининг фақат муҳаббат тармоғини танлаб олади ва театрлар коллективининг ёрдамида севишгувчиларнинг фожиали тақдир талқинини тобора оригиналга яқинлаштириб, қайта-қайта ишлайди; ниҳоят, муҳаббат чизиғи бўйича борган конфликтни инсон шахсининг озодлиги учун кураш мотивлари билан бойитади, социал-синфий шароитининг ошиқлар тақдирига кўрсатган таъсирини ҳам қабартиб тасвирлашга ҳаракат қилади, дostonнинг гуманистик мазмунини ҳийла тўлиқ тиклашга муваффақ бўлди.

Шундай қилиб, улуғ гуманист шоирнинг икки ажойиб дostonини сахналаштиришдай қийин ва маъсулиятли вазифани биринчи бўлиб драматург, шоир Хуршид ўз зиммасига олди ва узоқ йиллик ижодий иш жараёнида драматург К. Яшин театр коллективи билан ҳамкорликда бу шарафли вазифани ҳал қилишга ёрдам берди.

Комил Яшиннинг «Меҳр ва Суҳайл» музыкали драматосида (1940), айниқса, М. Муҳамедов билан бирга ёзган «Дилором» опера либреттосида (1958) Навоий «Сабъаи сайёр» дostonининг романтик мотивлари новаторлик йўли билан сахналаштирилди.

«Меҳр ва Суҳайл» сюжети «Сабъаи сайёр» дostonининг фақат бешинчи иқлимдан келган мусофир сўзлаб берган романтик саргузаштлар негизига қурилди ва янги образ, янги мотивлар билан бойитилди. «Дилором» асарида ҳам мазкур эпик дoston сюжети тармоқларини тўлиқ қамраб олиш мақсад қилиб қўйилмади. Либретто марказига чин кўнгилдан бир-бирини севишган ашулачи хонанда Дилором ва меъмор-рассом Моний образлари қўйилди. Аммо шу икки асосий образ атрофига тарихий давр руҳини, социал-синфий қатламлар ўртасидаги ғоявий-психологик зиддиятларни очишга имкон берадиган адабий прототиплар (шоҳ Баҳром, Эрон гўзали ва бошқалар) ҳамда авторлар ижодий фантазияси маҳсули бўлган бир қанча тўқима образлар (Ардашер, Нуъмон, Улуғхўжа ва бошқалар) тўпланди ва серқирра, кўламдор дostonнинг киши шахсини ҳурматлашга қаратилган умумбашарий-гуманистик йўналиши сақланибгина қолмай, балки замонамизга ҳамоҳанг моментлари ривожлантирилди ва чуқурлаштирилди. Бақувват, мустаҳкам

инсонпарварлик руҳи Дилором ва Моний образларида ҳамда шоҳ Баҳромга ижобий таъсир кўрсатишга интилган, кўп жиҳатдан Навоийнинг адолатпарварлигини эслатадиган Нуъмон сиймосида юзага чиқди. Адолат, ақл ва тўғрилиқнинг тантанасига умрининг охиригача содиқ қолиш, халққа хизмат қиладиган санъатнинг маънавий куч-қудратига ишониш бу образларнинг ички маъзига сингиб кетган. К. Яшин ижодиётига хос бўлган характерларни, ахлоқий принципларни контрастларда, драматик теранликда кўрсатиш, белгили тарихий шароитдаги (мазкур ўринда эрамизнинг III—V асрларида ҳукмронлик қилган форс-эрон шоҳларидан Сосонийлар хонадонининг инқирозга юз тутган давридаги) прогрессив, илгор кучларнинг реакцион гуруҳлар билан тўқнашувни қабартиб тасвирлаш усули бевосита Навоий традицияларини давом эттиришда ҳам ўз ифодасини топди.

Энди Навоий традицияларини давом эттиришнинг иккинчи турига ўтайлик. Бу ўзбек совет адабиётида улумутафаккир, шоир ва гуманист Навоийнинг ўз образини яратишга, уриниш йўлидир. Албатта, Навоий образини яратиш ҳаракати кўп асрлик тарихга эга. Беш юз йилча вақтдан бери Навоий адабий мероси ва ижоди кўз қорачиғидай сақланиб, ардоқланиб келгани каби, унинг шонли традициялари ҳам давом эттирилди, талай шоирлар, ёзувчилар эса унинг ўлмас образини ўз асарларида акс эттиришга интилганлар. Алишер Навоийнинг айрим хислатлари ва фазилатлари замондош шоирлар, издош-мухлисларнинг ғазал, мухаммас ва қасидаларида, хотира ва мактубларида, адабий-тарихий солнома ва тазкираларида маълум даражада куйланган ва тасвирланган. Ўзбек халқ оғзаки-поэтик асарлари, латифалари ва ривоятларида ҳам Навоий образи ўзига хос равишда бадий ифодасини топган эди.

Лекин Навоий образи фақат Октябрь социалистик революциясидан сўнг ўзбек совет ёзувчиларининг ижодларида энг кўп, атрофлича ва янги-янги жанрларда ўз аксини топди.

Ўзбек совет адабиётининг ҳам жанрларида деярли буюк гуманист ва шоирнинг олмос қирралари образини яратиш, — унинг характерининг қандайдир муҳим томонларини бадий гавдалантириш яққол кўзга ташланади. Навоий образини тасвирлашга бағишланган энг ях-

ши асарлардан Ойбекнинг «Навой» романи, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навой» драмаси ва шу авторларнинг А. Снешнев ва В. Шкловский билан бирга яратишган «Алишер Навой» киносценарийси, Л. Г. Батнинг «Ҳаёт бўстони» повести, Миркарим Осимнинг «Болалик», «Бадарға», «Астробод», «Дарвешалининг фитнаси», «Хуросон зулмат кўйида», «Ҳожа Деҳдор ҳангомаси» ҳикоялари, Ойбек, Фафур Гулом, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Собир Абдулла, М. Бобоев ва бошқаларнинг дoston, баллада ва шеърларини кўрсатиш мумкин. Умуман, ўзбек шоирлари ичида Навойга шеърый мисраларни бағишламаган шоир кам деса бўлади. Зотан, совет даврида Алишер Навойга бағишланган биринчи асар шеърдан бошланган.

Навой тўғрисидаги биринчи шеър Боту тахаллуси билан ёш шоир Ҳодӣ Маҳмудов томонидан болаларга атаб жуда оддий, енгил тилда ёзилди ва 1921 йилда «Болалар дунёси» журналининг иккинчи сонида «Навой» сарлавҳаси билан босилиб чиқди. 42 мисрадан иборат бўлган бу шеърнинг бошланишида Боту «бир замонлар элимиз қоронғида қолган»и, бунинг устига «бизнинг адиб, шоирлар тўғри йўлдан озиб... ўз тилини ёмонлаб», араб-форс тилларни «ғўзал тилдир» дея «ўзга элнинг тилида» ёзганлари ҳақида ҳикоя қилади. Кейин қандайдир онгли бир киши пайдо бўлиб, ўзбек тилини «қашшоқ» дегувчилар янглишаётгани, «бизнинг тил ҳам бой тил» эканлиги тўғрисида бонг уради. «Араб-форси қуллари» эса у кишидан кулишиб, ҳатто уни «телба бўлмиш», дейишга қадар борадилар. Аммо у киши «буюк тилак йўлида» тинмай ишлаб «ўз сўзларининг ҳақлигини» оқлайди. Шеърнинг охирида шоир Боту у «онгли киши» кимлигини тушунтириб, болаларни уни севишга чақиради:

У киши ким?— десангиз,
 Айтиб берай, ўртоқлар.
 У кишими?— билсангиз,
 Буюк шоир Навой.
 Шунинг учун, болалар,
 Навойни севайлик.
 Навойни отини,
 Олтин билан ёзайлик.

Бу шеър жўн мисраларда бўлса ҳам, Навойнинг она тилида асар ёзишга даъват қилгани ва бу ишда жон-

бозлик кўрсатганини биринчи марта ўқувчи болаларнинг қулоғига қуйганлиги билан қимматли эди.

1938 йилдан бошлаб Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлишини ўтказишга тайёрланиш кезларида унинг жонли образини тасвирлашга қизиқиш ҳам кучайди. Бу қизиқишнинг натижаси ўлароқ аввало шеърӣ асарлар ва ҳикоялар эълон қилина бошлади. Умуман, бадий ижодиётда автор таланти ва индивидуал хусусиятлари муҳим роль ўйнагани каби, Навоий образини талқин қилишда ҳам традициясини ўзлаштиришда ҳам ҳар бир шоирнинг ўз индивидуал қиёфаси бўртиб кўринади. Ҳар бир шоир Навоийнинг ахлоқий, маънавий фазилатлари, адабий ва эстетик дурдоналаридан ўз ижодий стихиясига, услубига хос келадиган, юрагига энг яқин бўлган моментларни сайлаб олади, қайта идрок этади, ўстиради, замонавий дид ва тушунча билан бойитади.

Ўзбекистон халқ шоири Фафур Фуломнинг «Алишер» сарлавҳали шеъри (1948 й.) Навоий образини новаторлик йўли билан талқин қилган ва унинг умумбашарий традицияларининг яшовчанлигини юксак бадий мисраларда тараннум этган поэтик асардир. Шеърда Фафур Фуломга хос донишмандлик, фалсафий теранлик, фикр ва ҳислар салобати бор. У Алишер Навоийнинг кекса тарих ҳудудлари ва гояларини ёриб ўтиб, сертоле замонамизда янада куч-қудрат касб этганини кўради. У улуг гуманист даҳосини, ижодининг оламшумул аҳамиятини куйлар экан, Навоий давлат ва фуқаро бошига бир бало бўлган, улар тинчлигини бузган темурийлар салтанати денгизининг алғов-далғов тўлқинларини тўхтатишга интилганини, «зулмат оламига нур сочиш» йўлида жонбозлик кўрсатганини тасвирлаш билан чекланмайди, балки унинг олий тилак ва орзулари бизнинг кунларда мислсиз кўламда турмушга ошаётганлигини, у «озод улуснинг отахон шоири, қадрли устод» сифатида ўзбек халқининг миллий ва интернационал ифтихорига ифтихор қўшаётганлигини ҳам жўшқин пафос билан ифодалайди. Алишер Навоий ўз ҳаётида доимо элу юртга камарбаста бўлиб келгани, энг оғир шароитда ҳам халққа хизмат қилгани, юксак инсонпарварлиги билан улуг ва муттасил ўрнакдир. У:

Биринчи тамшанган сутнинг ҳурматин
Бутун ҳаёт бўйи оқлай ололган,

Теварак оламга кўркин кўрсатиб,
Ватан ва халқини йўқлай ололган...

Дурахшон юлдузлар сари ўкирган,
Бўйнида занжиру қалби озод шер,
Инсоний муҳаббат, меҳри-ла вафо,
Эрку бахт тимсоли улуғ Алишер.

23 тўртликдан ташкил топган «Алишер» шеърисида фақат Навоий образигина бутун улуғворлиги билан гавдаланиб қолмасдан, балки бандма-банд шоир Фафур Гулом (лирик қаҳрамон)нинг ўз кечинмалари, ўз овози, контраст туйғулари, ҳодисаларга муносабати тобора аниқ ва бақувват жаранглайди. У ўзбек халқи даҳоси ва зақосини камситишга беҳуда кучанган инглиз ва бошқа оқсуякларни омонсиз фош қилиб, турли давр тарихий материалларини гувоҳликка тортади, тилга кирилади; ўтмиш ва ҳозирги замон фактларини эстетик муқояса қилиб, разил, сохта ва қалбаки нарсаларни газаб билан қоралайди, прогрессив, халқчил ва социалистик фактларни самимий ҳимоя қилади. Шеърининг хотимасида шоир ўтмишнинг нобоп томонларини лаънатлаб, Навоий каби асл халқ фарзандларининг идеалларини амалга оширган авлодларни олқишлаб, қатъий ғоявий-эстетик ҳукм чиқаради:

Навоий-қадрини била олмади
Ложувард кошинли, олтинланган қаср.
Асли ўғиллари давлат қуролган,
Яшасин коммунизм аталган бу аср.

Навоийнинг янги давр билан, ижодкор совет кишиси шахси билан боғланишини ҳис қилиш бошқа шоирларнинг асарлари лейтмотиви мағзига ҳам сингади.

Миртемирнинг «Ўлмас сиймо» шеърисида (1940 й.) Навоийга яқинлик, ундан ижодий ўрганиш, тушида, хаёлида у билан суҳбатлашиш, ундан маслаҳатлар олиш: унинг ижоди билан совет шоири ижоди ўртасидаги тафовутни Навоий тилидан сўзлатиш усулида берилади. Навоий Миртемирни янгича илҳомга, Фарҳодлар қаҳрамонлигидан минг зиёд бўлган совет кишилари қаҳрамонликларини куйлашга ундайди, новаторликка, замонавийликка, шеърят мазмунининг тийран, бадий воситаларининг эса янги бўлишига чорлайди.

Совет шоирлари ўз созларига уйғун оҳангда Навоий ижодининг социалистик жамият кишиларига энг яқин фазилатларини таъкидлашга тиришадилар. Фақат ҳар бир шоир шу яқинликнинг турли қирраларини кўради, топади ва ўзига хос бадий воситалар билан бўрттириб кўрсатади. Бу бўрттирма Навоий образини талқин қилишда унинг энг кўп қўллаган стилистик бўёғи — муболағалардан кенг фойдаланишни тақозо этади. М. Бобоев «Занжирланган шер» шеърида (1939) Навоийнинг ўз қўли билан чизган суратга қараб, XV асрдаги қонли низолар, шароитлар натижасида фақат Навоийгина эмас, балки бутун жамият, унинг моддий ва маънавий ҳаёти занжирланганини гавдалантиришга шайланди. Шоирнинг назарида:

У занжирли, демак — башар занжирли,
Қуллар қилган исён, зафар занжирли!
У—занжирли, демак — шеър занжирли,
Меҳнат, ижод, севги, фикр занжирли!

Бу «занжирланган шер» — мужассам бир халқ,
Бунда гавдаланар ердаги деҳқон...
Тоғ қазувчи, меъмор, қирдаги чўпон,
Виждон, қуёш бетли ҳақиқат ва ҳақ...

Шоир солим шоҳлар салтанати қуршовида Навоийнинг сафдошлари ва адабий қаҳрамонларини ҳам занжирланган ҳолда кўради. Аммо Навоий — «шер» агар эркин бўлса, қудрати шунчаки, булутга ҳамсоя тоққа ҳам чиқишга қодир эди. Зотан, шундай бўлди. Халқ «қуллик кишанлари»ни парчалаб ташлагандан сўнг «минг йиллик маданиятнинг қомуси», «беш юз ёшли тиниқ шеър Амуси» — Алишер «ҳаётга мангу келди».

М. Бобоев «Устод» балладасида (1940 й.) адабий ҳавас ва илҳомни биринчи бор Навоий уйғотгани, тобора, уни шеърбозлик ва адабий андозалардан эҳтиёт қилиб, «Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай» дастурига амал қилишга йўллаганини тараннум этади. М. Бобоев Навоий образини улўф шоирнинг бадий тасвир усулига монанд қилиб акс эттиришга уринади. У бир баҳор оқшоми «фикр денгизига чўмиб», «қалбида порлаган шеър жилоси»га сайқал берар экан, Навоий қаламида бутун латофати ва гўзаллиги билан куйланган ой ос-

мондан қуйи тушиб, шоир билан суҳбатлашади, ой Навоийнинг завқу шавқ ва муҳаббат билан уни таърифлаганида намоён бўлган ёрқин маҳоратидан бир шингил сўзлаб беради. Кейин доҳий ижодкорни ва унинг идеаллари амалга ошган диёрни излашиб юрган адабий қаҳрамонлари — Фарҳод, Мажнун, Ширин, Шопур совет шоири билан мулоқотда бўладилар ва севги, мардлик, дўстлик тароналарининг мўъжизали кучини изҳор этадилар. Шоир «баҳор, лола, нур — мангу манзил тутган бахтлар боғига» бошлаб келган Шопур бошлиқ уларнинг ҳаммасини олқишлайди; Навоийнинг орзу-армонлари социал тенгсизликлар барҳам топган озод ватанда рўёбга чиққанини баён этиб, уларнинг қидиргани шу диёр эканини уқтириб дейди:

Сиз каби халқларнинг бирлик диёри,
Сиздай ошиқларнинг битгандир зори.
Бизда ошиқларни «мажнун» демаслар,
Оёқ, қўлларига кишан урмаслар.

Шоир:

Мен ҳам ватанимда бахтиёр ошиқ,
Севги саодатдир, мен унга содиқ...—

дея Навоий «қаҳрамонлари» билан ҳамдўстлигини, қалби яқинлигини ҳис этиб, кўтаринки руҳда улар билан «шеър бахш этган устод учун» қадаҳ кўтаради.

М. Бобоев «Устод» балладасининг хотимасида лирик чекиниш ясаб, Навоийнинг ўсувчан, доимо тирик традициялари негизда устоднинг кўп қиррали, баркамол образини яратишни ўз зиммасига олиб, бунинг «уддасидан чиқарман бир кун. Бунинг-чун юракда тўлиқдир меҳрим!..» деб ижодда узлуксиз изланиш йўлини танлайди.

Собир Абдулла («Истадинг», «Чор девон»), З. Ҳабибий («Шоирнинг хазинаси», «Улуғ зот», «Нағма бўстони-нинг булбули»), Сайфий («Соҳиби қалам») ва яна кўп шоирларимиз, жумладан, Ғафур Ғуломнинг (Навоий ғазалига боғлаган мухаммаси «Тун билан тонг» ва «Навоий қабри устида» каби) шеърларида Навоий поэтикасининг айрим компонентлари шеър тузилишининг баъзи бир турлари (ғазал, маснавий, рубоий, тўртлик, мухаммас ва ҳоказо), стилистик сўз, ибора ва шакллар (аруз вазни ва ритмик оҳанг ранг-барангликлари тради-

дияси) Навоий образининг баъзи томонларини кўрса-
тишга мувофиқлаштириб ишланиб келди.

Шоир Мақсуд Шайхзода маснавий шаклида ёзилган «Уртоқ Навоий» балладасида (1939 й.) Навоий образини ўз тарихий заминидан Хусайн Бойқарога қарши қўйиб тасвирлайди. Хусайн Бойқаро айшу ишрат, кайфу сафо билан банд. У ҳаётининг шу пайтларида салтанатдан ҳам, сарой дабдабаларидан ҳам, санъат самараларидан ҳам, ўз ижодидан ҳам айни мақсадда фойдаланишга тирришади. Унинг аксинча, Навоий бутун ҳаётини ижодга сарф этишга тайёр. У шоҳни ва ҳукмдорларни мамлакатда адонат ва осойишталик ўрнатишга даъват этиш, золимларни беомон савалаш, халқни маънавий юксалтириш йўлида ижод этади. Шайхзода мана шу таъсирчан, ибратли ижод жараёнида Навоий талантининг зўр кучи, билимининг кенглиги, маънавий дунёсининг гўзаллигини кўрсатади. Шеърда улуг гуманист ўз қаҳрамонлари билан яшайди, уларнинг муваффақиятидан қувонади. Аламларидан изтироб чекади. Негаки:

Ишқининг ҳеч қайтмас мардидир Фарҳод,
Эвоҳ ким, унинг ҳам насиби фарёд.
Бу ғамгин мусибат уни тиглайди,
Шоирнинг ўзи ҳам бунга йиғлайди.

Инсонлар тақдири, улар фожиаси забардаст шоир қалбини зирқиратади, уни чуқур ўйларга толдиради; аммо шоир уларни нажот соҳилига олиб чиқиш йўлини ечолмай, жумбоқлигича қолдиради. У фақат хаёлдагина кишилар иқболини, улар мушкулунинг кушодини чама-лаб кўради, зулмат ичида нур ахтаради ва буни ижодига сингдиришга уринади. Зотан, Навоийни изтиробга солган жамиятда —

Нега ранглар ичра кўпдир қаро ранг?
Нега бу дунёда келишмас оҳанг?
Буни на замона ечди, на мози,
Кўп узоқ чўзилди тақдирнинг нози.
На Сино ҳал қилди, на Арастуси,
Бунга жавоб берар, балки келгуси.
Навоий ўйлайди бош солиб қуйи,
Қулоқда жаранглар иқболнинг куйи.

М. Шайхзода қаҳрамон кечинмаларини пояма-поя

психологик тарангликка кўтариб, баллада хотимасида Навоий услубига монанд қилиб лирик чекиниш ясайди, қаҳрамоннинг ички монологи мазмунидан хулоса чиқаради; Навоий орзу-тилаклари бизнинг замонимизда ҳамоҳанглигини бўрттириб, бевосита унинг ўзига мурожаат қилиб гапиради:

Кўзингда гўзалдир фақат яхшилик,
Ишонгин шу кунда бўлсайдинг тирик—
Ленин ишончига бўлардинг сазо,
Олий советга ҳам сайлардик аъзо.
Афсуски, беш аср ажратди бизни,
Лекин сўндирилмас шамол юлдузни.
Бошингда сақлардинг ақл нуқрасин,
Даҳонг ёриб ўтди асринг маррасин.
Эй ўртоқ Навоий, зўрсан, тириксан,
Сен тирик шоирсан, руҳан тириксан,
Сен ўзбек халқининг ўлмас виждони,
Миннатдор элининг соғ граждани.

Шоир Ойбек «Навоий» дostonида ўзбек классик адабиёти асосчиси образини яратар экан, унинг образларни бир-бирига қарши қўйиш (тазод), қаҳрамоннинг психологиясини атрофлича ёритиш усулларини ижодий тараққиёт эттиришга жазм қилди. Дostonда Ойбек Навоийнинг кексайиб «Лисонуттайр»ни ёзишга киришган (1498) пайтинигина тасвирлайди. XV асрнинг кескин зиддиятлари фонида, ҳукмрон доираларнинг реакцион интилишларига қарши тўқнашувларда кечган ижодий жараён тарихини ва унинг гуманистик мазмунини эса улуғ шоирнинг ўй ва кечинмаларида, тафаккури ва қалбининг тўлғанишларида кўрсатади. Шунга биноан, Ойбек Навоий ҳаётидан, ички ва ташқи портретидан, сиёсий-давлат ва жамоатчилик фаолиятдан унинг ижодий психологиясини, инсоний гўзалликка мойил табиати-ни очишга ёрдам берадиган моментларни танлаб олади. У Навоий психологиясида типик шароитнинг темир мантиқи талабига мувофиқ равишда содир бўлган тадрижий ва шиддатли ўзгаришларни кўрсатар экан, уларни баддий тадқиқ этиб, ўз кўнглига яқин томонларини эстетик қувватлаб боради. Чунончи, дostonнинг аввалида Навоийнинг қарилигига қарамай, ижодий ғайрати тўлиб-тошганини, илҳомга қаттиқ берилганини, поэтик меҳнат

унга бениҳоят зўр шавқу завқ берганини ҳаяжон билан таъкидлайди:

Ярим кеча, ўтирарди у,
Бир хитойи косада лим сув...
Қари шоир фикри тошади,
У энкайган, тинмай ёзади.
«Қирт-қирт» этиб савағич қалам,
Сукунатни бузади ҳар дам.
Оғса ҳамки, умрин қуёши,
Ёшлик ўти унинг йўлдоши,
Соч-соқолни қиров босса ҳам,
Ижод ҳали чиройли кўклам.
...Бу оламда қанча матонат.
Иш, яратиш — унга фароғат!..
Илҳомдан ўзга йўқ бир ёр,
Усиз шоир кўнгли беқарор...

Автор қаҳрамоннинг гўзалликни тез танувчи қобилиятини уқтириш билан бирга («Шоир кўзи ҳар бир гўшада — топар янги гўзаллик лавҳа»), унинг ижодида мазмун берган турмуш манбаларини равшан қилиб кўрсатади; бизни қарама-қаршиликлар ва контрастлар билан лиқ тўлган воқеликнинг кайфу сафо ва муҳтожлик кезган, музайян ва хароба, зангин ва фақирона «уялари» ичига олиб киради; қарама-қаршилик зиддиятларига ботган жамият ичидан оқу қорани, яхши ва ёмонни, эзгулик ва ёвузликни, фақир-фуқаролик ва «оқсуякликни ажратишни» «пешонасидан даҳо порлаган» шоир ихтиёрига топширади. Зотан, «катта Ҳирот» заҳматкашларига синашта бўлган Навоийнинг тафаккур дунёси, ҳақиқатан кишилар ҳаётининг тенгсиз қурилганини рад этиш билан банд эди. Унинг психологик кечинмаларига эл-улус қайғуси чуқур сингиган, хаёлида жафокашлар қисматини енгиллатиш орзуси яшар эди. Чунки Навоий кўрадики (буни унинг ўзи «Маҳбул-қулуб» асарида ифодаланган):

Пастда деҳқон чопади ерни,
Оғир меҳнат, эзган у ерни;
Яланг оёқ ва эгни чурук,
Манглайида дард, қадди букук,
Шоир фикрин ўрайди булут,

Гўё дардин сўйлар бутун юрт;
Фаровонлик бериб оламга,
Дехқон ўзи ботармиш ғамга...
...Улус яшар қишу ёз муҳтож,
Кучи, қони хазинага бож...
Бу Ҳиротнинг сирини билган
Шоир қалби ёнар ичидан.
Оч ва хароб машҳур Хуросон,
Унда қаттиқ зулм ҳукмрон.

Ойбек тасвирида Навоий мана шу ички кечинмалари овозига қулоқ солиб, қалб амри билан ижод этади, уни «ширин бир илҳом қучиб», ёзган сари «руҳида ором» сезади; поэтик инжулар маржонини шода-шода тизиб, ҳали ҳам «қуёшдан порлоқ ишонч» билан билим ва урфонга, нафосатга, соф муҳаббатга, қаҳрамонликка, адолатга чорлайди» зулм ва бедодлик оқибатларини яна «қайноқ нафрат» билан савалайди.

Ойбек қаҳрамоннинг ички дунёсида ғалаба қилган эҳтиросли фикрлар, жўшқин туйғулар оқимида характернинг инсонпарварлик, халқчиллик хислатларини биринкетин очади, Навоийнинг халқ мушкулини осон қилиш йўлида сиёсат ва давлат соҳасида кўрсатган фаолияти, реакцион гуруҳлар ва подшо билан тўқнашувлари эса унинг фақат хаёлидан кечади, фикрий психологик тўлқинланишлари содир бўлиб ўтган воқеаларни қайта кечиниши орқали берилади. У Хуросон фуқароси фиғони «зулмдан авжга чиққан», шаҳзодалар «бир-бирига ёв» бўлиб, бир-биридан ошириб «элни талаган», Султон Ҳусайн эса «ифрот айшнинг чиркин» оқибатида тез қариб, ожиз бўлиб қолган бир шароитда нима қилсин? У ўзини «алдамчи дабдабалар» муҳитига бутунлай бегона ҳис қилди, ундан «қўл силтаб», «ўзга бир диёр» сари кетмоқчи ҳам бўлди. Лекин жонажон халқи-чи? Уни ташлаб кетишга кўзи қиймайди. У «адолатли ҳукмдор» ҳимоясида мамлакатни бирлаштириш, эл-улусга яхшилик қилиш тўғрисидаги ниятларини, илғор гуманистик идеалларини турмушга оширишни қизғин амалий-сиёсий курашлар соҳасидан нуқул ижодий изга кўчиришга жазм қилади. У киборлар жамиятидан «яхшилик» чиқмаслигига гувоҳ ва амин эди:

Бу мажлисга бегона шоир,
Туйғуларни қилолмас зоҳир.

Ингитликда чидади ночор,
Энди қалба ўзга завқлар бор...

Достон қаҳрамони энди поэтик ижодининг таъсир кучига суяниб иш кўришни маъқул топди, қоядай улғу ижодининг жозибаси билан халқ руҳида зулм-таадига чексиз нафрат, соф инсонийлик, қайноқ муҳаббат туйғуларини ўстиришга қарор қилди.

XV аср жамиятидаги ҳукмрон синфий гуруҳларнинг ўзбошимчаликларини, жабр — ситамларини, қонли урушларини аёвсиз қоралаган, заҳматкаш элнинг оғир аҳволи учун қайғурган, юртнинг бутунлигини имконияти борича сақлаш йўлида курашган Навоий ўз ажойиб ижодиёти билан ақл-заковатнинг тантанасига, гуманистик идеал ва инсоний туйғуларнинг ғалабасига ҳисса қўшганини қалбдан сизди ва умр бўйи халқ ташвишида куйиниб, азоб чекиб келганига қарамасдан, унга оптимистик руҳ бахш этди. Буни достоннинг тугалланиши ёрқин тасвирлаб беради. Навоий фисқу-фужурга, ҳийла ва хиёнатга, сафолат ва разолатга ботган подшо саройидан тунда кўнгли бузилиб хафа бўлиб қайтар экан, бир маҳаллада «кичик кулбадан биров гўзал бир оҳанг ила шоир шеърин оҳиста» ўқиганини эшитади. У кўпдан бери узоқ ва яқин ўлкаларда асарлари билан шўҳрат топганини билар эди. Аммо мазкур вазиятда оддий халқ намояндаси оғзидан ўз шеърини тинглаши алоҳида таъсир қолдиради ва ғоявий-эстетик идеалларининг кўпчилик ўртасида ёйилиб, сингиб бораётганидан қувонади:

...Шу онда
Севинч тошиб кетди бор қонда...
Курашларда орттирган, бешак,
Бутун умр руҳ берган истак
Жаранглади жўр бўлиб созга,
Она тилин еткизди ёзга,
Мўл-кўл тўкди санъат мевасин,
Бўҳтончининг кесди нафасин.

«Навоий» достони автори ҳам гениал шоирнинг нашъасига қўшилиб уни табриклади, унинг илҳом ва традициялари авлодларга ўрнатилган эканини таъкидлайди.

Ярашади унга ифтихор,
Шеър аҳлига бўлди байроқдор...

Навой XV аср сиёсий-ижтимоий зилзилаларининг лопиллаб турган тебранишларини тўхтатиш йўлида қўлидан келганча чора излади. У давлат арбоби сифатида давр қарама-қаршиликларини бартараф этишга ожизлик қилиб, жуда кўп руҳий қийинчиликлар ва изтиробларни бошидан кечирди. Ниҳоят, у жамият иллатларини даволашнинг бирдан-бир ва энг таъсирчан чораси сифатида ижодиёт малҳам бўлишини «кашф этди», Ойбек бу «кашфиёт» жараёнини Навойнинг ижодий кечинмалари оқишида кўрсатиб берди ва Навойнинг психологик тасвир усулларидан ижодий фойдаланиб, унинг онги ва ирода йўналишининг халқчил қирраларини етилиб борганини, маънавий дунёсининг зангинлигини новаторлик йўли билан акс эттирди.

Ойбек ўзининг ажойиб «Навой» романини буюк мутафаккир ҳаётидан бизнинг кунларга ҳамоҳанг хусусиятларни тарихий ва адабий маъхазлардан, Навой замондошларининг мемуарларидан, Навойнинг сермазмун, ранг-баранг ижоди ва илмий асарларидан қидирар экан, тарихий воқеликни «ўзича», ўз «либоси»да бадиий идрок этишга, тушунуш ва ҳис қилишга алоҳида эътибор берди. Ижодий ишининг бу серқирра, мураккаб ва мушкул томонлари билан узоқ йиллар машғул бўлгани тўғрисида муаллиф ўзи қуйидагиларни ёзади: «...Тарихга кўз ташласам, Навой гигант, буюк сиймо ҳолида қаршимда турар эди. Ёшлигимдан бери Навойнинг ўлмас, абадий шеърларини севиб ўқир эдим, унинг жозибали ғазаллари борган сари кўнглимга сингиб борди, шакл ва мазмунлари юрагимни маст ва мафтун этди... Тахминан 1936—1937 йиллар кичик поэма «Навой»ни ёвдим. Лекин бу машқ Навой образини яратишда чизилган бир эскиз эди. Кейин 1942 йили буюк полотнога ўтиб,... бу ишга шу қадар фарқ бўлган эдимки, у менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этган эди. Юрсам-турсам ҳамиша Навойни ўйлар эдим. Унинг маънадор, ақлли кўзлари, хушфеъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл пок, улуғ қалбини ҳис этардим, кўз олдимда кўрардим. Унинг теран, нозик, фалсафий фикрларини тўла тушунишга уринардим. Роман персонажлари ҳақида, уларнинг характерлари, бир-бирдан фарқи, бир-бирига муносабатини равшан, яққол бериш устида хаёл юритиб, образларни тарашлар эдим. Ниҳоят, юракка йиққан, юракда сақланган бу материалларни ёза бошладим».

Шу йўсинда Ойбек тарихий ҳодисаларни, «персонажлар... муносабати»ни «юракка йиғиш», бадий ўзлаштириш натижасида тарихий образни қиёмига етказди. Ҳатто тўқима образларга мурожаат қилганда ҳам, адиб уларни ўша замон характериға мувофиқ тузишға тиришди. Ойбек тарихий ҳақиқатға ёндошиш принципини шарҳлаб: «Айрим боблардаги воқеалар тарихий чин, реалдир; айрим бобларда эса шу замон характериға мувофиқ тузилган хаёлимнинг натижаси, мевасидир...» деб ёзади. — «Навоий романида даврнинг йирик тарихий воқеалари ва улар билан боғланган Навоий таржимаи ҳолининг энг муҳим пайтларигина эмас, талай эпизодлар, лавҳалар ва тафсилотлар тарихий ва адабий ҳужжатлардан олиниб ишланган». Бош қаҳрамон образини тасвирлашда уни айниқса «аслича» акс эттириш, кўзга ташланади. Бунинг учун Хондамир, Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ, Восифий, Мирхонд, Бобир ва ҳоказоларнинг асарларидан фойдаланилди. Чунончи, романда батафсил тасвир этилган Ёдгор Мирзонинг Хусайн Бойқарога қарши исён кўтариши, Ҳиротда амалдорларнинг ўзбошимчалиги ва аҳолиға ортиқча солиқлар солиниши туфайли бошланган халқ қўзғолони ва бу воқеаларда Навоийнинг қатнашиши Абдураззоқ Самарқандийдан, Навоийнинг Астрободдаги ҳаётиға оид ва бошқа бир қанча эпизодлар Хондамирдан, Алишернинг содиқ мулозимлари билан муносабатига доир маълумотлар Восифийдан олиниб ижодий ишланган. Айни замонда катта ва кичик тарихий воқеалар тасвири ва уларнинг маъносини чақиш бош қаҳрамон характериғи очиш вазифасиға бўйсундирилган. Бунга ёзувчи даврнинг барча тарихий воқеалари марказида турган тарихий шахс — Навоийни бош қаҳрамон қилиб сайлаганлиги туфайли эришган. Бир кўп эпизодлар Навоийнинг ўз асарларидан, чунончи, Алишернинг болалик чоқларидаги хотиралари унинг фалсафий достони «Лисонуттайр» деб очасидан, ёшлигида буюк шоир Лутфий ва тарихчи Шарафиддин Али Яздий билан учрашуви «Мажолисун-нафоис»дан, Навоийнинг йигитлигида қандайдир бир қизни севганлиги ва бунинг фожиаси «Фарҳод ва Ширин» достонининг кириш қисмидан, унинг давлат, раият, ҳоким, амалдор, халқ, она тили, илм-фан, санъат ва адабиёт, ҳаёт ва ўлим тўғрисидаги ва ҳоказо қарашлари, замондошлари билан муносабати «Хамса»ға

кирган дostonлар ва бошқа илмий, мемуар ва бадий асарларидан олиниб, адибнинг ғоявий-эстетик принциплари негизида янгича сайқал берилган.

Аmmo бундай воқеа ва образларнинг «аслида мавжуд» бўлганлиги ижодий фантазия, тўқимани инкор этмайди. Ҳар қандай чин тарихий образга у ёки бу даражада тўқима аралаштирилади; тарихий материалнинг маълум қирралари онгли равишда бўрттирилади. Ҳатто, ёзувчининг айтишича, романда ўз «аслича» акс эттирилган Навоий ва Жомий муносабатларига ҳам тўқима сингдирилган. «Романда Навоий ва Жомийни тарихий чин ва ҳақиқий бердим,— деб эътироф этади Ойбек.— Навоий ва Жомийнинг учрашувлари, суҳбатлари ҳақиқий реал воқеалардир. Лекин бу воқеалар тарихий материалларда хира кўринади. Қандай қилайликки, тарих ишлари, ҳаёт шундай мураккаб, Жомийнинг ҳовли-жойи, ҳужраси, китоб устида чуқур мутолааси. Жомийнинг муомаласи, сўзлаши, қилиқлари, одати, хаёли, дунёқарашлари — жиндай фантазия қўшилган хаёлим мевасидир».

Ойбек тарихий персонажлар, жумладан, Навоий образига тўқима аралаштирилганидек, тарихий манбаларда бир чеккасигина кўринган, сал эслатиб ўтилган, ёки бадий асарлар, айниқса, Навоийнинг ўз ижодида учар юлдуздай чақнаб ўтган айрим моментлар ва картиналарга суяниб, соф тўқима образлар ҳам яратади.

Ойбек бу марказий образнинг ривожига ўзбек халқи онгининг ўсиш тарихини ифода этди, қаҳрамоннинг биографияси ва тақдирида халқ тарихи ва тақдирини умумлаштириб акс эттирди. Романда бош қаҳрамон характерининг халқчил мазмунини махсус таъкидлаб кўрсатишда замонавий пафос ўз ғоявий-эстетик ифодасини топди. Зотан, Навоий ижодидаги тафаккур йўналишининг гуманистик характери XV асрда феодал жамияти шароитида халқнинг золимларга қарши норозилигининг акси садоси, инъикоси эдики, унинг бу традицияси Ойбек ижодий стихияси учун энг яқин бўлиб чиқди ва у ўтмиш замондаги халқ тақдири темасини замонавий позициядан бадий таҳлил қилди.

Улуғ шоир теурийлар (жумладан, Ҳусайн Бойқаро) давлатининг умумий танглиги ва емирилиши муҳитида давлатнинг бутунлигини сақлаб қолиш йўлини излади, «адолатли ҳукмдор» идеалини «амалга ошириш» тадбир-

ларини кўрди. У бутун ҳаракатини шу томонга қаратиш билан ҳам халққа, халқнинг орзу-умидлари ичига кириб боради. Шу планда Навоий характерида, бир томондан, олий идеаллар кишиси эканлиги, ички дунёсининг бойлиги, иккинчи томондан, ўз идеалларини актив курашчанлик билан амалга оширишга интилиш (хатти-ҳаракатлари) бир-бирига чирмашиб кетади. Характернинг ҳар икки асосий қирраси халққа бўлган муносабатининг турли томонини ифодалайди ва сиёсий-давлат ишида ҳам, илҳомкор ижодий меҳнатида ҳам, маданий-жамоатчилик фаолиятида ҳам ўз аксини топади.

Ойбек Навоий гуманизминини социалистик идеология, пролетар гуманизми позициясидан баҳолади. Ойбек романга улуғ зотнинг даври, ҳаёти ва асарларидан лавҳалар, эпизодлар, деталлар киритишда ҳам, образли халқ тили гўзаллигини ҳис қилишда ҳам, тасвирий тил воситаларини маълум даражада стиллаштиришда ҳам социалистик реализм принципларига содиқ қолди. Бу эса улуғ сиймонинг тарихий аҳамиятини рўйирост, ҳаққоний очишга, ҳатто унинг фожиали тақдири истиқболга оптимистик нур сочишга имкон берди. Навоий гуманистик идеалларининг феодал ижтимоий тузуми истибдодига дуч келавериши, Ҳусайн Бойқарога бўлган ишончининг барбод этилиши, шаҳзодалар исёни, хиёнат ва қонли-қонсиз сарой фитналари билан пайдар-пай тўқнашувлар буюк мутафаккир ва шоир фожиасини келтириб чиқаради ва ора-чора унда умидсизлик кайфиятини туғдиради; лекин у дўстлар далдаси, мустаҳкам иродаси, илғор қарашларининг кучи билан ожизликни тез енгади. Ойбекнинг дунёқараши, социалистик идеология асосларида равнақ топган гуманизми ўтмиш гуманизмининг бизнинг замонамиз билан боғловчи ипларини топиб олишга, жамиятнинг порлоқ келажаги сари ҳаракати муттасиллигини таъкидлаб кўрсатишга ёрдам берди. Навоий фожиасининг ҳаётбахш қирраларини аниқ идрок этишга йўл очди. Бу жиҳатдан романи тугалловчи сатрлар ғоят характерли ва символли образдир. Она шаҳри — Ҳиротни ҳимоя қилиш учун қўлига қилич олган Арслонқул ва замонаси илмини кам-кўстсиз ўзлаштирган олим Султонмурод ўн мингларча халқ қатори марҳум Навоий жасадини қабрга қўйиб, хиёбон бўйлаб ғамгин қайтар эдилар. «Қуёш оловланган булутларга ботиб, уфққа шўнғир эди. Хиёбон охирида Султонмурод

хушлашмоқ учун тўхтади. Қизариб шишган кўзлари билан Арслонқулга қаради.

— Азиз отамизнинг фикрини, йўлини ҳимоя қилмоқ учун,— деди Султонмурод бўғиқ ва ҳазин овоз билан,— қиличнингизни маҳкам тутинг, баҳодир.

— Мен тигим билан,— қиличнинг сопини қисиб, деди Арслонқул,— сиз ўз илмингиз билан халққа, юртга хизмат қилайлик.

Олим билан ботирнинг йўллари севги-садоқатнинг кучи ва самимийлиги билан маҳкам бирлашди».

Навоий парваришида улғайган забардаст олим ва соғлом ўйловчи жангчи аҳдида Навоий идеалларининг шогирд ва мухлислари томонидан (демакки, келажак авлодлар томонидан ҳам) давом эттирилиши, Навоий традицияларининг ҳаётбахш руҳи ва роман идеясининг замонавий йўналиши мухтасар жамланиб ифодаланди.

Демак, Ойбек Навоий образини яратиш жараёнида унинг традицияларини ижодий ривожлантирди, унинг гуманистик, ахлоқий, гўзаллик ва адолатпарварлик идеалларини чуқурлаштирди ва тарихий материалда социалистик реализм принципларини ўзлаштирди. У миллий адабий традицияларни рус ва жаҳон тарихий романчилиги тажрибалари билан қўшиб, ўзбек тарихий роман жанрини социалистик реализмнинг катта йўлига олиб чиқиб, мазкур жанрни кўп миллатли умумсовет адабиётининг юксак ғоявий-эстетик бойлиги ва маҳорати даражасига кўтарганлардан бири бўлди.

Навоийнинг 500 йиллик юбилейига кўп асарлар қатори Л. Батнинг «Ҳаёт бўстони» повести ҳам босилиб чиқди (1948). Повестнинг асосий мақсади катта ёшдаги болаларга Навоий биографиясини танитиш бўлди. Адиба Навоий ҳаёти ва фаолиятидаги асосий фактлар, буюк идеалларнинг ўрта аср зулми ва жаҳолатига урилиб, чил-парчин бўлиши ва амалга ошмай қолишини мумкин қадар «оқизмай-томизмай» тасвирлашга ҳаракат қилди. Бунинг учун ёзувчи повестни худди Навоий «Чор девон» асарини умр босқичлари бўйича тартиб этгани каби, хронологик принципда тўрт фасл — «қисм»га ажратди. У қисмларни «Болалик йиллари», «Йигитлик чоғлари», «Қамолот», «Кексаликнинг ўғит-насиҳатлари» деб атаб, ҳар бир қисмда Навоийнинг «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб», «Бадоеул-васат», «Фавоидулкибар» китобларига киритилган шеърлари ёзилган йилларда кеч-

тан саргузаштларини бирма-бир баён этади. Шу композицион тузилиш доирасида Навоий ижодиёти мазмунининг туғилишига озуқа берган манбалар ва омиллар жонлантирилади; тарихий воқеалар ва манфаатларнинг тўқнашуви аслида содир бўлган тартибда «узоқдан» олиб келиб, сюжетга улаиб юборилади. Натижада адиба Навоийнинг турмуши, қилган ишлари, ёр-дўстлари, таниш-билишлари, устод ва шогирдлари билан бўлган мулоқотларини, мухолиф ва душманлари билан бўлган тўқнашувларини, унинг характери, хушсифат афъолига доир фактларни йириклаштириб; ғоявий-композицион марказларга тўплаб тасвирлашга кам эътибор беради.

Миркарим Осим Навоийга бағишланган ҳикояларини «Зулмат ичра нур» тўпламига киритди ва шоир характерини шакллантира борган тарихий шароитнинг жонли лавҳаларини чизиб берди. Унинг ҳикоялари ҳам бутунисича тарихий ҳужжатлар ва адабий ёдгорликларга асосланди. Лекин характернинг моҳияти «зулмат» билан тўқнашувларда очилади. «Болалик» ҳикоясида ҳаёт ҳодисаларига қизиқиш, уларга синчковлик билан қараш туйғуси Алишернинг жуда ёшлигиданоқ гуркираб ўсганлиги кўрсатилади. Кичкинтой Алишер тахт талашувчи, ҳасадгўй шаҳзодалар дастидан Ҳиротдан Ироққа кўчган, юртида нисбатан тинчлик ўрнатилгач, яна пойтахтга қайтган ота-оналари сафарида бирга бўлади. Турмуш машаққатлари, китоб мутолааси унинг мурғак онги, хаёли ва қалбини янги-янги таассуротлар, эмоциялар ва билимлар билан тўлдиради. Унинг тоғаси Мирсаид гапларини зўр мароқ билан тинглашида, тарихчи Шарафиддин Яздий, отаси Ғиёсиддин Кичкина, мактабдор домланинг аслзода ўртоғи Ҳусайн билан бўлган савол-жавоблари ва суҳбатларида, тунда уйқу аралаш от устидан сирғалиб тушиб, чўлда адашган пайтларида, Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» китоби ўзига ром қилиб қўйган кезларида боланинг зийраклиги, фаҳм-фаросати, хотирасининг ўткирлиги, дуюраклиги, раҳмдиллиги ва бошқа хислатлари илк бор чақнаб кўринади.

«Бадарға» ҳикоясида тасвирланишича, «мактабни энди битирган, ўн олти ёшга чиққан» Навоий Ҳусайн Бойқаро билан бирга Абулқосим Бобир саройида хизмат қилишади; подшо ўлгач, бири бахту тахт излагани кетиб, иккинчиси ўқишни давом эттириш мақсадида Машҳадда

қолади. Икки ўспириннинг феъли атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракатида кескин тафовут сезила боради. Подшо Абусаид билан Навоийнинг тўқнашуви ва шоирнинг Самарқандга сургун қилиниши эса Алишер маънавий дунёси ва халқчиллик кайфиятининг етила борганидан далолат берад эди.

М. Осимнинг «Астробод» ҳикоясида Навоий характери Маждиддинга суянган султон Ҳусайн Бойқаро билан тўқнашувда ва оддий халқ билан бўлган самимий муносабатда очилса, «Дарвешалининг фитнаси» ва «Хурсон зулмат қўйнида» ҳикояларида эса феодал давлат идора усулининг инқирози шароитида ўзаро урушларга қарши кураш, мамлакатни бирлаштириш тўғрисидаги Навоий орзу ва интилишлари реакцион кучлар зарбасига дуч келганлиги ўз ҳаққоний ифодасини топди.

М. Осим ҳикояларида автор тўқимаси тарихий факт деталларига, воқеа ва шахсларнинг бадий талқинига алоқадор бўлиб, у тарихий саналар, биографик маълумотлар, давр ҳаёти ва шароити лавҳаларини қайта тиклашда муҳим ўрин тутлади.

Ҳайрул ва Иззат Султоновнинг «Алишер Навоий» драмасида тарихий материал образларни романтик усулда саралаш, уларни онгли суратда қабартиб тасвирлашга бўйсундирилади; драмада бадий тўқима тарихий фактларни қайтадан ижодий ўзлаштириб, Навоий фожиасини чуқур очишга, асар ғоявий мазмунини конкретлаштириш, бадий гавдалантиришга хизмат этди. Демак, драмада авторлар Навоийнинг турли асарларида яратилган поэтик дурдоналаридан «ўз аслича» ва бирмунча ишланган ҳолда фойдаланиш, тарихий ва адабий воқеалар ҳамда шахсларни асар сюжетида едириб юборишдан ташқари, тарихий, ҳаётий ва адабий материални акс эттириш усулида (романтик бўрттирмада) ҳам Навоий традицияларини юксалтирганлар. Тарихий ҳодисалар моҳиятини очишга монанд қилиб тўқима яшаш, ўрни билан тарихий саналар замони ва маконини ўзгартиш ва кўчириш, бир неча тарихий шахслар образида бир характерда умумлаштириш, Навоий билан салбий кучлар ўртасидаги тўқнашувларни жамлаб ва кескинлаштириб кўрсатиш бош қаҳрамон характери ва фожиасини ёрқин, ҳаяжонли ва зўр пафос билан кўрсатишга хизмат этди. Тарихий факт ва тўқиманинг ўзаро боғланишини ҳаққоний кўрсатиш драманинг ғоявий-бадий етуклигини белгила-

ди. Чунки бунда тўқима тарихий воқелик фактларининг ички моҳиятини очиш воситасига, драманинг асосий идеясини, яъни прогрессив кучларнинг ўз гуманистик идеалларини амалга ошириш учун курашини гавдалантирадиган характерлар, коллизиялар ва сюжет яратиш воситасига, асарнинг ҳамма қисмларининг ўзаро муаносиблиги ва айни замонда бутунлигини вужудга келтириш воситасига айланди. Драманинг биринчи пардасида халқ афсонасига асосланган Навоий ва Гулининг бир-бирларини севишларини тасвирлаш ва аксар персонажларни таништириш билан конфликтга замин ҳозирланади, яъни Навоий фожиасининг бошланишига катта тугун ясалади. Шу парда охиридаёқ пойтахтда халқ исён кўтаргани ҳақида хабар тарқалиши ва шаҳзода Ёдгор фитнасининг маълум бўлиши драматизмнинг ривожига туртки беради ва уни тезлаштириб юборади. Чунки бу воқеалар муносабати билан салбий ва ижобий персонажлар икки қутбга тўпланадилар, уларнинг ички дунёси ёриша боради; бир қутбагиларнинг гўзаллиги ва олижаноблиги, иккинчи қутбагиларнинг хунуклиги ва разолати аён бўлади. Навоий адолатталаб халқ билан тил топади; исёнчилар бошчиси уста Жалолиддин, ошпаз Абумалик, навкар Турдибой, даврнинг энг яхши ижодкорлари билан дўстлашади; золим беклардан Музаффарнинг қатл этилишига, Қутбиддин ва Убайдулланинг зиндонбанд қилинишига эришади. Навоийнинг халқ қўзғолонидаги ижобий роли сюжетнинг бундан кейинги инкишофида унинг хатти-ҳаракати, хулқ-атвори, ирода йўналиши қайси томонга қараб ўсишини белгилайди. Реакцион кучлар билан Навоий ўртасидаги конфликтни ҳаракатга келтиради; ривожлантиради ва ҳал қилади. Драманинг тугуни билан ечими орасида содир бўлган воқеаларни, конфликтларни юргизувчи, асар ғоясининг асосий мотивларини ифодаловчи шахслар тарихийлик ва тўқима принципларининг органик чатишмасида томошабин кўз ўнгида ёрқин гавдаланадилар. Салбий қутб намояндalари ҳам шу жараёнда активлашадилар. Худди шу аснода вазир Маждиддин ва Шайхулислом яширинча Ёдгор Мирзо билан тил бириктириб, Ҳусайн Бойқарога хиёнат қилишади; сотқинлик ва қабоҳат изини йўқотиш учун асир шаҳзода Ёдгорни дарҳол ўлдириб юборишади; Навоийнинг шогирди Мансурни отаси бек Музаффар учун

қасос олишга кўндириб, уйи жосуслик йўлига киритишади. Ифвогар Маждиддин Балхдаги Дарвешали (Навоийнинг иниси) исёнини тинчитишга Навоийни юборишга султон Ҳусайини унатиб, ҳийла ва найранглар билан Гулини подшо ҳарамига келтиришга муваффақ бўлади. Навоийга зарба устига зарба берилади. Унинг энг яқин кишиларидан меъмор Жалолиддин ўлдирилади. Садоқатли Гулининг заҳар ичиб ўлишига сабабчи бўладилар. Дарвешалини зиндонга солишади. Навоийнинг ўзи Астрободга ҳоким тайинланиб, пойтахтдан узоқлаштирилади. Навоий барча руҳий азобларга бардош беради; подшо Ҳусайнга суяниб, мамлакатга бирмунча адолат жорий қилиш тўғрисидаги орзусидан қайтмайди. Бу орзусини Астрободдаги ишлари билан ҳам, ижоди билан ҳам амалга оширишга тиришади. Ниҳоят, Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро билан ўғли Бадиуззамонни яраштириш, ўртасидаги низони бартараф этиш борасидаги уринишларининг Мўмин Мирзо қатли билан барбод бўлиши улуг гуманистнинг сабр косасини тўлдириб юборади, тоқатини тоқ этади. Натижада унинг фақат султон Ҳусайнга бўлган эътиқодигина чилпарчин бўлиб қолмайди, балки шоҳлар ҳукмронлиги шароитида адолатнинг ўрнатилишига бўлган ишончи ҳам шубҳа остига олинади. Аммо у ўз «ижоди ҳақиқати» билан келажакда яшашига, орзу-умидлари билан келгуси насллар фаолиятида қайта-қайта намоён бўлишига, «бахт ва ҳаққоният тантанасида» кўзга ташланиб туришига имони комил эди.

Шу равишда, «Алишер Навоий» драмасининг авторлари буюк мутафаккир, ажойиб инсон ва шеърят қуёши фожиасини бадийий тушунишда гоҳ тарихий, гоҳ тўқима образлар яратиш усулларига дадил мурожаат этганлар; тарихий ҳақиқатнинг моҳиятини қабартиб тасвирлаганлар. Бунда Навоийнинг ҳаётни муболағали-романтик равишда акс эттириш традицияларини ҳам ижодий ўзлаштирганлар. Драмада бадийий тўқиманинг тарихий асосига ҳалал берадиган баъзи моментлар учраса-да (бизнингча, подшо Ҳусайн Бойқаро ирода йўналишининг беқарорлиги, анойи табияти, набираси Мўмин Мирзо ўлдирилганига қадар вазир Маждиддинга узлуксиз эътиқоди, унинг жиноятларига бепарво, панжа орасидан қараши характерининг тарихийликка зид келадиган ва бадийий ишонтирмайдиган шундай

моменти ҳисобланади), «Алишер Навоий» драмаси ўзбек совет драматургиясида социалистик реализм традицияларини Навоий традициялари билан бойитишда жуда зўр воқеа бўлди. Бу драманинг ижодий принциплари миллий драматургиямизда қўллаб-қувватланди ва тараққий эттирилди.

«Алишер Навоий» драмаси авторлари А. Слешнев ва В. Шкловский ҳамкорлигида шу номда киносценарий ёздилар. У 1947 йилда экранлаштирилди. «Алишер Навоий» киносценарийсида Навоий образи, унинг гуманизмининг фожиаси ва буни тугдирган ижтимоий омиллар кинога хос воситалар билан атрофлича кўрсатиб берилди. Кино санъатининг имкониятларига кўра, сценарий пьеса-спектаклга нисбатан янги-янги картиналар, эпизодлар, сюжет линиялари билан бойитилди, конфликт асослари чуқурлаштирилди, образлар талқини янада яқинлаштирилиб, ёрқинлик касб этди.

Алишер Навоийнинг, бир томондан, марказлашган давлат тузишга, «адолатпарвар» бўлиши мумкинлиги кўзда тутилган шоҳга (Ҳусайн Бойқарога) бўлган, иккинчи томондан, халққа ва унинг вакилларига бўлган муносабати ўзининг тадрижий такомилда ва драматик ривожда тасвирлайди. Навоий характери такомилнинг биринчи босқичи Ҳусайн билан Ёдгорнинг салтанатни қўлга олиш учун курашувлари ва пойтахтда халқнинг золимларга қарши исён кўтариши пайтларига тўғри келади. Бу кезларда Алишер бутун куч-қуввати ва закосини мамлакат бирлигини сақлаш учун сарф этади ва адолатсизликларга хотима бериш мумкинлигига чин кўнгилдан ишонади. Аммо реакцион кучларнинг пайдар-пай қаршилигига дуч келавериши, маккор Мажиддиннинг Навоийга қарши уюштирган фитна ва иғволарининг авж олиши унинг орзу-умидлари билан реал воқелик ўртасидаги зиддиятни кескинлаштириб юборади, улуғ гуманист идеалларининг ушалиши маҳол эканлигини кўрсатиб қўяди. Бундан сўнг унинг характери такомилда иккинчи босқич бошланади. Характердаги бу ўзгариш унинг Астрободга сургун қилиниши олдидан Ҳусайн Бойқаро билан учрашувида айтган гапларида очиқ маълум бўлади. Астробод сафариди (ва ундан кейин ҳам) у одил шоҳ идеясидан воз кечмаган бўлса-да, энди ўз орзу-армонларини фақат халққа суяниб турмушга ошириш зарурлиги тўғрисида

қатъий фикрга келади. Навоий онги халқпарварлик гоёларининг ўз замонасида турмушга ошириб бўлмаслигини тушуниш даражасига кўтарилади. У энг эзгу ниятлари, гуманистик интилишларини келгусида авлодлар томонидан рўёбга чиқарилишига ишонч ҳосил қилади, унингча: «халқ Фарҳод каби қаҳрамонлик кўрсатиб, улуғ канал қуради, жаҳон боғини бунёд қилиб, унинг олтин меваларини ўзи териб олади».

Сценарий финалида Жалолиддин бошлиқ халқ вакиллари шоҳ буйруғини бузиб, Алишерни саройдан олиб чиқиб кетадиларки, бу Навоийнинг умр бўйи халқ манфаатлари йўлида олиб борган амалий ва ижодий ишлари бекор кетмаганлигидан, унинг гуманистик идеаллари халқ онигига сингиб кетганлигидан далолат берар эди.

«Алишер Навоий» сценарий-фильмида асосий сюжетнинг ривожини ва сюжет негизини ташкил этган конфликтлар, драматизм Навоий характери ва унинг ирода йўналишидаги такомилни кўрсатишга қаратилган. Хусайн Бойқаро, Мажиддин ва бошқа тарихий шахслар, Гули, Жалолиддин ва бошқа тўқима образлар билан боғланган ёрдамчи сюжет чизиқлари, эпизод ва ситуациялар шу асосий чизиққа уланади, уни бойитади; конфликтни эса композицион марказларга тўплаб, тобора кучайтиради, авжига миндиради ва ечими сари олиб боради. Демак, ҳар бир персонаж хатти-ҳаракати билан боғлиқ бўлган воқеа бош қаҳрамонга бориб урилади, унинг характерини (мазкур ситуацияга дахлдор кишилар характерини ҳам) ёрқин тасаввур этишга ва тушунишга хизмат этади. Айни замонда образлар системасининг бош ҳаракат меҳвари атрофига тўпланиши, конфликтларга киришиши, улар нисбати ва меъёрининг тўғри белгиланиши ва ҳаққоний талқин қилиниши тарихий шароитнинг муҳим, типик хусусиятларини ҳам яққол гавдалантиради.

Шу равишча, ўзбек совет адабиётида турли жанрларда Навоий образини яратиш борасида унинг традицияларини ўзлаштириш ва тараққий эттириш ижодий характерга эга бўлди, новаторлик касб этди, XV аср социал зиддиятларини, адолат билан разолатнинг тўқнашувини кўрсатиш, талон-торож урушларини, жабр-зулмни қоралаш, инсонийлик, гуманистик идеалларни ёқлаш ва ҳоказолар воқеликни акс эттиришнинг янги

бадий принциплари билан бойитилди. Совет ёзувчилари фақат тарихда содир бўлган ҳодисаларнигина тасвирлаб қолмасдан, балки уларга бўлган ўз ғоявий-эстетик ва ахлоқий муносабатларини, ўз идеалларини ҳам ифодаладилар. Улар тарихда бўлиб ўтган воқеалар, мавжуд (ёки тўқима) шахслар образини яратар эканлар, уларни тарихий тараққиёт тенденцияси негизида ёритишга, эзгулик ва яхшиликларга рағбат, разолат ва ёвузликларга нафрат туйғулари билан қабартиб гавдалантиришга, меҳнаткаш халқнинг ўз келажағига оптимистик қарашини асар мазмунига сингдиришга интилдилар ва бу интилишларида муҳим ижодий муваффақиятларга эришдилар.

Навоий традицияларини ривожлантиришнинг учинчи бир кўриниши, усули ҳам бор. Бу усулда унинг асарлари — дoston ва ғазаллари сюжети ва мотивларидан бевосита фойдаланилмайди, унинг ва замондошларининг образлари махсус тасвирланмайди. XV аср адабий маъхазларидан прототиплар олинмайди. Бироқ Навоий гуманизми ва маҳоратининг сайқаллашган олмос қирралари, барқарор миллий-халқчил форма компонентлари (бошқа адабий традициялар қаторида) ўз акси садосини топади ва янги реалистик методнинг новаторлик принципларига тўла бўйсунган ҳолда пайдо бўлади. Бунга Ҳамза Ҳакимзода, Собир Абдулла, Ҳабибийнинг баъзи шеърлари, А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи, Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» дostonи ва бошқа кўпгина асарлар мисол бўла олади.

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида Навоий традицияларининг бу типи ўрганилмай келаётир ва ўзбек совет адабиётида шундай асарлар мавжудлиги тилга ҳам олинмаётир. Биз, адабиётшунослар эътиборини тадқиқотнинг шу томонига ҳам тортишни истар эдик, Тўғри, Навоий дostonлари сюжетида ижод этилган сахна асарлари ва Навоийнинг ўлмас образини қайта ишлашга бағишланган айрим мақолалар ва илмий ишлар мавжуд. Лекин уларда ҳам Навоий традицияси проблемасини ёритишга алоҳида урғу қилинмаган ва бу ҳақда йўл-йўлакай баъзи фикрлар айтиш билан чекланилган. Навоий традицияларини совет ёзувчисининг новаторлиги билан ўзаро муносабатда, ижодий метод билан боғланишда, услуб ранг-барангликлари ва ўзига хослик доирасида тадқиқ этиш диққатдан анча четда қолаётир.

Адиб Абдулла Қодирий ўзининг «Ўтган кунлар»ида «Ёзувчидан» деб романга берган изоҳида шу сўзларни ёзган. «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизнинг шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин», «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурийат ҳис этамиз».

Атоқли ёзувчи Абдулла Қодирий бу изоҳда «Ўтган кунлар» романининг янги типдаги асар эканлигини, новаторлигини қанча таъкидласа, шу қадар халқ китоблари, эртаклари ва Навоий дostonлари традициясини ҳам бадий ўзлаштирганини иқрор қилади. Зотан, XIX асрдаги Россия маърифатпарварлиги билан, ундаги нисбатан маъқул бўлган хўжалик, сиёсий ва оилавий тартиблар билан таниш роман қаҳрамони Отабек ва отаси Юсуфбек ҳожиларнинг ўз юртида ҳам оқилона йўл тутишга талпиниши, хонлик ва беклик лавозимларига инсофли ва фуқаропарвар ҳоким қўйишни орзу ва ташвиқ қилиши, оилада эса эскирган бидъатлардан юз ўгиришни лозим топиши, севишганларни зolim ва фитначилар дастидан ҳалок бўлиши фожиасида Навоий традицияларининг изи сезилмайдими? Лекин гап шундаки, халқ китоблари ва Навоий традицияларидан ижодий ўрганиш (бунга воқеаларни маълум вақтга қадар китобхондан сир тутиши, асосий сюжет орасига қаҳрамон кайфияти ва аҳвол-руҳиясига монанд қисса киритиш каби традицион адабий приёмлар ҳам кирди) — буларнинг ҳаммаси ёзувчининг ўз янги ғоявий-эстетик принципларига бўйсундирилган, ўткир реалистик методнинг фош қилувчи кучи «ёмон» хон ва беклар ўрнига «яхшиси»ни қўйиш тўғрисидаги орзунинг хом хаёллигига, феодал-хонлик тартибларининг чиригани, ўша тузумнинг нопоклигига китобхонни тўла ишонтиради.

Оташин шоир Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» дostonига улуғ Навоий таъсир этмаган, деб бўладими? Адабиётшунослик ажойиб дostonда улуғ рус шоири А. С. Пушкин традициялари ўзлаштирилганини кўриб келди, холос. Пушкин традицияси борлигини инкор этмаган ҳолда, Навоий традицияси ҳам мавжуд-

лигини қўшиш дostonнинг аҳамиятини камситмайди, аксинча миллий колоритини оширади. Фақат Ҳамид Олимжон дostonда ажойиб маҳорат билан антитеза усулида Навоий традициясини давом эттиради. У дoston қаҳрамони Зайнаб тақдири Навоий қаҳрамонликлариникига сира ўшамаслигини қайта-қайта таъкидлайди. Навоий дostonларидаги ошиқ-маъқушлар бахти қаролиги бизнинг замонамизда бахт-саодатнинг кушоди билан алмашганини куйлайди. Ҳамид Олимжон қалбини Ҳамиша ларзалантириб келган ёшлар бахти темасини Навоий традициясидан четда тасаввур қилиб бўладими? «Зайнаб ва Омон» дostonининг маснавий формаси, қофияларнинг жарангдорлиги, сўзларнинг ички ритмик боғланиш манбаларини излашда Навоий ёрдамга келганмикин?

Ўзбек совет адабиётида Навоий традициясига доир бундай мисолларни истаганча келтириш мумкин. Албатта, ўзбек совет адабиётида традиция проблемаси фақат Навоий ижодиётига дахлдор масала эмас. У жаҳон ва рус адабиёти, миллий адабиётимизнинг барча нодир намуналари ва халқ оғзаки-поэтик ижодиётини ҳам қамраб олади. Лекин миллий формани тараққий эттириш, миллий колорит ва ўзбек халқ психологиясига чуқур кириш нуқтаи назаридан Навоий традицияларини ижодий ўзлаштириш ҳам алоҳида ўрин тутади.

Навоий традицияларининг ўзбек совет адабиётида давом этиш имкониятлари жуда кенг. Бу традициялар талантли ёзувчиларнинг ижодида уларнинг дунёқараши, ҳаётни бадий ўзлаштириш доирасида индивидуал услубларни бойитиб, ранг-баранг формаларда намоён бўлаверади.

1968

МУНДАРИЖА

Л. Қаюмов. Адабиёт алломаси	3
---------------------------------------	---

I

Бадний метод улур Ленин талқинида	9
В. И. Ленин Некрасов ҳақида	19
Улур адабий танқидчи	28
Ўзбек совет адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиш хусусиятлари	41
Ҳамза Ҳакимзода ижодида бадний услуб қирралари	64
Лирикада конфликт	94
Лирикада замондошимиз нафаси	104

II

Социализмнинг галаба қозониши даври ўзбек совет адабиёти	140
Ўзбек совет адабий танқиди ва адабиётшунослигининг ривож- ланиш йўллари	244

III

Навоний ва ўзбек совет адабиёти	337
---	-----

На узбекском языке

ХАМИЛ ЯКУБОВ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В 2-Х ТОМАХ,

ТОМ 1

Литературные статьи

Редактор *Т. Норов*

Рассом *Б. Хайбулин*

Расмлар редактори *А. Бобров*

Техн. редактор *Н. Жўраева*

Корректор *М. Фафурова*

ИБ№1664

Босмахонага берилди 17.2.81. Босишга рухсат этилди. 25.01.83.

Формати 84×108^{1/2}. Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори босма.

Шартли босма л. 19,32+0,31 вкл. Нашр л. 19,64+ 0,14 вкл. Тиражи 3000. Заказ № 449

Баҳоси 1 с. 90 т. Рафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент
700129 Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва хитоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитетининг Тошкент полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонаси
Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21